॥ अथकालमाधवप्रारंभः ॥ क्र. २५२

श्रीगणेशायनमः। श्रीसरस्वत्यैनमः। श्रीगुरुभ्योनमः
वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमेयंयेनत्वाः
तकृत्याः स्युस्तेनमामिगृजाननं।१। सोहंप्राप्यविविक्तीं
र्थपदवीमाम्नायतीर्थंपरंमज्जत्सज्जनतीर्थसंगनिपु
णःसद्गुरुतीर्थमाश्रयन्॥लब्धामाकलयन्प्रभावलहरी
श्रीभारतीतीर्थगताविद्यातीर्थमुपाश्रयन्हृदिभजेश्री
कंठमव्याहतं॥सत्यैकव्रतपाळकोद्विगुणधीस्मार्थीच
तुर्वर्णिता पंचस्कंधकृताष्टकंचयदृढःसमांगसविसृः
ष्टव्यक्तिकलाधरोनवनिधिःशुष्यद्दशाप्रत्ययः।स्मार्ती

द्वायधुरंधरोविजयतेश्रीवृक्षणक्षमापतिः। व्याख्यायमा
धवाचार्यधर्मान्पाराशरानथ॥तदनुष्ठानकालस्यनिर्णी
यंवहुसुयतः। व्यामूढानांनिहतनुस्मृतांजान्हवीती
र्थमेकंविद्यातीर्थप्रकृतिविमलंसद्विवेकोदयानांसर्वे
षांतत्परमसुखदंभारतीतीर्थमाहुस्तद्भावान्मेविपुल
मनसोनिर्णयेशक्तिरस्ति॥अथानुक्रम्यतेश्लोकैरखिल
निर्णीनीषितः। तावतैवानुतिष्ठासुर्निस्संदेहःप्रवर्तताम
तोमीमांसुचित्तस्यसमाधानायतन्मुनेः। विवरिष्येयथा
न्यायंश्रुतिस्मृतिविचीवलान्। पंचप्रकरणान्यत्रतेषूक्ता

योद्वातवत्सरो। प्रतिपदादितिथयो नक्षत्रादिरितिक्रमः। उपो
द्घातेकालस्तत्संतस्यनिर्णययोग्यता। इश्वरोनित्यकाळो
मावितनीयःसकर्मसुजन्येकाळेऽदृमुख्यत्वमुक्तमेतच्च
तुष्टयं। अहायनस्तु मासाश्चपक्षःप्रकरणांतरे। अर्द्धस्वधा
तत्रचांद्रोव्रतादौतिलकादिके। सुजन्मादिव्रतेसौरोगोस
त्रादिषुसावनः। त्रयोप्यायेसवादौविकल्पंतेनिजेछया
आयुर्दयेतुनक्षत्रोवार्हस्पत्योधिवत्सरे। वीद्राणांप्रत्न
वा। दीनांपंचकेपंचकेंयुगे। संपरीदाविदित्यतद्वदृष्टव्यं॥ ॥२॥
वत्सराःतिलोयवोवस्त्रधान्यैरजनं। दीयतेत्रतुउद्येकर्मणि

शांतेचस्तोयनेदक्षिणेतरे। वंसंतादृतवोद्वेधाचांद्रेत्राद्या
अथमीनाद्यामेषाद्यावाविवस्वतः। तेषांधानादयस्तद्वदृष्टव्यंमूर्त्तिवि
तद्भजनं॥ मासस्तुसावनःसोरश्चांद्रोनाक्षत्रइत्यमीदशांतेऽपू
र्णिमांतोवाचांद्रासौविद्यवश्ययोः। सौरीतैःसावनस्तुयत्तेज्योतिषि
केपरः। माद्यादिमासनेदेषुतिलदानादयःस्मृताः। चांद्रोधिमासो
संक्रांतिरसंक्रांतिर्नवत्तिचोत्तरे। असंक्रांतोवेकवर्षादोचेत्संसर्पआदि
मःक्षयमासोद्विसंक्रांतिःसचांहस्यतिसंज्ञकः। त्रयस्याज्याविवाह
दौसेसर्पोहस्यातीउत्तो॥ भद्रौभौतेतथास्मार्तमळमासोविविच्यते।
काम्यारंभंतत्समाप्तिंमळमासेविवर्जयेत्। आरब्धंमळमासात्प्रा
क्कृछ्रचांद्रादिकंतुयत्तत्समाप्यंसावनस्यमीनस्यानतिलेधना

असं-क्रा
तमा-व-

तू॥आरंभस्य समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चेन्मलिम्लुचैः प्रकृत्तमखिलं काम्यं
तदानुष्ठेयमेवतु॥कार्यादितु यत्काम्यं तस्यारंभसमापने॥कार्यकाल
विलंबस्य प्रतीक्षाया असंभवात्॥अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादिनित्यजेत्॥गत्यंतरयुतं नित्यं सोमयागादिवर्जयेत्॥ग्रहण
तिग्रहणस्नानलोष्टिगतिसंयुता॥दृर्शनैमित्तिकं तस्य व्यवस्था
नित्यवन्मता॥शुद्धमासमृतानांस्यान्मलेप्रथममाह्निकं॥मलमास॥७॥
मृतानांतुमले स्यादाह्निकांतरं॥देवेमुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पि
त्र्येविनिर्दिष्यते॥तृतीयेतुप्रकरणेवर्णितोप्रतिपत्तिथिः॥प्रतिपन्नाम
वित्तेया चंद्रस्य प्रथमाकला॥शुक्लपक्षेविनाचंद्रं कृष्णपक्षेविनिःसरे
तू॥शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धाहीना तिथ्यन्ययाहनि॥उदयपूर्वयातिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तकः॥सायंकृत्तरयातद्वन्मू

नयाननुविध्यते॥वेध्यापित्रिमुहूर्तैर्वनन्यूनावेधमर्हति॥शुद्धायां
नास्तिसंदेहोदैवेपित्र्येचकर्मणि॥उपवासव्रतेकृत्तेनक्तेचायाचितेव्रते॥दानेचरुषडिधंदैवं॥कर्मादित्रिविधंस्मृतं॥एकादृष्टेपा
र्वणंचपित्र्यंद्विविधमीरितं॥शुक्लपक्षेदर्शविद्धाकृष्णेविद्धाद्वितिया॥उपोष्याप्रतिपद्युक्तेमुख्यास्यादापराह्निकी॥तदभावेतसा
यान्हव्यापिनीपरिगृह्यतां॥प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्नःसायमि
त्यासो॥अत्रान्हःपंचधाभागेमुख्याद्यादिभागगताः॥आभावेपि
प्रतिपदःसंकल्पःप्रातरिष्यते॥तिथिस्त्रियामतोह्यर्कंवेत्तिथ्यंतेपा
रणंनवेत्॥वल्युत्सवंचेपूर्वेद्युरुपवासंसमाचरेत्॥मुख्यतिथ्यं
नरायेतुतिथिशेषेपिशस्यते॥शुद्धाधिकापिकृष्णापि॥पूर्वासप्तमी

संज्ञवात्गृहीतमालेकञ्चेकमध्याह्नव्यापिनीतिथिः।परेह्नरेवपूर्वेह्नरेवव्या
प्तिर्दिनद्वये।नोभयत्रोभयत्रांशेसाम्येवैषम्यमित्यमी।षड्पक्षा
स्तेषुचैकैकव्याप्तौवात्रगृह्यंते।।दिनद्वयेपितद्व्याप्तावव्याप्तौचैकदेश
तःसमव्याप्तौचपूर्वविद्धेवैषम्येवधिकेष्यते।अन्योंगस्येकञ्चक्तस्यका
लस्त्वंगानुसारतःउपवासप्रतिनिधेस्तिथिरस्याद्उपवासवत्।प्र
दोषव्यापिनीनक्तंतिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये।।अव्याप्तिर्वाथवांशेनव्याप्तिः ।।८।।
स्यात्सर्वथोत्तरा।सोरनक्तनुसायह्नव्यापिनीनप्रदोषगा।अयावि
तेपनुतिथयःस्वीकार्योउपवासवत्।सोदयत्रिमुहूर्तोयांकुर्यादा
नवृतानिवउभयत्रचसाम्येतुपूर्वोक्तस्तल्लक्षितंयत्रैवंतथो
क्तंचेन्पूर्वाग्राह्यातिथिक्षये।।तिथेःसाम्येचवृद्धौचगृह्यतातिथिरू

तिथेस्त्रय साम्य ८

संज्ञवात्गृहीतमालेकञ्चेकमध्याह्नव्यापिनीतिथिःपरेह्नरे
वपूर्वेह्नरेवंव्याप्तिस्तरा।अस्पर्शेचैकदेशास्यव्याप्तौपूर्ववद्ग्रह्य
ता।।एकोदिष्टुमध्याह्नेयुक्तास्यदिकञ्चक्तवत्।।एकदेशसमव्या
प्तौक्षयेवान्यथोत्तरा।।कुपतपाद्यपरान्हांत्व्याप्तिरादिकुतमा।
तदभावेपराह्नस्यव्यापिकाग्रह्यतातिथिः।।क्षेपूर्वोत्तरावृद्धौव्याप्ति
अदपराह्नयोःनग्राह्यतिथिर्गोवद्धिक्षयावृद्धितिथेस्तुतौ।साम्या
तुर्द्धतिथेर्ग्राह्यापरर्द्धिवद्धिमत्।स्पृशत्यपराह्नेचेत्पूर्वस्या
लुप्तपावथा।वैषम्येणैकदेशास्यव्याप्तौग्राह्यामहत्तरा।साम्यन
क्षयेपूर्वापरास्यावृद्धिसाम्ययोः।वृद्धिसाम्यक्षयाग्राह्यतिथि
गाद्यहाद्वितीयाद्यास्तूर्वोक्तास्तूर्यप्रकरणोदिताः।संचारिनियः

सामान्यानिधिषुप्रतिपत्न्न यः क्वचित्कुत्रचिद्दिनेषोस्ति ॥सो॥
यमत्रालिधीयते॥ पूर्वेद्युरस्तिप्रातःपरेह्नि मुहूर्तगा॥ सा द्वि
तीयापरापाप्या पूर्वविद्धाततोपरा॥ पूरं ना॥ तृतीयापूर्वास्याद्
न्तरास्याद्वतांतरे॥ परेह्नि नास्तिचेत्पूर्वविद्धापसूत्रतांतरे॥ मुहू
र्त्तमात्रसत्वेपि दिनेगौरीव्रतेपरे॥ भुद्धाधिकायामपेवगणयोग
प्रशंसनात्॥ चतुर्थीतुपरापाप्यागणनाथव्रतस्यतु॥ मध्या
न्हव्यापिनीपूज्यातद्वन्नागचतुर्थ्यपि॥ परेह्नि रेवमध्यान्हेप्राप्तौ ५
विघ्नस्यसोत्तरा॥ अन्यथापूर्वविद्धैवमाल्ययोगप्रशस्तितः॥
पूर्वेद्युरेवतद्याप्तौ पूर्वासाह्यर्कसंक्रांतिधिः॥ नोचेत्सर्पस्यपंचम्यो॥
योगोयंतंप्रशस्यते॥ गौरीभुद्धजयाप्तूनागविद्धानिषिध्यते॥

सर्वत्रपंचमीपूर्वाग्राह्यास्कंदव्रतेपरे॥ नागविद्धास्कंदषष्ठीसानि
षिद्धाव्रतांतरे॥ उत्तरस्यांअलाभेतुनागविद्धापिगृह्यते॥ विनाधम
दर्शनाडीत्रिनीगवेधोनदोषकृत्॥ सप्तमीपूर्वविद्धैवव्रतेषुनिखिले
ष्वपि॥ अलाभेपूर्वविद्धायाःपरविद्धापिगृह्यते॥ व्रतमात्रेष्टमीकृष्ण
पूर्वाशुक्लाष्टमीपरा॥ पूर्वाष्टमीतुशुक्लापिपूर्वविद्धाविधीयते॥ पक्ष
द्वयेपुत्तरेवस्त्रिशक्तिमहोत्सवे॥ ज्येष्ठर्क्षयोगपूर्वापिग्राह्याज्येष्ठा
व्रतेतिथिः॥ मध्याह्नादूर्ध्वमृक्षंचेत्परेद्युः सापरास्यते॥ ज्येष्ठर्क्षजानु
वाराभ्यांयोगोष्टम्याःसुदुर्लभः॥ जयंत्यास्यव्रतंछिन्नंकृत्तिकाजन्माष्टमी
व्रतात्॥ शुद्धावसप्तमीविद्धैत्यंजन्माष्टमीद्विधा॥ सप्तमीवेन्निशी
थव्याप्तारोहिणीविद्धाशुद्धान्यथाजयेत्॥ शुद्धायांनास्तिसंदेहोविद्धावत्रि

विधेष्यते। निशीथयोगः पूर्वेद्युः परेद्युर्वा दयोरत्र। पूर्वैव प्रथमेपक्षे परेवोत्तरपक्षयोः। अष्टमीरोहिणीयुक्ता जयंती सा चतुर्विधा। शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च। शुद्धायामपि विद्धायां न संग्राह्या तरात्तिथिः। शुद्धाधिकायां गर्भैदकस्मिन्वादिनद्वये नैकयोगास्ति संदेहे। द्वियोगे प्रथमं दिनं। सदानिशीथपश्चाद्व्याप्तौ मध्यमोधमः। योगस्त्रिधापि पूर्वेद्युः संपूर्णत्वादुपोषणं। विद्धाधिकायामपि एकदिनयोगे समाप्यता। द्वयोर्योगस्त्रिधापि पूर्वेद्युरनिशीथे वर्त्तिनेदतः तद्दिनेकस्मिन्नुपवासो नेति। एकस्मिंश्च तदिनेस्यात्पक्षयोरन्ययोः परं। बुधसोमजयंतीविद्धारसातिफलप्रदातिथ्यर्क्षे योर्द्वयोरंतउत्तमं पारणं उक्तं। एकस्यांहेमधर्मस्यादुत्स

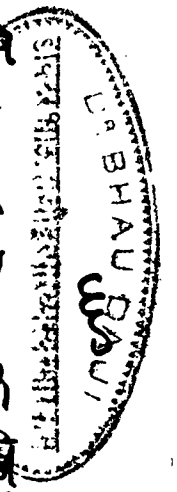

वांतेधर्मस्मृतं। अस्मिन्वर्षे जयंत्याख्यो जन्माष्टमीतदा। अर्धनक्तं जयंत्यास्यारक्षयोगप्रशस्तितः। नवमीपूर्वविद्धैवपक्षयोरुभयोरपि कृष्णपूर्वोत्तराशुक्लादूरमेवंव्यवस्थिता। जयंतिव्रतवन्नित्यकाम्यंचैकादशीव्रतं। अरुणोदयवेधोत्रवेधस्तु योदयेतथा। उक्तो द्वादशमीत्रेधावैष्णवस्मार्तयोः क्रमात्। कलाकाष्ठादिवेधोपि ग्राह्यो त्रिमुहूर्तवृद्धेः खानसाद्यागमोक्तदीक्षात्रासोहि वैष्णवः। विद्धात्याज्या वैष्णवेनशुद्धापाधिकासंज्ञवेत्। एकादशीद्वादशीयोगे त्याज्यतादिनंपूर्वं ग्राह्यंतूत्तरंस्यादितिवैष्णवनिर्णयः। एकादशीद्वादशीचेत्युभयंवर्द्धतेयदि तदापूर्वदिनंत्याज्यंस्मार्तैः कार्यंपरदिने। एकादशीमात्रवृद्धौगृहिण्यास्त्वेवंव्यवस्थितिः। उपोष्यागृहिभिः पूर्वीयतिथिस्तूत्तरातिथिः। द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धाविद्धेत्ववस्थिते॥

एकादशी घ-

शुद्धापूर्वोत्तरविद्धा स्मार्तनिर्णयदृष्टयः। श्रवणेनयुतावेत्स्यात्
द्वादशी साहिवैष्णवैः। स्मार्तैश्चोपोषणीयास्यात्त्यजेदेकादशीतदा
उपवासव्रतादन्यव्रतेसार्द्धमुहूर्त्तकैः। सप्तलिंदर्शमीविद्धाचेन्ना
मेकादशीत्यजेत्॥ द्वादशी पूर्वविद्धैवनिखिलेषुव्रतेष्वपि। शुक्लत्र
योदशीपूर्वापराकृष्णत्रयोदशी। अलाभे सापिपूर्वैवपूर्वोनंदा
त्र योदशी। याशुक्ले गृह्यतेपूर्वागृह्यतांसापराद्विकी। चतुर्दशुत्तरा
शुक्लापूर्वाकृष्णाचतुर्दशी॥ उदयेद्विमुहूर्त्तापिग्राह्यानंतव्रते ॥७॥
तिथिः॥ शुक्लेपिरात्रियुक्तोस्याच्चेत्रश्रावणमासयोः। शुक्लसर्वा
पिपूर्वैवयदिस्यादापराह्निकी। प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्वायास्ति
साजवेत्। शिवरात्रिव्रतेतत्रद्वयोःसतात्रप्रशस्यते। तदभावेनिशीथेक

व्याप्तापिपरिगृह्यतां। तस्याश्चाजेसंवेग्राह्याप्रातस्तथापिनीतिथिः
तिथ्यंतेपारणंयामत्रयादर्वाक्समाप्यते। अन्यथापारणंप्रातरन्यतिथ्युप
वासवत्। पूर्वविद्धासावित्रीव्रतेपंचदशीतिथिः। नाड्योष्टादशनूनस्य
सुश्चेन्नचपरेहनि॥ व्रतांतरेणिसर्वेणिपूरेहन्येवसैसर्वदा। श्राद्धे
क परावृत्कालीनोदर्शश्राद्धिकवन्मतः। दिनद्वयेप्येदर्शेवृद्धौश्राद्धंमहत्तमः
तुल्यत्वेचेदेकदेशक्षयेपूर्वेत्यथोत्तरैः। कृत्स्नव्याप्तोद्वयोरह्नस्तरास्तिथिवृद्धि
तः। सान्यदिनेमध्यमव्यवस्थास्यान्नस्याच्चेदूपरान्वयः। पूर्वेद्युः साग्निकःकुर्या
दुत्तरेद्युस्सग्निकः। पर्वप्रतिपदोःसंधिर्मध्याह्नव्यापिनीपुरा। अन्वाधानंपूर्वे॥ अ
दिनेयागः संधिदिनेभवेत्पूर्वोर्ध्वमध्याह्नेतःसधावन्वाधातुंनदिने॥ दर्शेप
रदिनेकुर्यान्नोदर्वाजसनेयिनः। यस्तुवाजसनेयीस्यात्तस्यसंधिदि
नापुरा। कोनेप्यन्याहितिः किंतु सदासंधिदिनेहि सा। संधिश्चेत्संगवा

दुर्धुप्रातर्यावर्त्तनारवेः।सापूर्णमासीविरतेयासद्यस्कालविधोतिथिः।द्वि
द्धिःप्रतिपदोयास्तितदर्द्धंपर्वणिक्षिपेत्॥क्षयस्याद्धेतथाक्षित्वासंधिर्न
अमावास्या श्रीयतांसदा॥वोधायनमतेदर्शेश्राद्धंवेष्टिर्विनिष्पते॥द्वितीयात्रिमुहू
र्त्तीर्यत्प्रतिपद्यापराह्णिकी॥अन्वाधानंचतुर्दश्यादर्शेस्वल्पेपिवर्त्तेयत्
दर्शेश्राद्धंतथाकार्यमितिवोधायनोदितंदृश्यादिविकृतिःसर्वपर्व
ण्यवितिनिर्णयः॥पंचमेनुप्रकारेणपूर्वेद्युर्भादिनिर्णयःउत्तरार्द्धकालेन्दो
त्कर्षेदोषदर्शनं।यस्मिन्नस्तमियाद्भानुस्तन्नक्षत्रमुपोषणे।मुख्यंतस्या
संभवेतुगृहीतव्यंनिशीथयुक्॥उपवासेयदृक्षंस्यात्तदिनैकत्रकर्म
योःउदयेत्रिमुहूर्त्तंस्वनक्षत्रंव्रतदानयोःदिनद्वयेतथात्वेतुपूर्वं ॥८॥
स्याद्दलवत्तःश्रवणंतूत्तरंयाद्यंसुपाकरणकर्मणि।पित्र्येतुतिथि
वत्सर्वंनक्षत्रस्यविनिर्णयः।पूर्वःस्यादुपवासादाउत्तरोव्रतदानयोः॥

योगःश्राद्धैकर्मकालव्याप्तस्तुपरिगृह्यतांकरणंयदिनेतुयाह्यंरात्रौय
यदातदादिनद्वयेकत्रकार्य्यासुपवासःप्रसिध्यतिवारेषुसंशयाज्ञावाद्ध
हीतव्यंयथास्थितंप्रातस्नानाद्यःसक्रांतेःपुण्याःस्नानादिकर्मसुवारेषुक
र्कटेपूर्वामकरेविंशतिःपरावर्त्तमानेतुलामेषनाड्यस्तुलायतोदशावषऊ
र्द्धेछिरेपुण्याःप्राक्पश्चादविषोडशाधिमिनादौदिनत्रावेउत्तराःषष्टि
नाडिकाः।अतःसंक्रमणेरात्रावनुष्ठाननिषेधतः।उक्तोकालोव्यत्यस्तोपेत
दलापूर्वपश्चिमोरात्रेःसंक्रमणेह्नोदिनार्द्धस्नानदानयोः।अर्द्धरात्रादू संक्रांत
धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रीयाउर्ध्वसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयान्प्रहरद्व
यं।पूर्णेवदर्द्धरात्रेतुयदासंक्रमतेरविः।प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यमुक्तामक्क
रकर्कटौ।कर्कटेमकरेरात्रावधावारादनुष्ठितिः।पूर्णिमाप्रतिपत्संधौरा
हुःसंपूर्णमंडलं।ग्रासेतेचंद्रमर्कंचपर्वप्रतिपदंतरे।ग्रस्यमानेचवेत्

स्नानं ग्रस्तेहोमो विधीयते। सुश्यमानेऽवेदानं मुक्तेस्नानं विधीयते। सूर्यग्र
हेनाभीष्टा पूर्वे यामचतुष्टयं। चंद्रग्रहेतुयामांस्त्रीन्बालवृद्धौतुरौर्वि
ना अपराह्णेमाध्याह्नेमध्याह्नेननुसंगवे। नुं।जीतसंगवेचेत्स्नान
पूर्वेनुजिमाचरेत्। ग्रस्तोदयेविधूपूर्वेनाहर्जिनंमाचरेत्। ग्रस्तावेवा
मानंतुरावींदुग्रासुतोयदितयोःपरेघुरुदयस्नात्वाभ्यवहरेन्नरा।ग्र
योदश्यादितोवर्ज्यदिनानांनवकंध्रुवं। मंगळेषुसमस्तेषुग्रहणेचंद्र
सूर्ययो।। द्वादश्यादिस्तृतीयांतोवेधदंदुग्रहस्मृतः।पूर्वादश्यादिकः
सौरेचतुर्थ्यंतःखंडग्रहतयोःक्रमात्।उभयत्रदिनद्वयं।नित्येनैमि
त्तिकेजप्यहोमयज्ञक्रियासुच।उपाकर्मणिचोत्सर्गेहरेवेधोनविद्ध
ते।।तमेवंनिर्णयंशास्त्रंन्यायान्यांकर्तुमुद्यमःननुनायमुद्यमः

ग्रस्तमो ग्रस्तप्र-

११५

नीतिकृति

सफळः। कालस्यगगनकुसुमायमानत्वात्। तदेतत्परमरहस्यम
भिजानानःकपिलमहामुनिसत्वानिविवेकुकामःकालमुपेक्षान्याते
व पंचविंशतितत्वानि विविच्य।।मूळप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृ
तिविकृतयःसप्तषोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नपुरुषइति।नचैतेषव
तत्वेषुकाळस्यांतर्भावोमुनीनांविवक्षितइतिशंकनीयंत्वदभिमतस्य
काळस्यपूर्वोक्तपंचविंशतितत्वानांचपरस्परमत्यंतविलक्षणत्वात्।
तथाहि।परिक्षिन्नादिव्यवहारस्यासाधारणोयोहेतुःकालइतितदभि
मतंकालंविलक्षणं।तत्वानांत्वन्यादृशानिलक्षणानि।सत्वरजस्तमो
गुणानांसाम्यावस्थामूळप्रकृतिः।महदहंकारपंचतन्मात्राख्यानां
सप्तानांप्रकृतीनांमध्येध्यवसायहेतुर्महत्तत्वं।अभिमानहेतुरहंकारः
शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मकानि पंचतन्मात्राणि।पृथिव्यादिपंचमहाभू

तानि कादशेंद्रियाणां च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि। अ
प्रकृतिविकृतिः पुरुषश्चेदात्मकः। न ह्येवंलक्षणमेकं षुतरेषु काळस्यां
तर्भावः संभाव्यते। नापि षड्विंशतितत्त्वांतरमुनिरनुमन्यते। कथं हि मु
निप्रणीतानि तत्त्वानि अयोऽग्निः सृक्किनद्भ्यां रक्तो वह्निः करणां
तःकरणे विविक्तकाळव्यवजहारासांप्रतकाळबाह्यत्रिकालमान्यं त
दं करणमिति। परप्रसिद्धापरोक्षबाधनीयद्वितीन्यायेनायं व्यवहारोनु
सिद्धांतानभिप्रायेणेतिवदामः। अतएवैतद्वचोव्याख्यानावस्मृति
मिश्रास्तत्त्व-कौमुद्यामेवमाहुः॥ काळस्तत्त्वेत्रोक्षि कालिमएकोऽना ॥८॥
गतातीतादिनेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति। तस्मादयंयेरपाधिनेदैरतीता
नागतादिव्यवहारंप्रतिपद्यतेसंतुतएवोपाधयोव्यवहारहेतवः। कृत
मेतर्गडुनाकाळेनेति सांख्याचार्याः॥ तस्मान्नकालरूपतत्त्वांतराभ्यु

पगमइति। अथोच्यते। भूतकालोवर्त्तमानकालोऽविष्यत्काळइतिः
एवंत्रिष्वपिऋतादिष्वनुगतःकाळप्रत्ययएकमनुगतंकाळतत्त्वमंतरेणा
नुपपन्नइति। तन्न। पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः। यथाजातेद्रव्यपदार्थेगुण
पदार्थइति। षट्सुजातेषुचतुर्थभावेषडनुगतःपदार्थप्रत्ययएकमनुगत
पदार्थमाश्रित्यातत्त्वांतरेणापपन्नःतथाकाळप्रत्ययोपिकुतोनोप
पद्यते। तस्मान्नित्यैकाळनिर्णेतुंमहानयमुद्यमःप्रक्षावद्भिरार्षेणेर्म
ध्यवाचार्यैः। स्यान्नकथंचिदप्युपपन्नइत्येवंप्राप्तक्रमेऽयुक्तंश्चेतस्ये
वंनिरूढकाळतत्त्वयःप्रद्वेषःसकस्यहेतोरितिवक्तव्यं। किंकपिलमहामु
निनानिराकृतत्वात्। किंवासांख्यशास्त्रप्रणीतेषुतत्त्वेष्वसंगृहीतत्वा
त्। उतलक्षणाभावात्। आहोस्विद्व्यभिचाराभावात्। अथवाप्रयोजनाभा
वात्। अथवातत्त्वगतपंचविंशतिसंख्याव्याघातविनकारिताद्वितीयाद्या

अथ क्रमः ॥ काल निराकरण सूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलंभात् ॥
नेति द्वितीयः ॥ अतिप्रसंगात् ॥ ऋग्वेदादिप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायु
र्वेदधनुर्वेदगांधर्ववेदप्रोक्तानां भिषग्धनुश्चरादीनां चाध्ययनं गृहीत
त्वेन तेष्वपि ऋत्वतः प्रद्वेषः केनवार्यते ॥ अथतेषां विशिष्यासंग्रहे सुख
दुःखमोहात्मकत्वेनगुणत्रयात्मकत्वात् प्रसवार्थत्वसंग्रहइत्युच्यते ।
तर्हिकालस्यापसोनदंडवारितइतिबुद्धिसमासूत्रं । कालस्यगुण
त्रयपरिणामत्वेमनित्यत्वं चघटादेरिवप्रसज्येतेतिचेत् नित्यनिर
वयवकालेतत्वाभिनिवेशवतोवैशेषिकादेःपतत्वयंवज्रप्रहारः ॥ ११ ॥
शिरसिवेदवादिनातुनकांक्षितं ॥ कालस्योत्पत्तिसावयवत्व
योःप्रत्यक्षागमानुपलभ्यमानत्वात् ॥ तैतिरीयश्रुत्यानारायण
णीयकालस्योत्पत्तिराम्नायतेसर्वेनिमेषाज्जज्ञिरेविश्वतःपुरुषादधि ।

कालामुहूर्ताःकाष्ठाश्चअहोरात्राश्चसर्वशः ॥ अर्धमासामासाश्चऋतवः
संवत्सरश्चकल्पंतामितिनित्यस्यैवश्रुत्यामारुणकेतुकचयनज्ञा
नेसावयवत्वंश्रूयतेऽतोवेषांवासिद्धकालावयवानामितः
प्रतीत्यतिइत्यतोस्माद्धेदनुवाकात्यतीत्यभिधत्तेषनुवाकेषुकालाद्धे
वयवानामृतूनांध्यातव्योवषट्कर्तव्यानिचोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्व
निरवयवत्वाभिधायिनोवैशेषिकादिशास्त्रस्यामुतादेवताइतिवदापे
क्षिकनित्यतायामंतर्ज्ञानशास्त्रोपेतयक्षराक्षसादिस्पर्शवत्संस्पर्शयो
ग्यावयवशून्यतायांचतात्पर्यवर्णनीयं । एवंचासतिविरोधाधिकरणन्या
यात्रानुगृहीतोनवतितस्यचन्यायस्यसंग्राहकावेतौश्लोकौदुंबरशिवेष्टनीया
सर्वत्रैषास्मृतिर्मितिः । अमितिर्वितिसंदेहोमितिःस्यादिष्टदिवत् । औदुंबरीस्मृ
शन्नायेतेदितिप्रत्यक्षवेदतः । विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानतेतिअसमर्थः ।

अद्वैरमहो वेद्यो सदोनाकेमेस्यमेउपस्यमध्येकाचिदुदुंबरशाखास्तंउ
लेननिरवासीत्तेनतावतितामुद्दिश्यवस्त्रेवेष्टनंस्मर्यतेऔदुंबरिंसृष्टाहु
येदितिप्रत्यक्षश्रुतोस्यर्थोविधीयतेनचासौसर्ववेष्टनेसत्युपपद्यते
।तथाचसर्ववेष्टनस्मृतिमूलश्रुतवेदानुमानस्यप्रत्यक्षश्रुतिविरु
द्धकालात्ययापदिष्टत्वेननिर्मूलावेष्टनस्मृतिरप्रमाणमितिसिद्धो
तदुक्तं।अथमान्यस्यमहतातपसाशिवमाराध्यतत्प्रसादबललब्धसर्व
ज्ञत्वपदःकणादमुनिर्वेदतात्पर्यंसम्यग्वेतीतिवेदस्यैवमंदमतिप्रती
तार्थादर्थांतरंनेतव्यमिति।एवमपियस्यप्रसादादयंसर्वज्ञताभूत
तस्यैवनिर्दोषामुख्यसर्वज्ञप्रणीतत्वमतानुसारेणकणादमतस्यैवान्यथा
नयनमत्यंमनुचितं।।निर्दोषोहिसर्वज्ञागमःपुरुषविंशतितत्त्वौदुंबरीमवेष्ट
यितव्यइतितत्रसंप्रदायःएषास्मृतिःप्रमाणंनवेतितत्रपूर्वपक्षेकरणेःसृष्टेकर्तव्यतायास्यास्मृते
र्मूलश्रुतवेदानुमापकत्वेनप्रामाण्यमुक्तंतेनबाध्यतेनसर्ववेष्टनस्मृतिःप्रमाणमितिपूर्व
पक्षःकृतः

तत्त्वानिनिरूपयन्कालतत्त्वस्योत्पतिमंगीचकारनिखिलश्रौतागमसार
मार्यैःसंगृह्यतेजोजराजःशुद्धानिपंचत्रिंशतत्त्वानिनिर्दिश्यनमायाकार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव
कालंनिरदिक्षत्।पूंसोजगत्कर्तृतार्थमायारतस्तत्वपंचकंभवतिकालो
नियतिश्चतथाकलाविद्याचरागश्चेति।।तानिमायासहितानिएका
दशतत्वानिसांख्यप्रसिद्धपंचविंशतितत्वानिचोद्दिश्यक्रमेणविरच्यत्रि
दर्महानानाविधयुक्तिमतीस्साजनयति।कालकतत्वमेवादौनाविज्ञव
द्भूतमयंकलयतिजगदेषकालोनदुतितत्रटीकाकारदूषंवाचख्यौ
।नन्वयंकालोनेश्वरादिकमिवनित्योन्यपगतअतआहनाविज्ञेय
तमयमितिसृतादिरूपेणत्रिविधत्वादचेतनत्वेनास्यानित्यत्वंसिद्धमितिना
वःकेनकार्येणास्यसिद्धिःअतआहकलयतियदेषकालोदुतिविरक्षि

DR BHAU DA

प्रादिप्रत्ययोपाधिद्वारेणकलयतीत्याक्षिपतीत्यर्थः।दृश्यंप्रत्यक्षश्रुति
सहकृतैरनुमेःकणादशास्त्रस्यबाधेसत्यप्युत्तरमीमांसागतद्वितीया
ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायेनगृध्नोक्तस्यन्यायस्यसंग्राहकोश्लोकोसां
ख्यस्मृत्याक्षिप्तसंकोचोनवावेदसमन्वयोधर्मेवेदःसावकाशःसंकोचोनव
काशयाप्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिमेत्यादिस्मृतिःअमूलाकापिलीआध्यान
संकोचोनयानतइति।अयमर्थः।ऋग्वेदादिरग्निहोत्रादिधर्मोप्रत्यूहोज
गत्कर्तृत्वंचप्रतिपादयतेसांख्यस्मृत्यादिस्तुप्रधानस्यजगत्कारणत्वंप्रति
पादयति।तत्रतयास्मृत्यावेदस्यसंकोचोस्तिनवेतिसंशयेस्मृतेर्जगत्का ॥१२॥
रणमंतरानिरवकाशत्वात्प्रावल्यंवेदस्यनुधर्मोचरितार्थत्वाद्दौर्बल्यं
ततःस्मृत्यनुसारेणवेदःसंकुचितइतिप्राप्तेःश्रुतिर्विजयीलि
रनुगृहीताब्रह्मोमत्यादिस्मृतिर्याब्रह्मकारणतामावक्षतेसांख्य

स्मृतिस्त्वेकामूलहीनावेतिदुर्बलत्वात्सैवबाध्यतेनास्तिवेदस्यसं
कोचइतिसिद्धांतः।अथतार्किकत्वाभिमानग्रहगृहीतःसन्प्रबलशास्त्र
एवंब्रूतेऋतादीनांमोपाधिकानांकालविशेषाणामेवास्तित्वंनतुनिरुपा
धिकस्यमुख्यकालस्येति।तर्हिकपर्दकान्वेषणायप्रवृत्तश्चिंतामणि
मलभतेत्यस्यवान्निष्ठरामायणप्रक्षस्याप्रामाण्यमेवविषा।
दोनूनंयतःसाधर्म्यसामान्यद्व्याण्यच्छिन्नंपरब्रह्मतत्वमवागमः।
हे व्यवहारतून्नृतादिकालविशेषाणाधारःस्वयंव्यवहारातीतोनित्यो
तिरवयवोमुख्यःकालोयःसपरमात्मैवातथावश्यताभ्यंतराग्राम
नंतिशठकालकालोगुणीसर्वविद्यइतिश्रास्तांनित्यत्वानित्यत्वसा
वयवत्वनिरवयत्वचिंतासर्वव्याप्तिस्त्वेसोतत्वेपुनरार्थिकःकाल
स्यसंग्रहः।साक्षात्संग्रहस्तुवस्तुज्योतिष्टोमादिस्तुस्मृतिपुरुषवि

वेकानुपयोगादित्यवगंतव्यं।तृतीयचतुर्थपक्षोतुज्यवतोवैशेषिक
परिचयगंधोपिनास्तीतिप्रकृयतः।वैशेषिकग्रंथेषुसर्वेष्वपिका
लप्रकरणेतल्लक्षणास्यतत्साधकानुमानस्यचप्रपंचितत्वानूप
मोपात्तराशितुकालसाधकानिश्चयेवोपन्यस्तानि।तथाचतैत्तिरीया
श्चारुणकेमंत्रेमामनंति।स्मृतिःप्रत्यक्षमितिचमनुमानचतुष्टयंएते
रादित्यमंडलंसर्वैर्विधास्यतइति।तत्रस्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलमन्वा
दिशास्त्रंप्रत्यक्षभोत्रग्राह्योक्त्रिमोवेदाख्याक्षरराशिर्योगिप्रत्यक्ष ॥१४॥
श्रमोपनिषदाऽमितसाक्षिप्रत्यक्षंवायतिरयमितिहासपुराणादिकं
ज्योतिःशास्त्रस्यापत्रांतर्गतोवाऽनुष्ठेयः।अनुमीयतेस्वमूलंतुतंस्मृति
वाक्यमनेनेतिअनुमानःशिष्टाचारःतस्यचस्मृत्यनुमापकत्वमावा
र्यैर्विप्रसृष्टमभिहितं।आचाराच्चस्मृतिस्तावत्स्मृतेश्चश्रुतिकल्पनमिति।

तद्देवंस्मृत्यादीनांचतुष्टयंसपन्नं।एतैश्चतुर्भिःसर्वैरप्यादित्यमंडलंप्र
मीयइतिमंत्रस्यार्थः।ननुस्मृत्यादीनिमंडलेसाधकत्वेनेतिचेन्नैवं।
मंडलस्यसावजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेनतत्रस्मृत्याद्यनुपयोगात्।का
लविवक्षयैवात्रकालनिर्वाहकेमंडलेतान्युपन्यस्तानिःतथाचमंडल
द्वारकालस्तैःपरिमीयतेकालविवक्षायोन्नरमंत्रेष्वतिस्फुटातत्रानंत
रोमंत्रएवंमाम्नायते।सूर्योमरीचिमादत्तेसंवत्सरोवैनादधातस्याः
पाकविशेषणस्मृतंकालविशेषणमिति।तस्यायमर्थः।भूवनगतंसर्व
भूतजालमधिकृत्यरसवीर्यविपाकादिभिस्तत्तद्ग्रहसमर्थंमरी
चिंसूर्यःस्वीकरोतितत्कृतेनतत्तपाकविशेषेणनिमेषादिभिःपराईप
र्यंतःकालोदेवोसावभिरक्षगतोभवतीतिकालप्रतिपादकानि
चस्मृत्यादीन्युदाहरणानितत्रमनुः।कालंकालविदोविदुरिचेतिसृष्टिप्र

करणे कालं व्यवजहार। याज्ञवल्क्योपि श्राद्धकालः प्रकीर्तितइतिए
वमन्यास्वपि स्मृतिषूदाहृतं। श्रुतिष्वपि कृतयज्ञापिप्पलीविचिनोति
कालइति। वेद्यमः। अहमेवकालोनाहंकालस्येतितैत्तिरीयाः। काठक
ध्यायाश्चाध्यायः कालइतिसामगाः। योगशास्त्रेपि संयमधिश्रो
षाङ्गारणाध्यानसमाधित्रयरूपात्। योगिनोतीतादिकालप्रत्यक्षतः
पश्यंतीत्यभिहितं॥ तथाचपातंजलिसूत्रं। परिणामत्रयसंयमा
दतीतानागतादिज्ञानमिति। साक्षिप्रत्यक्षमपि अहमस्मिकाले
निवसामीत्यनुभवस्तावत्सर्वजनीनः। नचासौ बाह्येंद्रियकृतः ॥१५५॥
कालस्यरूपादिहीनत्वात्। नापिमानसः। तार्किकैस्तदनंगीकारेण।
थानुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्यक्षत्वात्। अतः साक्ष्यभावेप्यप
रोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमित्यदियोपनिषदामन्यत्रोदितिहासेपि

महाभारते पठ्यते॥ प्रहरोघटिकात्रिंशत्प्रहरोघटीकाधिकोस
कालः कृतपात्रेयंपितृणां दत्तमक्षयमिति। पुराणेपि। अनादिरेष
भगवान्कालोनंतोहरः परइति। त्रिषुश्चपौर्णमास्याख्येकालेद्वीने
कंसंतंकोस्वस्वकुलोचितादवविशेषान्यःक्षीरदध्यादिसमर्पणा
दिकान्धर्मविशेषान्ऋत्वनुवारादिकालविशेषसमाचरेतितदेदम
नेकप्रमाणप्रमितेकालेप्रमाणाभावरूपःचतुर्थःपक्षःकथमाशंक
ते। नापिप्रयोजनाभावादितिपंचमःपक्षोयुज्यते। तार्किकैस्तावत्स
र्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमुद्घोषितं लोकेचकृष्याद्यपयोगः। का
लविशेषस्यकृषीबलादिभिर्व्यवह्रियते॥ गृहप्रवेशप्रयाणा द्यु
पयोगोज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः। श्रौतस्मार्तेकर्मोपयोगस्तुप्रदर्शि
ष्यतेतस्माच्छ्रद्धाजाग्रत्कृतस्तुचैषदृश्यंषष्ठःपक्षःपरिशिष्यतेतत

थाय पापात्मनश्च बुध्यापराधं पुण्यात्मनि माधवोचार्य समारोपयन्
कयावा शिक्षयानेदंप्रोक्तमिति तदेवंकालस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वा
त्तन्निर्णयोयमः सफलइति सुस्थितं ननुकतः कालोत्रनिर्णीयते।
किंकेवलः कालउत्तकालकालः। ननु किमित्यत्रसिद्धरूपयासीष
यसिनरीष्यामहे। किंत्वत्रकेवलपितव्येदंकालद्वैविध्यंयेन
प्राणिदेहादयोतीतवर्तमानादिरूपेणकलयितव्याः सकेवलकालः
सचतत्वप्रकाशावश्यनेनपूर्वमुदाहृतःकलयतिजगदेशकालोतइति।
तादृषःकालोऽप्युत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणायेनकलयितव्यःसका
लकालः। सचवासिष्ठरामायणेदर्शितः कालात्मिकाहतेयेनेतिश्रुति ॥१६॥
श्चउक्तवति। सविश्वकृद्विश्वेदात्मायोऽसौकालकालोगुणीसर्व
विद्यःप्रधानक्षेत्रज्ञइतिगुणेशःसंसारमोक्षस्थितिबंधहेतुरितिकूर्मे।

पुराणेपि। अनादिरेषभगवान्कालोरंजेःपरः सर्वगत्वात्स्वतंत्रत्वात्स
र्वात्मत्वान्महेश्वरः। ब्रह्मणोवत्सरोऽब्दोऽन्यनारायणोहरेः। एकोहिभग
वान्निर्गुणः कालःकविरितिस्मृतः। ब्रह्मनारायणभूतानांत्रयाणांप्राकृतात्म
यः। प्रोच्यतेकालयोगेनपुनरेवचसंभवः परब्रह्मचभूतानिवासुदेवोपिशंकरः
कालेनैवचसृज्यंतेसएवग्रसतेपुनः। तस्माकालात्मकंविश्वंसएवपरमेश्वरइति।
विष्णुधर्मोत्तरेपि। अनादिनिधनःकालोहरिःसंकर्षणःस्मृतः। कलनात्सर्वभू
तानांसकालःपरिकीर्तितः। कर्षणात्सर्वभूतानांसंकर्षणःस्मृतः सर्वसंहर
मिलाद्यसतुरुद्रःप्रकीर्तितः। अनादिनिधनत्वनसमहान्परमेश्वरइति। ज्यो
तिःशास्त्रेपिभूतानामन्नकृत्कालः कालोन्यकलनात्मकइति। तत्रैवंसतिहयो
र्मध्येकालकालोऽत्रतावन्नछकाल निर्णेतव्यः। तस्यधर्मानुष्ठानेघटेयत्वा
दतुपादेयलाच्च। यद्वतेरोमासपक्षादितिथ्यादिरूपःसोपिज्योतीःशास्त्रए

वसम्यग्निर्णीतइतिकृतमनयाकालनिर्णयप्रक्रियेतिप्रामेक्रमः।उक्त
यमप्यत्रनिर्णेतव्यः।कालकालस्यजगदीश्वरस्यवैसेषुकर्मारंभेषुनुस
र्तव्यत्वात्॥अत्तएवश्रीमत्पुण्याहवाचनादौवेधश्वरमनुक्रमेतिसर्वेषुका
लेषुसमस्तश्रेयोषुरोषकाकार्येषुतथेश्वरेश्वराःसर्वेःस्वरूपेणभगवान्ना
दिमान्ममोत्कर्षांगल्यविग्रहयेहरिःयस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रिया
दिषुन्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवंदेतमच्युतमितिमासादिरूपेणदेवस्य
स्वरूपेणनिर्णीतेष्वपिश्रौतस्मार्तकर्मविशेषणसहकालस्यागोगिभावेनि
र्णेतव्यः।यद्यप्यसाहेमाद्रिप्रभृतिषुग्रंथेषुनिर्णीतःतथाप्यनेकत्रविप्रकी ।१९॥
र्णस्यैकत्रसंग्रहार्थमत्रयत्नःक्रियतेतदेवंविकीर्षितस्यग्रंथस्यकालरू
पोविषयः।संग्रहस्तुप्रयोजनंचास्तिप्रयंग्रथआरभ्यते।नित्योजन्मश्च
कालोधोतयाद्यःपरेश्वरः।सोवाङ्मनसगोचरोपिदेहीवक्तानुकंपयेति

नित्यकालस्यपरमेश्वरत्वेप्रमाणंश्रुतिरेवमेवोपन्यस्तेपरमेश्वरस्यचा
वाङ्मनसागोचरत्वेसर्वेवेदातासदनुसारिस्मृतिपुराणानितत्वेविदनु
गवश्चप्रमाणंवक्तानुग्राहिस्मृतिस्वीकारश्चतत्तवकाराख्येसामवेदशा
खाविशेषेकस्याश्चिदारण्यिकायामाम्नायतेतत्स्याख्योधिकी
यामेवमुक्तोग्निवर्विंद्रादयोदेवाईश्वरानुगृहीताःसर्वत्रविजयमानाः
स्वकीयमेवैतत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यतेतान्बोधयितुमवाङ्मनसगोचर
मेचब्रह्मशब्द्यांवक्तुगम्यांकांपिमूर्तिंधारयित्वाग्रादुर्भूतवान्तयासह
वादंकृत्वापिराजसवित्तावग्निवायूब्रह्मत्वेनैवतुबुध्यतेईदृक्सत्त्विक
चित्तोबुधइतिवाग्निष्टरामायणेशुक्लोपाख्यानेशुक्रंप्रतमवलोक्यत
मिताभृगुःकुद्धोमारयितारकालंशप्तुमुद्यतःतदानींकालोनुगृहीतुमीश्वो
नरूपेणाविर्बभूवेतिपठ्यते।अथकल्पितरूपेकालःकवलितुप्रजाः।आधि
नोतिकेमास्यायवपुर्निमुपादधोःख

ङ्कपाशधरः श्रीमान्कुंडलीकवयान्वितः स्मृतषड्भयोदारवक्त्रोरवस
मन्वितः मासद्वादशकाद्दामनुजद्वादशकोद्भवः स्वाकारसमयाबह्वा
वृतःकिंकरसेनया सदुपेत्यमहाशुंगकुपितेवमहासुनिकल्पक्षुधाधि
गंभीरंस्वाक्षूर्वैमहात्वंमत्संततयाविप्रदयानिपतिपालकाः तेनसंपूज्य
संपूज्यसोधानेतरयेछया मातपःक्षापयाऽबुधकोल्पकालमहानलैः।
योनग्घोस्मित्मेतस्यकिंवशापेनधक्ष्यसि संसारावलयोग्रस्तानि
गीर्णानरुकोटयः नुक्तानिविष्णुएदानिकेनशास्त्रावयंमुने कोकारोहि
वयंब्रह्मन्मोजसंसुप्तादमः स्वयंनियतिरेषाहिनावयोरेतदीहितमिति
नचूनक्तानुजीह्यश्चयास्वीकृतामूर्तिभिःस्यवेतिकश्चिन्नियमोस्ति।
सर्वात्मकस्यपरमेश्वरस्यकुक्षित्रियायाःसर्वस्याअपिमूर्तीःस्व
कीयत्वात्। अतएवोद्घटितायां। योयोधातनुरुक्तःअर्चयाचैतिमि

ति। तस्यतस्याचलांभद्रांतामेवविदधामयरासतयाश्रध्ययायुक्तस्य
स्याराधनमीहतेलभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितिविष्णुरुद्रादि
चेतमूर्त्तिर्विदधेतनमूर्त्तयोपितत्तत्कलविशेषादिह शिवरवेनोपास्याः
तदेतदृचावेदेसमाम्नायते एतंस्येवबह्वृचामहत्सुकेमीमांसंतएतम
मावधर्यवएतमहाव्रतेछंदोगाएतंमस्योमेतंदिव्येतंवायावेतमाकाश
एतमश्वेतमोषधीष्वितंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुछंदोसेषुतमेवेवंति॥
वाजसनेयिनोपिमंडलब्राह्मणेपितमेतमग्निरित्यध्यर्यवऽउपासतेद्र
त्यारभ्यपठंति। विषमितिसर्पीःसर्पइतिसर्पविदःउर्ग्गितिदेवाइपि
रितिमनुष्यामायत्यसुराःस्वधेतिपितरोदेवजनइतिदेवजनविदोरुपमि
तिगंधर्वागंधइत्यप्सरसस्तत्यथायथोपासतेतदेवजनातितितिरिया
श्चपठंति। क्षेमइतिवाचियोगक्षेमइतिप्राणापानयोरित्याहिपरोक्षप्रिय

प्यारोपितंयावज्जगद्रूपमस्ति।तेनसर्वेणाप्युपासनायपरमेश्वरोऽ
पवादस्तीतिहिरण्यगर्भाधिकरणमनोमयाधिकरणयोःप्रपंचितं।
एवंचासतियोयदायत्कर्मरूपंतेतदात्कर्मोपयुक्तोकाल्पात्मकस्य
श्वरस्यमूर्त्तिमिष्टदेवतानुरूपेणानुस्मरेत्।अतएवमंत्रशास्त्रे
षुनानाविधानिध्यानान्युपदिष्टानिलोकेष्वविदुद्वांसःसर्वेचित्र
नाएकेकादेवतांस्वेच्छयापूजयंतिातेदेतद्रूपंवानाहयजंतेसात्विका
देवान्यक्षरक्षांसिराजसाःप्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजना
इति।तस्मादारब्धमाणकर्मफलप्रदोनिजेष्टदेवतारूपोनित्यःकालेऽक ॥१९॥
र्मरंजेष्वनुस्मर्तव्यइतिसिद्धंअथजन्मकालंनिरूपयामः।ननुकाल
स्यजन्यत्वेसतिकथंप्रलयेकालव्यवहारःप्रलयकालःप्रलयकालोतीता
प्रलयोऽग्रेतिकालनित्यत्ववादिनोऽपितवसमानोदोषःनित्यस्यत

चनपरिस्पंदाधिष्ठानपरिच्छेदंसहेतावत्कालइतिकालेयत्रावर्ण
यितव्यानचप्रलयकालेतदुपाधयःसंतिअतस्तत्रवकथप्रलयकालइय
त्तानिरूपयेत्।अथसत्कार्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोपिवासनारूपेणसं
तितहिकालेपितत्समानंनैवंतावतानित्यत्वप्राप्तिःउपाधिष्वतदनंगी
कारात्।अथमन्यसेदायतारहितेऽपिप्रलयकालेसृष्टिकालेयतावासना
वकाश्चात्रेयतावद्व्हियंतेतत्रोपाधीनामतत्तादिदृष्टांतःयथाकश्चि
न्माणवकस्त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुमुपक्रम्यसंवत्सरमधीत्यासमुपो
ध्यायएकत्रिंशद्वर्षवयस्केइत्यध्यापनरहितेपितेवयस्युपाध्याय
संव्यवहरतिातद्वियतायाव्यवहारःएवंतत्रनेनकालरहितेप्रलयकाल
व्यवहारःकिनस्यात्।कालरहितंचप्रलयादिकंवस्त्वस्तीतिमांडूक्यादि
श्रुतायाम्युपगच्छतीतियथाचश्रूयतेायश्चान्यत्रिकालातीतंतद्व
ष्योंकारएवेतिप्राज्ञाकराभ्यांएवंस्यकालत्रयासंस्पृष्टाकाविदवस्त्वामा

दुः।तस्मात्कालः सुखेन जन्यतांस च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः।तस्य
चोऽयेस्येश्वरख्यानित्यकालादुत्पत्तिं मनुराहाकालेकालविऽक्तिंचन
क्षत्राणिग्रहस्तथा सर्षिंससर्जयेवेमांसष्टुमिच्छन्निमाःप्रजाइति।
तत्रयःसामान्यकालःसविशेषानुगतत्वात्तदपक्षयानित्यायतरूपा
दिभिरनुमेयोभूतेसतिनिमित्तकारणमितितार्किकज्योतिषिकाद
यःप्रतिपेदिरे।।तत्रज्योतिषिकाआहुःप्रकऽवविरतिमध्यमानव
ध्यानितांतंविदितपरमतत्वायुक्तेयोगिनोपिततमहमिहनिमित्तंवि
श्वजन्मात्ययोनामनुमितमखिवेदऽग्रहैःकालमीशंयुगवर्षमासदिव
साःसमंप्रवृत्तास्तेयेनशुक्लादिःकालोयमताद्यंतायहैरनुमीयते।
क्षेत्रइतिषिकालेनोषुसंवत्सरःप्रधानऋतुःअन्येसर्वेगुणाऋतान
तथावासणकेनुकेसमाम्नायतेनदावप्रऽवाकालविदक्षप्राह।स्मदेतय

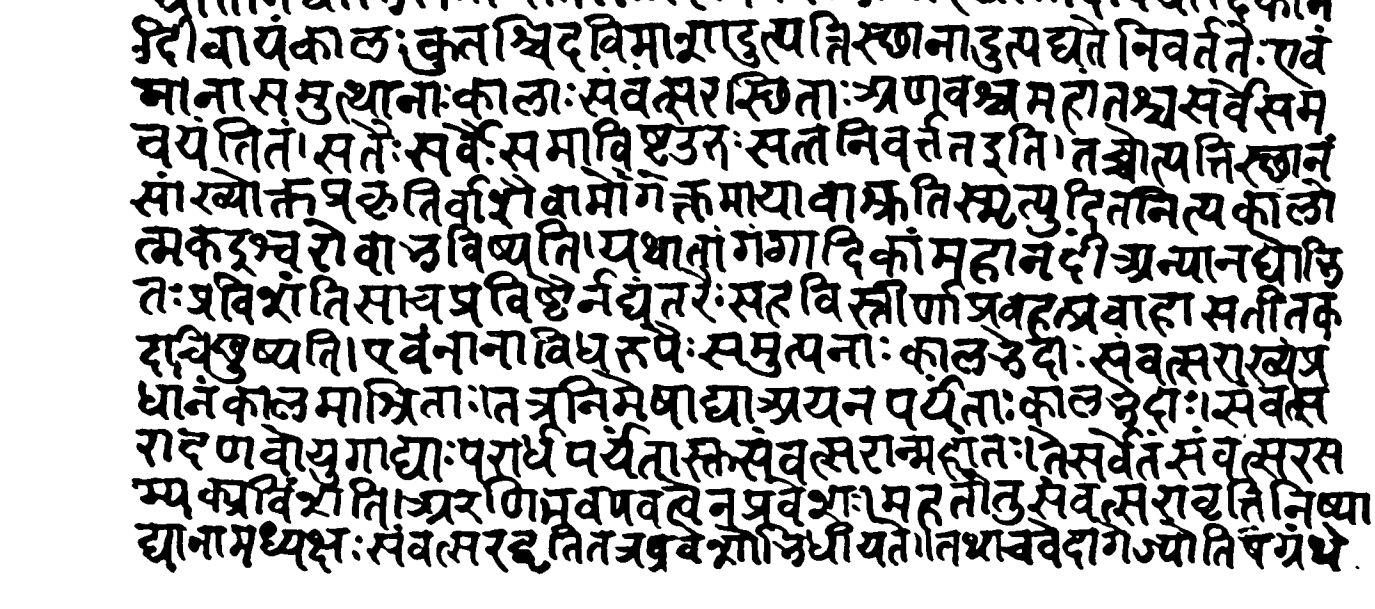

ख्यातंनद्योऽभिसमायंतिसोत्रदापमर्थंनागीरथीगोदावर्योदिकान
दीवायंकालःकुतश्चिदविमाणुरुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यतेनिवर्ततेःएवं
मानासमुत्थानाःकालाःसंवत्सरस्थिताःत्रणुवश्चमहांतश्चसर्वेसम
वयंतितंसतेःसर्वैःसमाविष्टउतःसत्तनिवर्त्तनइति।तत्रोत्पत्तिस्थानं
सांख्यैःप्रकृतिर्वीरोवामोगेःकृमायावाशक्तिस्मृत्युदितनित्यकालो
त्मकऽश्वरोवाऽविष्यतिःयथातांगंगादिकांमहानदीःअन्यानद्योऽभि
तःप्रविशंतिसाःप्रविष्टैर्नद्यंतरैःसहविस्त्रीणिप्रवहत्प्रवाहासतीतक
दाचिच्छुष्यति।एवंनानाविधरूपैःसमुत्पन्नाःकालऽदाःसंवत्सराख्यप्र
धानंकालमाश्रिताःतत्रनिमेषाद्यात्रयनपर्यंताःकालऽदाःसंवत्स
राद्यावोयुगाद्याःपरार्धपर्यंतास्तुसंवत्सरान्मतःतेसर्वेतंसंवत्सरस
म्यक्प्रविशंतिःअरणिमुखवत्तेनप्रवेशःमहतीतुसंवत्सरावृत्तिर्निष्पा
द्यानामध्यक्षःसंवत्सरऽतितत्रवृद्धोऽभिधीयते।तथाचवेदांगज्योतिषेग्रंथे

पद्यत पंच संवत्सर मयं युमाध्यक्षं प्रजापतिं॥ दिनूर्व्वयमेंनुमासांगंप्र
ण म्यशिरसाशुचिरिति॥ सचसंवत्सरस्तेरणुभिर्महद्भिः सर्वैः समाविष्ट
तिदीर्घः सन्नस्मिन्नगतिनाक्षिद्यते॥ इति॥ नन्वणुत्वं निमेषपर्य्यवसितं
महत्वंतु परार्द्धनथावतयोरन्यतरस्यप्राधान्यमुचितंतत्कथंसंवत्स
रस्यप्राधान्यमितिचेत्॥ उच्यते॥ प्रथमंसृष्टत्वादितिक्रमः॥ तथाचवा
जसनेयिनः समामनंति॥ सोकामयतद्वितीयोमआत्माजायतेतिसम
न्सावाचामिथुनंसमभवत्॥ तद्यदेतआसीत्संवत्सरोवैवदितितस्मा
त्संवत्सरः प्रधानः॥ अतएवंवयंसंवत्सरमारभ्यकालविशेषंनिर्णयामः
तत्रसंवत्सरायनर्तुमासःपक्षस्तिथिर्नक्षत्रमित्येवंविधाःकर्मकालाः॥
यद्यपिपुराणेषुमत्स्यमार्कंडेयादीनांयुगकल्पादिपरिमितिर्निर्णीतो॥
पयुक्ता॥ मनुष्योधिकारंत्वासाद्यपराशरस्मृतिव्याख्यानेमनुष्याणांहि
तंधर्ममित्यस्मिन्वचनेप्रपंचितायतु॥ कालोपयोविवक्षितोयेदितिमनुष्यम

र्मीस्तोष्टविनयुगादिनिर्णेतव्येसंदेहाभावात्॥ नचशतायुषामधिकोरकथं
सहस्रसंवत्सरसत्रश्रुतिरितिशंकनीयंतत्रसंवत्सरशब्दोदिवसप
रइतिषष्ठाध्यायसप्तमपादेनिर्णीतत्वात्॥ यच्चसंवत्सरादृतवःसाध्याअ
नंतवृत्तादयस्तेष्वपिनसंवत्सरादधिकंकृत्स्नंकालोनिर्णेतव्योक्तिरनः
संवत्सरमारभ्यावीक्ष्यएवनिर्णेतव्याःकर्मांगकालाः॥ नचकालस्यकर्मांग
त्वेविवदितव्यं॥ सायंजुहोतिप्रातर्जुहोतीतिकालेअंगत्वप्रतीतिः॥ तत्रक
र्मणस्वावदृष्टेविषयत्वात्प्रामाण्यमभ्युपगंतव्यंतथाचकालस्य
गुणत्वेतान्वयःपरिनिष्पन्नेअतएवगर्गः॥ तिथिनक्षत्रवारादिसाधनं
पुण्यपापयोः॥ प्रधानगुणभावेननुस्यातांज्यौतिषेक्षमाइतितस्मादंग
त्वेतुनिर्णयेषुकालेषुअवयवित्वेनसंवत्सरस्याश्रयहेतुत्वात्॥ अ
प्यवकेव्यंतयासंवीकृताहन्यायानुसाराच्चसएवादौनिर्णीयतइति॥
स्थितं॥ इतिमाधवीयेकालनिर्णयउपोद्घातप्रकरणंसमाप्तं॥ ॥संवत्स

रेनामायनाधवयवयुक्तोऽवयवी कालविशेषः सम्यग्रसंत्यस्मिन्नयन
तुमासादयइतिव्युत्पत्तेः सवत्सादशमासात्मकद्वादशमासाः संवत्सर
इतिश्रुतेः मासानांतुचांद्रसावनसौरसावनदिवसैरेनयोर्द्वादशैक्ये
नक्षतेः मासत्रैविध्येसंवत्सरस्त्रैविधः तदुक्तंब्रह्मसिद्धांतेः चांद्रसावन
सौराणांमासानांतुप्रभेदतः चांद्रसावनसौरास्त्रयः संवत्सराअपीति
तत्रचांद्रसंवत्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिफाल्गुनपूर्णांतः सौरस्तुमेषा
दिमीनांतः सावनस्तुत्तरायणांतरायणात्मकस्तत्रत्रयः संवत्सराः॥
केषुवित्कार्येषुव्रतिथयस्तेकेषुवित्रविकल्पेतेतद्यथानविष्यत्पुरा ॥२२॥
णेसंवत्सरस्साध्यंतिलकव्रतंपद्यतेवसंतेकिंशुकाशोकशोभितेप्रतिप
तिथिःशुक्लतत्तस्यांप्रकुर्वीतस्नाननियममास्थितःललाटपट्टेतिलकं
कुर्याच्चंदनपंकजंःप्रकृत्यनुदिनंतिलकालंकृतंसुखंधार्यंसवत्सरंया

वृक्षनिर्नेवनमस्तलंभितितत्रसंवत्सरश्चांद्रोवगंतव्यःशुक्लपक्षप्रति
थ्योस्तलिंगत्वान्नहिशुक्लकृष्णपक्षौप्रतिपदातिथेर्यश्चसौरसा
वनमासोपजीवनेनप्रवृत्तःयत्तुनवत्सराणिपंचचेत्यादिसंवत्सरस्या
नंतब्रह्मयंगत्वंस्मर्यतेतत्रापिचांद्रएवसंवत्सरःशुक्लपक्षेचतुर्दश्या
मित्यादिलिंगात्नचचैत्रप्रतिपदितदुपक्रमाच्चावादचांद्रत्वंशंकनी
यं तदुपक्रमस्यसंवत्सरस्यशुक्लपक्षत्वात्अतएवब्रह्मपुराणेऽभि
हितं चैत्रमासिजगद्ब्रह्मससर्जप्रथमेऽहनिशुक्लपक्षेसमग्रंतत्तदा
सूर्योदयेसतिप्रवर्तयामासतदाकालस्यगणनामपिग्रहान्नागान्ऋतू
न्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति चांद्रसौरसावनभेदेषुतुप्रतिनि
मित्तानुसंधेयं चांद्रकलाक्षयवृद्धिक्षयशुक्लप्रतिपदातिथीनांचतुःपंचा
दधिकशतत्रयेणनिष्पन्नोयंसचांद्रोद्वादशराशिषुसूर्यसंक्रमणे

निष्पन्नोयः ससौरः सावनश्चाहोरात्रोपलक्षकः सोमयागे सव
नत्रयस्याहोरात्रं संपाद्यत्वातैश्च सवनैः षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्या
कैर्निष्पन्नोयः स सावनः एवंच सतिवर्त्तमानाद्भपदशुक्लचतुर्दश्यां
मारभ्य आगामिनाद्भपदशुक्लचतुर्दश्याः प्राक्तनेतिथिसमुदायश्च
द्भसंवत्सरत्वमवितथं यच्च निसृष्टपशुबंधप्रकरणेश्रूयतेतेनसंव
त्सरेसंवत्सरेयजेतेतिपशुनासंवत्सरोनातीयादितिचात्रापिचा
द्भएव द्रष्टव्यः सर्वान्लोकान्पशुबंधयाज्यश्जिजयतितेन यक्ष्यमाणो
मावास्यायांपौर्णमास्यांचेतिकल्पसूत्रकारैश्चाद्भतियोतदनुष्ठानवि ॥२३॥
धानात्सौरस्यसंवत्सरःसुजनावाप्तिव्रतादानादावुपयुज्यतेतच्चव्रतं
विष्णुधर्मोत्तरेऽगवत्कर्मणाकेनतिर्यग्योनौनजायतेम्लेच्छदेशेच

पुरुषसन्नमावक्ष्यवैसुनेमार्कंडेयउवाचमेषसंक्रमणेमत्स्यवासु
देवंचजानोसोपवासोनरोत्तमःश्रुत्वेदंवैराजंशस्त्रंयथाविधी
त्यारभ्यमीनसंक्रमणेमत्स्यवासुदेवंचपूजयेदित्यंतेनग्रंथेनव्रतंविधा
यांतेनदुपसंहृतंकृत्वाव्रतंवत्सरमेतदिष्ट्वाम्लेछेषुतिर्यक्षुत्वापिजन्य
तेतथास्कंदपुराणेधान्यदानव्रतंपठ्यतेअथातःसंप्रवक्ष्यामिधान्य
व्रतमनुत्तमंअयनेविषुवेचैवस्नानंकृत्वाविचक्षणइत्यारभ्यव्रतंवि
धायैवमुपसंहृतंएवंसंवत्सरेपूर्णेकुर्याद्यद्यापनक्रियामितिसावनस्य
सत्रादनुपयोगात्तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरेसूत्रापुण्यास्यान्यथासावनेनलोकस्य
यत्स्याद्व्यवहारकर्मेतिगोसत्रंवैसंवत्सरोयएवंविद्वांसंवत्सरमुपयंतिऋ
ध्नुवत्यैवतिऋतोगवामयनस्यसत्रस्यसंवत्सरनामाव्यवहारात्सांवत्सरका
लस्यदंगमितिप्रातीयतेतत्रसावनोग्रहीतव्यश्चांद्रसौरयोर्मानयोस्तदनु

ष्ठानासंऊवान्। तथाहि। अहोरात्रसाध्यएकःसोमयागोवेदेषट्रात्रेणाभि
धीयते। तादृशानामहर्विशेषाणांगणःषडहः। सचद्विविधः। अभिप्लवष
ष्ठेत्येति। तत्रचत्वारोऽभिप्लवाःषडहाःएकःपृष्ठ्यःषडहः। इतिषडहपंचकेन
एकोमासःसंपद्यते। तादृग्द्वादशभिर्मासैःसाध्यंसंवत्सरसत्रं।
तथाचसावनेनैवतत्सिद्धेः। चांद्रस्यषष्ठिरहोरात्रैर्न्यूनत्वात्। सौरस्य
सपादपंचशिरहोरात्रैरधिकत्वात्। नतुसंवत्सरायदीक्षिष्यमाणाएका संवत्सप्र
ष्टकायांदीक्षेरन्निति माघमासगतायामष्टम्यांचांद्रतिथौसत्रायादी
क्षाश्रूयंते। ततश्चांद्रेणैवसंवत्सरेणभवितव्यं। एवंऊर्ध्वस्यदीक्षाकालस्य ॥२८॥
पूर्वपक्षरूपत्वात्। तन्निराकरणमुच्यते। आर्तवावाएतेसंवत्सरस्याभिदी
क्षंतेयएकाष्टकायांदीक्षंतइति। व्यृतवोवाएतेसंवत्सरस्याभिदीक्षंतेयए
काष्टकायांदीक्षंतइति। ननुपक्षांतरमपिचांद्रतिथिमेवोपजीव्यमुच्यते॥

फाल्गुनीपूर्णमासेदीक्षेरन्सुखंवाएतत्संवत्सरस्ययत्फाल्गुनीपूर्णमा
सइति। नतस्यापिनिराकृतत्वात्। तस्यैकेवनिर्यातिद्विनिराकृतंएकैव
निर्यातएकएवदोषइत्यर्थः। ननुसिद्धांतेऽपिवंध्यतेचित्रापूर्णमासेदीक्षे
रन्नुसुखंवाएतत्संवत्सरस्यचित्रापूर्णमासेसुखंतएवसंवत्सरमारभ्य
दीक्षंतेतस्यनकाचननिर्यातवतिचतुरहेपुरस्तात्पौर्णमासेदीक्षेरन्
तेषामेकाष्टकायांक्रयःसंपद्यतइतिवाढं। अस्त्येवमंगत्वेतदीक्षोप
क्रमेचांद्रतिथ्युपजीवनंतथापिप्रधानकर्मणिसावनग्रहणेकोवाबाधः।
नत्वस्त्येवबाधःतेषांपूर्वपक्षेसुत्यासंपद्यतइतिसूत्रार्थेप्रधानक
र्मणिचांद्रस्यशुक्लपक्षस्योपजीवनात्। उपजीव्यतेनामशुक्लपक्षः।
तथापिह्यर्थेयथोक्तप्रकारेणाकृत्स्नस्यप्रधानकर्मणः। सावनमंतरे
णानिर्वाहात्सएवात्रगृह्यते। अयमेवन्यायउत्सर्गिणामयनेकुड

पाथिनामयनेतुतन्नास्त्येववयनादौचयोजनीयःतेषांगोसत्रविकृतित्वात्। यत्रचचंद्रादिनियामकंनास्तित्रैष्टिकोविकल्पःतथाहि।
पिप्पलादशाखायामाथर्वणिकब्रह्मजादीनांविद्याधिकारसिद्धये।गुरुणापिप्पलादेनादिष्टंसंवत्सरंवासमामनंतिचयएवतपसाब्रह्मचर्येणवासंवत्सरंवत्स्यथायथाकामप्रश्नान्पृच्छतेतिबहुत्वास्त्येवमेवार्थेव्यतिरेकमुखेनामनंतिताएतासंहितातानेतेवासिनेभ्रयान्नासवत्सरेवासिनाइतितैत्तरीयास्त्वारुणकेतुकमग्निंवेष्यमाणस्यादौत्रिषवणस्नानादिद्वादशव्रतमामनंति।संवत्सरमेतद्व्रतंचरेदितिएवंविधेषुप्रदेशेषुनियामकानावाब्राह्मादीनामद्यानामन्यतमइहयाग्रहीतव्यःननुसंवत्सरस्यवाद्यसौरसावनेदेनत्रैविध्यमेवांगीकृत्यतत्स्वरूपविनियोगाउक्तौतत्रैविध्यतियमोनयुक्तःअन्ययोरपि
॥२५॥

नाक्षत्रवाबृहस्पत्यादिविधयोःसंवत्सरयोर्विद्यमानत्वात्तथात्वायुर्वेदविदःपठंतिसौरबृहस्पतिसावनभाधरनाक्षत्रिकाःक्रमेणसप्तमातुळपाताळकलविमेळवराग्नयवत्सराःपंचैत्रिंशदस्यायमर्थः।गणकइयंसिद्धयोअक्षरसंख्यामातुलशब्दःषंडषष्ट्याधिकशतत्रयंमानयेष्टावद्दिवसपरिमितःसौरसंवत्सरःपाताळशब्दःएकषष्ट्याधिकशतत्रयंमानयेष्टावद्दिवसपरिमितःकालोबृहस्पतेःसंवत्सरःअतुलशब्दःषष्ट्याधिकशतत्रयमहोरात्रावद्दिवसपरिमितःसावनःसंवत्सरःकमलशब्दःचतुःपंचशदधिकशतत्रयमानयेष्टावद्दिवसपरिमितश्चांद्रःसंवत्सरःवराहशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमानयेष्टावद्दिवसपरिमितोनाक्षत्रिकःसंवत्सरइतिएवंतर्हिअस्तुसंवत्सरःपंचविधःतत्रनाक्षत्रिकस्यज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धेरायुर्द्धीयादावुपयोगोद्रष्टव्यः॥

संवत्सर परिमाण

बार्हस्पत्यस्तु सिंहवृश्चिकस्थादिविशेषमुपजीव्य गोदावर्यादिस्नाना
दौ विनियुक्तः। अनेन बार्हस्पत्यमानेनैकदाचिदधिसंवत्सरो निष्पाद्यते
तदुक्तं। उत्तरसोरे। गुरोर्मध्यमसंक्रांतिहीनोयश्चंद्रवत्सरः। अधिसंवत्सर
स्तस्मिन्न्कार्ये नसर्वत्रयं॥ वर्जनीयाः प्रयत्नेन व्रतिनः सर्वना विना।
स्फुटसंक्रांतिहीनश्चेत्कोपाद्धिसासवदितिमध्यमगनयागुरोस्
क्रांतिर्यस्मिंश्चांद्रसंवत्सरेनविद्यते सोयमधिसंवत्सरः तत्रबृहस्प
तिसवादिकंनकार्यं स्फुटगणनयाबृहस्पतिसंक्रांतिरहितोयश्चां
द्रोवत्सरस्तस्मिन्नधिमासवत्कार्यादिकंवर्ज्यमितिकेचिन्महर्षयोम
न्यंतेअथवांद्रस्यावान्तरभेदाउच्यंते। संवत्सरः परिवत्सरइदावत्सरो
ऽनुवत्सरइद्वत्सरश्चैते। पंचवत्सरेदानंतदेतत्सामान्याकारेणसंवत्सरा
दिपंचविधलंसावित्रचयंमगतांशिप्रकानूकेमंत्रेपठ्यते। संवत्सो

DR BHAU DAJI

रोसिप्रदावत्सरोइद्वत्सरोसिवत्सरासिअनुवत्सरइत्यर्थः। अतएवच्या
वनुर्मास्यब्राह्मणेनदधिष्टात्देवतारूपेणेवश्रूयते। अग्निर्वैसंवत्सरः
आदित्यःपरिवत्सरःचंद्रमाइदावत्सरःवायुरनुवत्सरइति। ब्रह्मवैवर्तेपि सं
वत्सरस्तुप्रथमद्वितीयःपरिवत्सरःइदावत्सरस्तृतीयश्चचतुर्थश्चानुवत्स
रःपंचमस्तुतत्संधौयुगसंज्ञकइति। एतेषांपंचानांविनियोगोपिविष्णु
धर्मोत्तरेपठ्यते। संवत्सरेतुदातॄणां तिलदानमहत्फलं। परिवत्सरेतथा
दानंयवानांद्विजसत्तमाइदावृद्धिंचवस्त्राणांधान्यानांचानुवत्सरे
त्पूर्वरजतस्यापिदानप्रोक्तंमहाफलमिति। तथादेतेधिष्ठातृदेवतापूजाउ
पोद्वातविशेषःपठ्यते। संवत्सरःस्मृतोवह्निस्तथार्कःपरिवत्सरःइदावृ
द्धस्तथासोमोह्यनुपूर्वःप्रजापतिःइद्वृद्धश्चतथाप्रोक्तोदेवदेवोमहेश्व
रःतेषामंडलविन्यासःआग्नेयविधीयते। आग्नेयस्यानूजनंकार्यहोमः।

कार्यो यथाविधीति। उद्वमारभ्यक्षयांतेषु षष्टिवर्षेषु द्वादशपंचकानि तत्रैकैकस्मिन्पंचके क्रमेण संवत्सरादयो वर्तंते। तदेतत्सर्वं ज्योतिश्शास्त्रादवगंतव्यं। इति माधवीयकालनिर्णये संवत्सरनिर्णयः॥ अथायनं। अयनेयावत्यनेनक्रतुत्रयेण सूर्यो दक्षिणामुत्तरांचेत्यतुत्रयमयनं। तथाच वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनंति। यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति यान्षण्मासानुत्तरादित्येतीति। तथा उदगयनं अप्यधीयते। यान्वुदक्षिणेति मासांस्तान्यान्वुत्तरेति मासांस्तानिति। तैत्तिरीयाश्चतुर्ग्रहं ब्राह्मणेपठंति। तस्मादादित्यः षण्मासान्दक्षिणेनेति षड्ढुत्तरेणेति। एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौरमेवैतत्। अतएवैविष्णुधर्मोत्तरे सौरमासमधिकृत्योक्तं॥ क्रतुत्रयं वायनमस्यादिति॥ ॥२७॥

केचित्तु चांद्रमानेनायनद्वयमभ्युपगंतिः। मार्गमासादिकैस्त्रिभिर्ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकउत्तरायणं। ज्येष्ठमासादिकैर्दक्षिणायनमिति। तत्र प्रमाणं ज्योतिश्शास्त्रादौ मृग्यं। श्रोतस्मार्तकर्मानुष्ठानेतु मकरकर्कटसंक्रांत्यादिकपवायनद्वयकालइतियथोक्तमभ्युपगंतव्यं। उत्तरायणस्ययागकर्मांगत्वं काप्यधीयते। उदगयनआपूर्यमाणपक्षस्यपुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रतीत्वेत्यादियोगादीनामुत्तरायणकर्तव्यतागृह्येषु स्मृतिषुप्रसिद्धा। सत्यव्रतश्चदेवताप्रतीमादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाहादेवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदग्ध्रुवेरवौ। दक्षिणाग्निमुखेकुर्वंतत्फलमवाप्नुयादितिउग्रदेवतानांप्रतिष्ठादक्षिणायनेकर्तव्यातथाचवैखानससंहितायामभिहितं। मातृणैरवरावाहनारसिंहत्रिविक्रमाःमहिषासुरहरीविष्णुप्रतिष्ठादक्षिणायन

न इति। एवं विशुधर्मोत्तरान्निर्हित्वानुपदहयव्रतादीन्मयनकर्तव्यानी
त्यदोहायीणीतिसूत्य यननिर्णयः। अथऋतवः। ऋतुशब्दगतावित्यस्मा
द्धातोर्निष्पन्नः इयर्तिगच्छतिअरोकपुष्पविकाशादिअसाधारण
लिंगमितिवसंतादिकालविशेषऋतुः सचद्विधः षड्भारत्तवद्
तिश्रुतेः। यत्तुद्वादशमासाः पंचर्तवइतिऋतंतत्रहेमंतशिशिरयोरेकी
करणंविवक्षितंयाज्ञमानेषुपंचप्रयाजानुमंत्रणमंत्रेषुहेमंत
शिशिरयोरेकस्मिन्मंत्रेएकेनपदेनैकीकरणमुक्तंतथाहिवसंत
ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमंतशिशिरेभ्यइतिपंचप्रयाजादीनांपृथक्पृथक्अनुमंत्रणमंत्रा
नामाम्नायपंचमप्रयाजस्यानुमंत्रणमंत्रएवश्रूयतेहेमंतशिशिराक्षू

नाग्रीष्मीयेति। एतदेवाभिप्रेत्यब्राह्मणेद्वादशमासाःपंच
र्तवोहेमंतशिशिरयोःसमासेनेतियत्वनयामंत्रब्राह्मणयोर्विवेचनंतत्स
रूपदैविध्याभिप्रायेणशिशिरस्यामिष्टस्यस्तुतिमतातेनानुमंत्रणीय
स्यषष्ठप्रयाजस्याऽवाच्छतस्यैवपंचमहेमंतेऽतंर्भावोन्यान्यः। अत
एवप्रयाजब्राह्मणेवसंतमेवतूनामवरुंधइत्यादिनाचतुरःप्रयाजा
स्त्रप्यस्यपंचमेप्रयाजेकेवलेनहेमंतेऽप्यस्वाहाकारंयजतिहे
मंतएवावरुंधइति। अस्मिन्नामर्थेयथापंचसंख्यायथोक्तस्वरूपेणषो तथा ५
ढानिर्दिष्टेद्वादशमासात्मकेसंवत्सरेएकैकस्यऋतोर्मासद्वयात्मक
त्वेसतिएकादशाद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात्षष्ठऋतोरथ
गनुष्ठानविधानात्तन्नोपरिष्टाद्वक्ष्यामः। मासद्वयात्मकेचाग्नि
चयनेऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणेऋतवोदंदमुपदधातीतस्माद्दम्पत

वइति। एकस्मिन्नृतौ कर्तव्यमीत्येवं हृदं गृहीतव्यमितिवेत्। वसंतानुक्र
मेणवैत्रमासादिदमितिक्रमः। तच्चेष्टकोपधानमंत्रेषुश्रूयते। मधुश्च
माधवश्चवासंतिकावृतूशुक्रश्चशुचिश्चग्रैष्मावृतूनभश्च
स्यश्चवार्षिकावृतूइषश्चोर्जश्चशारदावृतूसहश्चसहस्यश्चहैमंति
कावृतूपावतपास्यश्चशैशिरावृतूएषुचवाक्येषुस्पष्टइतिदिक्वचनस्य
तेनमधवयवमासाभिप्रायं। अन्यथाषडृतवइतिश्रूयमाणाषट्
संख्याबाध्येत। अवयवितुस्तुवसंतादेरेकात्मत्वसोत्रामणीहोत्रे
मंत्रेषुएकवचनेनव्यवहारादवगंतव्यं। वसंतेनर्तूनादधातीष्टकेषुना ॥२९॥
देवाइत्यादिमंत्रेषुव्यक्तं। तथैवाधानब्राह्मणेपिश्रूयते। वसंतोवैब्राह्म
णस्यर्तुर्ग्रीष्मोवैराजन्यस्यर्तुःशरद्वैश्यस्यर्तुरितिं। यद्यप्येतेषडृतवो
यदीयंत्रयंत्रवेनेरंतर्पणप्रवर्तंते। तथापिसंवत्सरोपक्रमरूपेणवसं

तस्यप्राधान्यंद्रष्टव्यं। एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयतेमुखंवाएतदृतूनांयदसंत
इतिपूर्वेदाहरणेषुमंत्रब्राह्मणेषुसर्वत्रवसंतोपक्रमणाच्चवसंतस्यप्रा
धान्यंतेचवसंताद्याकृतवोदिविधाः। यौगाःसौराश्चैत्रादयश्चाब्दाः। त
त्रौदाहरंमधुश्चमाधवश्चेत्यादिना। नचतत्रचैत्रादयोनक्राइतिशंकनि
यं। सधादिरादिर्नोचैत्रादिपर्यायत्वात्। अथवाइदंचैत्रोमासोमधुःप्रोक्तश्चै
त्रोमाधवोऽवैतज्ज्येष्ठमासस्तुशुक्रःस्यादाषाढःशुचिरुच्यते। नभो
मासःश्रावणःस्यान्नभस्योऽयंइहोच्यतेइषश्चाश्वयुजोमासःकार्ति
कश्चोर्जसंज्ञकः। सहोमासोमार्गशिरःसहस्यःपुष्यनामकः। माघमा
सस्तपाःप्रोक्तस्तपस्यःफाल्गुनःस्मृतइति। एतेषांचैत्रादियात्मकानांवसंता
दीनांचाद्यगतिपरिकल्पनाब्राह्मणत्वं। अतएवहोत्रमंत्रेष्वाम्नायतेचैत्रमाः।
पइत्येतासऋतवःकल्पयंतीतिसूक्तविशेषेसूर्यायंदमसोग्रहत्यास्मा

येते। पूर्वापरं चरतो माययैतो सिमक्रीडंतौ परियो तेऽधरं विश्वान्यन्यो
भुवना निचष्ट ऋतूनन्यो विदधा ज्जायते पुनरिति। अतः पुनर्जोयातइ
तिलिंगात्ऋतुविधाता यदइति अवगम्यते। नत्वेस्त्वेमधादीनां द्वादशो
नां यदहर्मासानीवसंता घृतुवंसंसर्पाख्यस्यत्रयोदशस्यमासस्यक
थमृतुषुनिर्वाहोनस्यस्-द्भावश्चतुर्ग्रहब्राह्मणमंत्रानुवादपुरःसरमा
म्नायते। उपयामगृहीतोसिसंसर्पोस्यंहस्पत्याय त्वेत्याहास्तित्रयोद
शोमासइत्याहुस्तमेवतत्प्रीणातीतितथाप्रवर्ग्यब्राह्मणेपि। अस्तित्रयो
दशोमासइत्याहुः। यत्रत्रयोदशःपरिधिर्भवति। तेनैवत्रयोदशोमास ॥३०॥
मेवरुंधइति। तदुत्पत्तिप्रकारश्चास्माभिर्मलमासनिर्णयेव
ख्यते। विद्यन्तेतामेवत्रयोदशोमासस्यकानुपपत्तिवसंता

ऋतुः

घृतुर्धितिवत्। उच्यते। किमेतत्समंसमऋतुः। आहोस्विदु
केषांचिदृतूनांजीवः। उतऋतुद्वयातरालवर्तीकश्चित्तु हू ८
पःनतावत्समिमःऋतुर्नुनानुपयमानामित्यृतूनांनैरंत
र्यश्रवणात्। नापिमिमःषण्णामृतवइतिषट्संख्यानियमान्नव
संताहिवत्। मंत्रब्राह्मणयोर्नांतरास्रवणाच्च। नापिमध्यमःमध्या
दिषुपागत्। उच्यते। यैर्योमासयोर्मध्येमलमापिदृश्यते। तयोत ५६ सो ५
रंतरस्मिंस्तत्स्यात्-जीवः। तथाचासौ पक्षिदिवसात्मकोमलिनशु
द्धऋतुद्वयात्मकइतिमध्यादिशब्दाभ्यांनोक्तोघृतर्जीवान्नकाप्य
नुपपत्तिः। सौरेघृतुषुबोधायनेनमीनेमेषयोर्मेषवृषयोर्वसं
तइत्यभिधानान्मीनादित्वमेषादित्वंचवैकल्पिकंवसंतस्याङ्गीकृतं

तथा च तदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो पि यथायथं विकल्प्यंते। विनि
योगश्चैषामस्मृतिस्मृतिपुराणेष्वगम्यते। तत्तत्स्मृतिषु संते ग्रा
ह्यमुपनीयेतरेषु राजन्यवैश्ययोरिति। विष्णुधर्मोत्तरे पि॥
षण्मूर्त्तिव्रतेवसंतादृतुषट्सुपूजाविशेषाःपठिताः। तथानंतरं
वसंते स्नानानुलेपनादिदानं शिशिरेवश्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मो
त्तरे एवोक्तानि एवमन्यत्पुदाहार्यं॥ ॥इतिऋतुनिर्णयः॥ ॥अथ
मासाः॥तत्रसंकरांतमासिनि प्रतिपदिकंचंद्रवितस्यायंकाल॥ इ
ति मासः॥ ॥तदीयत्वंपंचदशानांकलानांवृद्धिक्षयदर्शनावगंतव्यं॥ ॥३१॥
यदिदंमासत्वंसौरसावनयोरनुगतंतदेवमस्यमासपरिमाणस्य
स्मार्तोनिष्पन्नोयंमासश्चांद्रःमस्यतेपरिमीयतेयावतीकालेनचंद्रवृद्धि

क्षयौसचांद्रोमासः॥यद्वाचंद्रवृद्धिक्षयाभ्यांस्वयंमेस्यतइतिमा
सः॥तथाचविद्वांतशिरोमणौपठ्यते॥मस्यंतेपरिमीयंतेस्वतेपरि
मीयतेस्वकलावृद्धिहानितः॥मासएतेस्मृतामासास्त्रिंशरात्रिधिस
मन्विताइति॥सूर्यस्यराशिभोगनिर्यत्रपरिमीयतेससौरः॥अहोरात्रा
णांत्रिंशत्संख्यापरिमीयतेयत्रससावनः॥ ॥तदुक्तं॥ ॥ब्रह्मसि
द्धांते॥ चांद्रःशुक्लादिदर्शांतःसावनस्त्रिंशतादिनैःएकराशौरवि
र्यावत्कालंमासःसौरइति॥नाक्षत्रमपिमासंकेचिदिच्छंति॥
सर्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तुनाक्षत्रोमासउच्यते॥ ॥इतिविष्णुधर्मोत्तरेभिधानात्॥
तत्रापिसप्तविंशतिसंख्यापूरिमीयतेऽनेनेतिमासस्यधोयोज
नीयः॥तत्रसौरमासस्यार्द्धंतुमेषादिराशीनामार्द्धंताभ्यांव्यव

मासत्र.

स्थितौ॥ सावुनेपुरुषेणादिनियामः॥ नाक्षत्रेनक्षत्रं नियामकंयं
इस्यदर्शनंतःपौर्णमासीतोवेतिकल्प्यते॥ ॥तथाचश्रुयते॥
अमावास्यायामासात्संपाद्याहरुत्सृजतिअमावास्यायहिमा
सात्संपश्यन्तियोपौर्णमास्याहिमास्यात्संपश्यंतिअस्यवा
कस्यायमर्थः॥ अस्तिकिंचिदुत्सर्गिणामयनंनामसत्रंतद्भग
मनस्यविकृतिअतोद्वादशमासेषुअनुष्ठीयमानंप्रकृतौचै
कस्मिन्मासेत्रिंशात्सहस्रसोमयागविशेषाणांत्रिंशतामनु
ष्ठयत्वातेनकिंचिद्दहरुत्सृष्टंशक्यते॥ तद्विकृतावपिप्राप्तौप्र ॥२॥
तिमासमेकस्मिन्सोमयागपरित्यागोविधीयते॥ तत्रकृतमदह
स्यज्यतामितिदीक्षायामिदमुच्यतेअमावास्यायामदृष्टयेनेन

नु

योगेनपूर्णेमासंसमापोत्तरस्यादिदृतमहस्यज्यतामितिवि
धायार्थवादेप्रसिद्धवाचिनाहिरात्रेनमासस्यामावास्यातत्प्र
त्यक्षदृष्टवत्सर्वपांसमंतमितिदृश्यतिएवंपौर्णमासीवाकेत्र
पियोज्यमितिपौर्णमास्यंतनेष्ट्यंतेःकदाक्षोदूपात्॥ योवैपूर्ण
॥आसिंचइतिइत्यादिनायेनयत्प्रत्यवरोहतीत्येतेनार्थवादप्र
पंचेनसदृष्टांतान्वयव्यतिरेकयुक्तेनप्रपंचितत्वात्॥ ॥ननुनो
दाहृत्तंवाक्यंमासांतस्यनियामकमितिप्रसंगात्॥ तस्यवानुवा
कस्यादोपक्षांतरमुपन्यस्तंषडहेमासात्संपाद्य॥ हरुत्सृज्य
तिषडहेमासात्संपश्यतीति॥ तत्रपूर्वन्यायेनषण्महेमासांतइति
प्रसज्येत॥ अथमन्यसेषडहेरितिबहुवचननिर्देशात्संचक्षि॥

षड्हैरितिव्याख्यानकोपिविरोधइति। एवमन्यत्रापिप्रसङ्गोद्धरिः ॥तथाचवाक्यांतरंश्रूयते।अर्द्धमासेर्मासान्संपाद्यहत्वा
त्सृजतिअर्द्धमासेर्मासान्संपश्यतीतिअन्यैकैकमासस्वीकारे
पक्षस्यमासत्वप्रसंगः।बहूनर्द्धमासस्यस्वीकारेपक्षत्रयादे
र्मासत्वप्रसंगः।किंचपूर्वोक्तोप्यतिप्रसंगोद्धरिः।षड्हैरि
त्यत्रषड्हपंचकस्वीकारासंभवात्।एकस्यषड्हस्यस्वीकर्त्तव्य
त्वात्।उत्तरानुवाकेषड्हैर्मासान्संपाद्यायत्सप्तमंमहस्तस्मिन्
सृजेयुरितिसमत्वविशेषणात्।तस्मादतिप्रसंगद्वयेनायुक्त
त्वान्नपूर्वोक्तोमासोतः।अत्रोच्यते।ऋतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिभ्यो
मासश्चद्वात्रिंशद्दिनसमूहरूपः।ऋतयःसंवत्सरायनर्तुविषया

OR BHAU DAJI

पूर्वमुदाहृताः।तत्रसंवत्सरस्यद्वादशोनागोमासःअयनस्यष
ष्टोनागः।ऋतुपुद्वयोर्नागयोरन्यतरः।स्मृतयस्तुमानेमासस्तु
नाक्षत्रेसप्तविंशतिरहोभिः।परिवत्सरेषुमासेषुमासस्त्रिंशद्दिनैः
स्मृतः।चांद्रःशुक्लादिदर्शांतइत्यादयोलोकेप्याविद्वद्भिःनमागो
पालंमासस्यत्रिंशद्दिनात्मकत्वंप्रसिद्धं।एवंसत्यर्द्धमासैर्मासा
नित्यत्रमासशब्दोमासैकदेशंलक्षयति।षड्हैरित्यत्रषड्हपं
चकविवक्षायांनकाचिदनुपपत्तिः।एकैकषड्हविवक्षायांपूर्ववं
देकदेशाकालक्षणाऽतीतिप्रसंगाभावाद्वुक्लादयोमासस्यो
भावास्यात्तत्रपौर्णमास्यांतत्वंचविकल्पेनातत्रप्रथमपक्षेशुक्ल
दिदर्शांतइत्यादिस्मृतयउदाहार्याःशिष्टाचारबाहुल्यंचतत्र

प्रसिद्धं। द्वितीयपक्षस्योपोद्बलकं श्रुतिलिंगं स्मृतिलिंगं च॥ ॥
आथर्वणिकाः सृष्टिप्रकरणे संवत्सरदक्षिणोत्तरायणसृष्टि
मान्नायमासपक्षसृष्टिमेवमामनंतिमासो वै प्रजापतिः। तस्य कृ
ष्णपक्षएवरयिः शुक्लः प्राणइतितत्रकृष्णपक्षस्य प्राथम्येन पा
ठोलिंगं। स्मृतौ महालयप्रकरणेपठ्यते॥ ॥आश्वयुक्कृष्णप
क्षेतुश्राद्धं कार्यं दिनेदिने॥ इतितत्रयदिदर्शोतोमासोविवक्ष्यतत
दाऽहःकृष्णपक्षइत्यूच्यतातत्रैवमुक्तं। आश्वयुजमासातगौत ॥३॥
लंलिहोच्यते॥ तत्रकृष्णप्रतिपदादिपौर्णिमांतत्वंभवति। तथा
जयंतिप्रकरणे स्मर्यते। मासिभाद्रपदेष्टव्यांकृष्णपक्षेऽह्निरात्रके
ऽवेप्रजापतेरक्षंजयं। तीर्मासास्मृतेति। अत्रापिजयंत्याभाद्रपदा

तर्गतत्वंमासस्यपूर्णिमानवंगमयति। शिष्टाचारविरोधाच्चापि
पूर्णिमांतएवंद्रष्टव्यः ॥यतिधर्मप्रकरणेस्मर्यते॥ ऋतुसंधि
षुवापयेदिति। तत्रयदिदर्शोतविवक्षास्यात्। तदादर्शेसंधिं
संधिलात्तत्रैववपनंकुर्युः कुर्वितुपूर्णिमायांतस्मादर्शोतलपू
र्णिमातलयोः समोविकल्पः। अनुष्ठानेतुतत्रवचनविरोधात्। शि
ष्टाचारश्चावश्याद्रष्टव्यः। वचनविरोधस्तुब्रह्मसिद्धांतेपठ्यते। अ
मावास्यापरिक्षिणोमासस्याब्राह्मणस्यतुसंक्रांतिर्यत्रमासेन्यो
तथैवनूपवेरयोरितिदर्शोतानांपूर्णिमासातानांवामासवि
षाणांचैत्रादिसंज्ञानक्षत्रप्रयुक्ताः। यस्मिन्मासेपूर्णिमाचित्रानक्षत्रे
णयुज्यतेसचैत्रः एवंवैशाखादिष्वपिज्ञेयं। चित्राविशाखायोगस्यो
पलक्षणत्वात्। क्वचिच्चित्रादित्रयासंभवेनस्यात्। अनुराधादियोगोपि

चैत्रवैशाखादिसंज्ञानविरुध्यते॥चैत्रादिश्रावणांतानांपंचानांवि
शाखादिनक्षत्रद्वंद्वंप्रयोजकं॥शाद्रपदाश्वयुजयोस्तत्रातिशयेन व
र्त्यादित्रिकंकार्त्तिकादीनामाघांतानांकृत्तिकादिद्वंद्वंफाल्गुनस्य
तुपूर्वाफाल्गुन्यादित्रयमितिविवेकः॥तथाचसंकर्षणकांडे॥ ॥
देवैर्विश्वादितारणांपरिवर्णेदुसंगमेमासिचैत्रादयोज्ञेयास्त्रिकैः।
षष्ठाद्यअन्यत्रापिअंत्योपांत्यौत्रिभौदेयौफाल्गुनश्चत्रिभोमतः॥शे
षामासादिनाज्ञेयाःकृत्तिकादिव्यवस्थापेति॥तत्रमाससामान्यक ॥३५॥
र्त्तव्यानितेतिश्रीयाज्ञमनंतिमासिमासिपित्र्यःक्रियतइति॥मा
सिंमासिषष्ठान्नुपयंतिमासिमास्यतिग्राह्यागृह्यंतइति॥षष्ठा
न्नित्स्तोत्रविशेषाः॥अतिग्राह्यागृह्यहादिविशेषाः॥शाखांतरे

पिकुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रंजुहोतीति॥मासविशेषानुप
जीव्यकर्त्तव्यविशेषंकल्पसूत्रकाराःपठंति॥अक्षय्यहवैचातुर्मास्य
याजिनःसुकृतंभवतीति॥फाल्गुण्यांपौर्णमास्यांवैश्यंद्व
वैनयजेतततश्चतुषुमासेषुश्रोष्यन्श्रावण्यांवोदवसायवं
रूपप्रधासेर्यजतइत्यादिस्मार्त्ताश्च॥पद्मपुराणेकृष्णगोव्रतादयश्चै
सा त्रमादिकर्त्तव्याःतेचहेमाद्रौव्रतकांडेद्रष्टव्याःतथाविष्णुधर्मोत्तरेतिलदा॥
नादीतिमाघमासादिषुकर्त्तव्यानि॥तानिचदानखंडेद्रष्टव्यानिचां
द्रसौरसावनानांमासानांमध्येकस्यविलक्षणस्यसंज्ञातंद्रष्ट
व्यं॥तदुक्तंज्योतिर्गणे॥सौरोमासोविवाहादौयज्ञादौसावनःस्मृतः॥
श्राद्धेपित्र्यकार्य्येचचांद्रोमासःप्रशस्यतइति॥ ॥इतिमुद्गमा

सनिर्णयः ॥अथ मलमासः॥ ॥तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धांतेऽभिहि
तं चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तितइति। मलत्वंचकाला
धिक्यात्॥ ॥तथा च गृह्यपरिशिष्टे। मलं वदंति कालस्य मा
संकालविदोधिकमिति॥ ॥कालाधिक्यंच विष्णुधर्मोत्तरे॥
दृश्यतेसौरे पाद्दस्क्रमानेन यदाऽवति भार्गव। सावनेतुत
दामाने दिनषट्कं न दृश्यते। दिनरात्रिश्च ते प्रोक्तोः संवत्सरेणष
ट्। सौरसंवत्सरस्यातेमानेनरात्रिजेनतु॥एकादशातिरि ॥३६॥
च्यंते दिनानिनृगुनंदनसमाद्वयंसाष्टमासेतस्मान्मासोतिरिच्य
तेसद्योधिमासकः प्रोक्ताः काम्यकर्मसुगर्हितइति। अयमर्थः। सौर
संवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते। एकादशभिर्दिनैश्चांद्राद

तिरिच्यते। तथासतिचांद्रसंवत्सरद्वयात्सौरसंवत्सरद्वयंद्वाविं
शत्यादिनैरधिकंभवति। ततऊर्ध्वंसौरमासाष्टकंचांद्रमासाष्ट
कात्सार्द्धैःसप्तभिर्दिनैरतिरिच्यते। तथासतिमिलित्वादिनार्द्धन्यू
नोमासोऽवति। सोऽयमधिकोमासइति। अवशिष्टादिनार्द्धपू
र्णंचतथोक्तकालादूर्ध्वंषोडशभिर्दिनैःसंपद्यते॥ ॥अतएव अमांत मा घ.
सिद्धांतेऽभिहितं द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासेष्टदिनैःषोडशभिस्तथा
घटीकानांचतुष्केनपतत्येकोऽधिमासकइति। नचकालाधिक्य
मात्रेणमलत्वेतिथ्यादिक्षयेरपिमलत्वप्रसक्तेरिति शंकनीयं। का
लाधिक्येसतिनपुंसकत्वेनमलत्वाङ्गीकारान्नपुंसकत्वंवज्यो
तिःशास्त्रेऽभिहितं॥ ॥अस्यसंज्ञातोह्ययोमासःकदा

क्षितिथिवृद्धितः कालांतरात्समायातिसनपुंसकत्वप्राप्तइति।पुरु
षस्यसूर्यस्यतत्राऽऽगतनपुंसकत्वात्तदर्पितत्रयोक्ते।अरुणः
सूर्योऽनुस्तपनश्चंद्रीरविर्गभस्तिभ्यश्चार्यमारिरण्यरेतादिवा
करोमित्रविष्णुच॥एतेद्वादशसूर्यामाद्यायेषट्यंतिमासेषुनिःस
र्योऽधिमासोमलिम्लुचाख्यस्ततःपापःमासेषुद्वादशादित्यास्तपं
तेहियथाक्रमंनपुंसकेधिकेमासिमंडलंतपतेरविरितिमलि
म्लुचत्वंचतस्यराक्षसेस्तस्करेगकीर्तनात्॥तदाहशातातपः।
वत्सरांतर्गतःपापोयज्ञानांफलनाशकृत्॥नैवृतेयंतुधान्याद्यैःस
माक्रांतोविनाशकैःमलिम्लुचैःसमाक्रांतेसूर्यसंक्रांतिवर्जितंमलि
म्लुचंविजानीयासर्वकर्मसुगर्हितंमिति।ननुद्वात्रिंशाद्भिर्गतैर्मा ॥३७॥

सैरित्येनेनक्वचिन्नयंकालेयन्नादर्शितासावचनांतरेणविरुध्यते।
॥तथाचकाउक्तगृह्य॥।यस्मिन्मासेनसंक्रांतिःसंक्रांतिद्वयम
वेद्या।मलमासःसविज्ञेयोमासेधिंशत्तमेऽहवेत्॥इतिनायंदोषः॥
द्वयोर्वचनयोर्भिन्नविषयत्वात्॥ज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धंमध्यममान
मास्त्रियद्वात्रिंशद्भिरितिक्वचनंप्रवर्तंयस्मिन्मासेरवितुस्फुटमा
नमाश्रित्यप्रवर्त्तनेनुमध्यममानप्रवृत्तोधिकमासोज्योतिःशा
स्त्रव्यवहारएवोपयुज्यतेनतुश्रौतस्मार्त्तयोस्तस्यशुक्लप्रतिपदादि
दर्शांतत्वनियमसंभवात्॥षोडशभिर्दिनैर्यदिकाचतुष्टयेनचोपते
षुद्वात्रिंशन्मासेषुगतेषुसोधिमासोविधीयते॥तत्रयदिदर्शांति
मासावसितौ॥तदाकृष्णेदितीयायांयदिकाचतुष्टयेगतेऽप्र

मलमा
सज्ञ.

धिकमासस्योपक्रमः प्रसज्येत। अथ नियतोपक्रमावसानात्
द्वात्रिंशन्मासा विवक्षेरन् तदापि शुक्लप्रतिपदादिर्श्रौतो मास
इत्येष नियमो नलभ्यते। श्रौतस्मार्त्तव्यवहारोपयोगिनित्वधिक
मासेसोस्तिनियमः ॥ तथाच बृहद्यमः। इंद्राग्नीयत्र दृश्येते मा
सादिः सप्रकीर्तितः। अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समासौ पितृसोमकौ
तु मतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ॥ आद्यो मलिम्लुचोऽसेयो
द्वितीयः प्राकृतः स्मृत इति। अयमर्थः। दर्शादिर्मासो यदि न
शुक्लप्रतिपदि दृश्येष्टिदेवा विंद्राग्नी दृश्येते। कृष्णप्रतिपदि दृर्श ॥३८॥
मासेष्टिदेवावग्नीषोमौ। अमावास्यायां पिंडपितृयज्ञदेवौ पितृसो
मकौ। तत्रैवं सति शुक्लप्रतिपदादिर्श्रौतो मासः संक्रांतिरहितोधि

कमास इत्यर्थो लभ्यते इति। तस्मान्मध्यममानगणनाश्रौतस्मा
र्तयोर्नोपयुक्तावेतथापि कालाधिक्यान्मलमास इत्यस्मिन्न
र्थेतुदाहरणमित्यदोषः ॥ यत्तु मासेत्रिंशत्तमो नवेदितिउदा
हृतं। श्रौतस्मार्तयोरुपयुज्यतेस्फुटमानसिद्धत्वात्तादृशंवाधि
मासउदाहरामः। अष्टपंचाशदुक्तरात्तदूर्ध्वाधिकेशकवर्षा
णांसहस्रेगतेसतिसमनंतरभावीयोयमीश्वरसंवत्सरः तस्मि
न्श्रावणमाधिकः मासः। तस्मिन्श्रावणं ततः पूर्वभावीयोभा
वसंवत्सरः तस्मिन्फाल्गुणमासोधिकः। तयोः संवत्सरयोर्मध्य
वर्त्तिनोद्वौयुगधात्संवत्सरौतदार्यांश्चतुर्विंशतिमासाः ईश्वर
संवत्सरेचत्वारिंशत्त्रयोमासाः। तथासतियोक्तफाल्गुणमारभ्य

गणनायांयथोक्तश्रावणमासस्त्रिंशत्तमोभवति। अनेनन्या
येनषष्ठिमासात्मकेषुपंचसंवत्सरेषुद्वावधिकमासौसंपद्ये
ते ॥तदुक्तंशारदातिलके॥ ॥पंचमेवर्षेद्वौमासावधिमासकौ
तेषांकालातिरेकेणग्रहाणामतिचारतइति।तत्रधिकमासस्य
क्वचित्रिंशत्तमत्वंव्यक्तिरिति।न्यूनाधिकसंख्यायाअपिदर्शनात्
तू॥ ॥तथाहि॥ ।यथोक्तेखरसंवत्सरोत्तरश्रावणनिर्विघ्नो
नु संवत्सरेवैशाखमासोधिकः।ततउत्तरश्रावणनिर्विघ्नारणसंव
त्सरव्यवहितेपार्थिवसंवत्सरेभाद्रपदमासोधिकः।तथाच
तस्यैकोनत्रिंशत्वंतथादुर्मुखसंवत्सरेश्रावणमासोधिक

तमलंबिविलंबिसंवत्सरद्वयव्यवहितेविकारिसंवत्सरेज्येष्ठो
धिकः।तथाचतत्रपंचत्रिंशत्वंसंपद्यतेतस्मान्मासेत्रिंशत्तमेनवे
तियत्तदयुक्तं॥नायंदोषः॥त्रिंशत्तमत्वस्यलक्षणत्वेनानंगीका
रात्।उदाहरणदर्शनार्थमेतदुक्तमि।त्यविरोधः।इदंमत्रविचार्य
ते।किमयंमलमासःस्वतंत्रःउतपूर्वस्यशुधमासस्यशेषः।अ
होस्विदुत्तरस्यशुद्धमासस्यशेषइतिनचकाकदंतपरिक्षेति।मनु
ष्यानामनुपयोगादितिशंकनीयं।प्रत्यहिकाधनुष्ठानेतद्विचारस्यो
पयुक्तत्वात्॥ ॥तथाहि॥शुद्धाषाढशुद्धश्रावणयोर्मध्येयदामल
मासःतदातस्यस्वतंत्रत्वंतस्मिन्प्रत्याब्दिकमवनप्राप्नोतिसर्वस्यो
त्तरस्यवाशेषत्वेशेषिणिमासेयदिप्रत्याब्दिकंदत्तंमलमासे

प्यनुष्ठानेप्राप्नोतिपित्र्यकार्याणिचोभयोरितिचेन्नात्र तस्मात्सा
र्थकोविचारःतत्रस्वातंत्र्यंनावदनुपपन्नंयेनिरस्तंपारतंत्र्यंतुपूर्व
रीषत्वंयुक्तमितिकेविदाहुःतन्नोपपत्तिंकेचिदिच्छंति।सोपन्य
स्यंतिचैत्रमेषादिसंक्रांतयश्चैत्रादिसंज्ञानांप्रयोजिकाः ॥तथा
चज्योतिःशास्त्रेनिरूपितंमेषादिस्थेसवितरियोयोमासःसपू
र्णतेचांद्रश्चैत्राद्यःसज्ञेयःपूर्णिमांतेधिमासोन्यइतियदासवि
तर्येकराशिंतस्थितेसतिदर्शांतेयपूर्यतेतदानीमन्यउत्तरदर्शांव ॥४८॥
सानकोमासोधिकमासः।नतत्रपूर्वदर्शावसानकइत्यर्थः।यदा
शुद्धाषाढस्यबहुलचतुर्दश्यांदर्शेवाकर्कटसंक्रांतिर्नवति।शु
द्धश्रावणस्यशुक्लपक्षेप्रतिपदिद्वितीयायांचसिंहेसंक्रांतिः।

तदाकर्कटसंक्रांतियुक्तस्यशुधमासस्यआषाढत्वंयुक्ततद्दीयदर्शी
स्यकर्कटस्थरवावसितत्वात्।सिंहसंक्रांतियुक्तस्यापिश्रावणत्वंयु
क्तं।तदियदर्शस्यसिंहस्थरवावसितत्वात्।तेनैवन्यायेनतयोर्म
ध्यवर्तिनःसंक्रांतिरहितमासस्यदर्शेःकर्कटस्थएवरवौपूर्यतइ
तिपूर्वाषाढवदेतस्यापाषाढत्वमुचितेत्रोच्यते॥ ॥मेषादी
नांशुद्धमाससंज्ञाप्रत्यक्षप्रयोजकत्वंमलमासस्योत्तरमासपूरुषो
त्तमस्मरणात्। ॥तथाचज्योतिः॥पितामहः॥ ॥षष्यार्तुदिवसेमासः
कथितोबादरायणैः।रवींदुपरित्यज्यकर्तव्याउत्तरेक्रियाइति।अ
न्यत्रापिषष्टिदिनात्मकंमासंप्रकृत्योक्तं।आद्योमलिम्लुचोन्योदि
तीयःप्रोक्तःस्मृतइति।एवंषष्टिदिनोमासस्तदर्धंनुमलिम्लुचइति॥

ज्योतिःशास्त्रीतरे पित्व॥षष्ट्याद्यहर्दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैःपू
र्वमर्धं परित्यज्यउत्तरार्द्धं प्रगृह्यते॥ ॥इति॥ अस्त्वेवं संक्रांतिरहितस्य
मलमासस्योत्तरशेषत्वं दिसंक्रांतियुक्तस्यतुकथमितिचेत्॥उच्य
ते॥ ॥प्रथमंतावत्स्वरूपंनिरूप्यते॥ ॥ज्योतिःसिद्धांतेऽहिर्बुध्न्य॥
असंक्रांतिर्मासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यः।
कदाचित्क्षयःकार्तिकादित्रयेतान्यदास्यात्तदावर्षमध्येधिमासद्व
यंवेति॥ ॥अयमर्थः।स्फुटमानेनयोयमसंक्रांतःसस्फुटोधिमा ॥८॥
सः।तेनैवमानेनयोद्विसंक्रांतियुक्तःसक्षयमासःसकार्तिकमार्ग
शीर्षपौषमासेष्वेवत्रिष्वन्यतमोभवति।नान्येषुमाघादिषुनवसु।
एवंविधक्षयमासयुक्तेवर्षेक्षयमासान्पूर्वोक्तेषुमासेषुमध्येक

स्मिन्धिकमासोभवति।क्षयमासाद्ध्वमपिमासत्रयमध्येपरोधि
मासःतदेवंविधमेकवर्षस्यमलमासत्रयंविरेणकालेनयदाकदा
चिदायातिनत्वेकाधिमासवत्पुनःसहसासमायातित्रिनयाग
मनकालश्चसिद्धांतशिरोमणौदृश्यतेःगतेऽहिर्नदैर्मितेशाक
कालेतिथौरौद्रविष्यतथाऽब्धिक्षस्यैर्गजाद्यग्निभूमिस्तथाप्रापशेष
कुवेदेंदुवर्षैःक्वचिज्जीकुनिश्च॥ ॥अस्यायमर्थः॥ ।चतुःसप्तत्य
धिकैःनवशतसंख्यकैर्वर्षैःपरिमितशाकस्यकालेकश्चिदुक्त
मासत्रयोपेतोवत्सरोगतःयथोक्तसंख्यावाप्यथद्विनंदैरित्य
नेनविवक्षितार्द्धब्रह्मयश्चत्वारःअद्रयःसप्तनंदानवएतत्संख्यात्र
यंगमकाअंकागणकप्रसिद्धाप्रातिलोम्येनलिखितायथोक्त

संख्यायोपपद्यतेतिथिरोरित्यत्रापितिथयःपंचदशातेदशाए
कादशातत्रगणकैरंकेषुप्रक्षिप्तेषुपंचदशाधिकशतयुक्तस
हस्रसंख्यासंपद्यते।तावद्भिःशाकुवर्षैर्मितेकालेकाश्चिदुक्तमा
सत्रयोपेतःसंवत्सरःअंगाक्षसूर्यैरित्यत्रअंगानिषट्अ
क्षाणीद्वियाणिपंचसूर्यादादशातश्लोकप्रक्षेपसतिषड्वेदा
दधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्यासंपद्यते॥तावद्भिर्वत्सरैर्मि
तेशाककालेयथोक्तमासत्रयोपेतःकश्चित्संवत्सरः॥अस्यो ॥८२॥
दाहरणंपूर्वोदाहृतएवधरसंवत्सरात्प्राचीनोभावसंवत्स
रः।तत्रहिभाद्रपदबहुलामावास्यायांकन्यासंक्रांतिःततउर्ध्व

मसंक्रांतमेकमासमतीत्यउत्तरयोर्मासयोःक्रमेणतुलावृश्चि
कसंक्रांतीःततउर्ध्वमेकस्मिन्नेवमासेशुक्लप्रतिपदिधनुसं
क्रांतिःततऊर्ध्वंदर्शेमकरसंक्रांतिःततऊर्ध्वंकुंभसंक्रांतिःसै
वानंतरेमासेदर्शेतिततऊर्ध्वमेकसंक्रांतिमामतीत्यउत्तरयो
शुक्लप्रतिपदिमीनसंक्रांतिःएवंचसत्येकस्मिन्नेववत्सरेद्वाव
संक्रांतीमासौ॥एकोहिसंक्रांतिमासइतियथोक्तमासत्रित
यंसंपद्यतेगजोयन्निनूमिइत्यत्रापिगजाअष्टौअष्टयःस
प्तअग्नयस्त्रयःशूरेकातल्क्षयेसतिअष्टसप्तत्यधिकशतत्र
योपेतसहस्रसंख्यासंपद्यते।तावद्भिर्वत्सरैर्मितेशाककाले

कश्चिदुक्तविधः संपद्यतेवत्सरः। कुवेदंदुर्वैर्षैरित्यत्रकुरेका
वेदाश्चत्वारः इंदुरेकः तत्रांकप्रक्षेपेणैकत्वारिंशदधिकश
त संख्यानवति एतावद्भिर्वर्षैः कश्चित्संवत्सरः क्षय मास
योर्व्यवधानं नवति। गोकुलिश्चेत्यत्रनपुंसकवर्जितेषु स्वरा
तेषुगण्यमानेषोकारोनवमः संपद्यतेकुरेकातत्रांकप्रक्षेपे
सतिपंचनविंशतिर्नवति। तावद्भिर्वर्षैः कश्चित्संवत्सरः क्षय
योक्षय मासयोर्व्यवधान मिति। अत्रद्विसंक्रांतियुक्तस्यक्षय ४३।
संज्ञायामुपपत्तिरुच्यते यदाधनुस्थेरवौदर्शांतिः तदातस्य
मेधादित्यवचनेनमार्गशीर्षेत्वं प्राप्तं तथासतिश्रवादेर्हतेर्द्वि

संक्रांतेमासेधनुस्थेरवौदर्शांतिसमाप्तः। अतःपौषमासत्वंतस्य
संपन्नंतथाथमार्गशीर्षेतत्रलुप्तत्वात्। अस्यक्षयसंज्ञायुक्ता
अतएवैकमासव्यासिलाद्दर्सःपापस्यपरिनिर्मुक्तत्यासपु
वार्हस्यतिसंज्ञयाप्यविरुद्ध्यते। सचायंव्यवहारोबार्हस्पत्यज्योतिर्ग्र
थेदृश्यते। स्मिंयेमासेनसंक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेववा। सेसपर्याह
स्पतीमासावधिमासश्चनिंदिनाद्दति। तत्रक्षयमासात्प्राचीनो
पसंक्रांतः ससंसर्पः। असंक्रांतत्वेनेतराधिकमासवत्कर्मानं
र्हतायांप्राप्तायांतदेववादेनकसनूसम्यक्संसर्पतीतिसंस
र्पः तस्यकर्मानर्हत्वप्राप्तिरेवंस्मर्यतेसिन्नीवालीमतिक्रम्य
यदासंक्रमतेदर्शःरविणालेघितोमासोघनर्हःसर्वसिद्धि

नदपवादश्चैवमर्तेर्यो॥ मासद्वयेऽपमध्येतु संक्रांतिर्नयदा
भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः॥ संक्रां
तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रांतः संप्राकृतः शुद्धः
कर्मार्हइत्यर्थः अस्मिन्नेवार्थेजाबालिः॥ एकस्मिन्नपिवर्षेवै
तूद्वौमासावधिमासकौ॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तम
लिम्लुचइति॥ अतःसंसर्पतस्तस्योपपन्नत्वेसंक्रांतमासद्वयम
ध्यवर्तिनःक्षयमासस्यैवहस्पतित्वनिरुक्तिः॥ पूर्वमेवदर्शि
तानदुत्तरनाविनोऽसंक्रांतस्य कालाधिक्यादधिमास
त्वंनएतेनयोपिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहादौनिंदिताःय
थोक्तप्रकरणाहस्यतिनान्नःक्षयमासस्यद्वितीयसंक्रांतिम्र

युक्तनामसंज्ञवेत्सतिशुद्धमासवत्स्यातेन्यात्तत्पूर्वोत्तरमा
सरोत्पत्तेरंशकावकाशःनत्वाधिकमासोपेतसंवत्सरस्य
त्रयोदशमासात्मकत्वंतथाधिमासद्वयोपेतसंवत्सर
स्यचतुर्दशमासात्मकत्वंप्राप्तंनवतथाकृंत्रयोदशंतुप्रकृतिरा
हमासाचतुर्दशाक्षापिनवैवदृष्टइतिवचनात्॥॥नैषदोस॥
असंक्रांतित्वेनाधिकत्वप्राप्तियुक्तयोर्द्वयोर्मध्येपूर्व
स्याधिमासनिषेधात॥उक्तंहिज्योतिःसिद्धांते॥घटकर्क्या
गतेसूर्येवृश्चिकेवाथधन्विनि॥मकरेवाथकुंभेवानाधिमा
सोविधीयतइति॥ ॥अयमर्थः॥वृश्चिकादिषुचतुर्षुमासेषु
यदामलमासःप्राप्नोतितदासूर्यतुलाकन्ययोर्वर्तमानेसौर

संक्रांतौ पिनाधिमास इति। यदा कन्यागतेरित्युपलक्षणं पूर्वेष्वपि प्रसक्तो संक्रांतो नाधिमासः। तदुक्तं ज्यासिद्धांते। चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिमासकः। चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदा यौ कौचिन्मासावसंक्रांतौ तदा तयोरर्वाचीनः पूर्वो नाधिमासः। उत्तरस्तूत्तरवत्यधिमासः। ननु मासमूद्धतुर्द्वादशमासत्वप्राप्तिः। अथ ये कादशमासत्वं प्रसज्यतेत्यस्य वदोषः ॥तथाहि॥ द्वादशमासाः संवत्सरइत्येषा नित्यवद्भुतिः। संक्रांतान्मासानुद्दिश्य प्रवृत्ता अस्ति त्रयोदशो मास इत्यसंक्रांता एकादशैव सतो नित्यवद्भुतिविरोधः। एँकस्य ॥८५॥

वित्कस्यचित्पथक्त्ववणात्। तथा वसतिप्रकृते सूर्यमासोपेतत्रयोदशात्मके संवत्सरे द्वयोः संक्रांतयोः परित्यागेसति। अवसिष्टाः संक्रांताएकादशैव ततो नित्यभ्रुतिविरोधः॥ नायंदोषः। द्विसंक्रांतिसंयुक्तस्यक्षयस्यमासद्वयत्वेन परिगणनात्॥ तथाचसमयोक्तिः॥तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धतदुत्तरः। मासो द्विसंक्रांतियुक्तोक्षयमासस्यमध्यगाविति॥ज्योतिःशास्त्रेद्विसंक्रांतियुक्तक्षयमासात्आद्यसंक्रांतेः। क्वचित्सर्वत्रचालनसंस्कारोस्तीत्यर्थः। तथाचायदाचालनमस्तितदाद्यस्यासंक्रांतस्यससंक्रांतत्वसंपादनाद्यंक्षयमासएकत्वेनैवपरिगणनीयः। यदातुचालनंनास्ति

ल

तदा यथोक्तप्रकारेण मासद्वयात्मकं त्वेदृष्टव्यं॥ यत्तु योक्तं व
ष्ठ टैरसिद्धांते॥मासः संक्रांतिहीधिकइतिकथितःसिद्धचक्रप्रचारे
संसर्प्पेहिस्यतिस्यात्समविषमतयाचालणंतक्षयस्यापूर्वेभ्रं
द्राक्रयोगेविरहितरविसंक्रांतितश्चालपास्याद्यदक्रस्याक्र
मासेयदिनचलतिवैमासयुग्मंविचिंत्यमिति॥ ॥इतिमा
लमासचरूपंनिरूपितं॥ ॥अथतत्रवृज्योवर्ज्यविवेकः
क्रियते॥तत्रपठीनासिःप्रोक्तस्मार्त्तक्रियाःसर्वाद्वादशीमासिकी ॥८६॥
तिताः॥त्रयोदशातुसर्वास्तानिष्फलाइति॥कीर्तिता॥तस्मात्रयोद
शीमासिकुर्यात्तानकथंचनाकुर्वन्नतथैवास्तुकुर्यादात्मविनाश
नमिति॥अत्रनिष्फलाइत्यनुधानात्फलकामनयाप्रवृत्तेकर्म

निषिध्यतइतिगम्यते॥तथाचस्मृत्यंतरेःइष्ट्यादिसर्वकाम्यंतुमल
मासेविवर्जयेदिति॥नचसर्वास्ताइत्यनुधानात्नित्यनैमित्तिक
योरपिनिषेधःशंकनीयः॥नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रयतःसन्मम
लिम्लुचइतिबृहस्पतिवचनात्॥जाबालिनातथैवोक्तं॥नित्य
नैमित्तिकेकुर्याज्जाद्यंकुर्यान्मलिम्लुचइतितिथिनक्षत्रवारेक्त
काम्यनैवकदाचनेतियोयंमलमासेकाम्यनिषेधः॥असावारंभ
समाप्तिविषयः॥अस्यायंनामयमासानंतेषुममसंमताव्रता
नांचैवयज्ञानांनारंभश्चसमाप्यतेमि॥अरंभसमाप्त्योरे
वायंमासेप्रतिषेधात्॥आरंभसमाप्त्योर्मध्येपतितन्यधिमा
सेपितदारब्धंकाम्यमनुष्ठेयं॥अधिमासेनियतितेह्यषएव

षिधिक्रमइतिस्मरणात्॥ ॥यत्नुकाठकगृह्ये।समाप्तिप्रतिप्रस
वचनं। प्रवृत्तंमलमासेऽब्दाकाम्यकर्मसमाप्तेत्। आगतेम
लमासेपितत्समाप्तौनसंशयइतितत्सावनमानप्रवृत्तकछ
वांद्रायणादीतसत्रादिविषयंश्रावस्यकंनुयत्काम्यकर्मतन्म
लमासेपनुष्ठीयतद्यथाप्रक्रांतेमलमासतद्दित्रेदिनेषुमध्ये
कश्चिद्बालःब्रह्मराक्षसादिनागृह्येतेतदारक्षोघ्नीष्टिःसद्यएव
कर्तव्याःमलमासेसमाप्तिप्रतिक्षायांबालादिमरणप्रसंगा
त्॥ ॥साचेष्टिःकाम्यकांडेश्रूयते॥प्रमयेरक्षोघ्नपरोडाशंनाम
मष्टाकपालंनिर्वपेत्। यंरक्षांसिस्वेरत्नग्निमवरक्षोहणंस्वेन
भागधेयेनोपधावतितंसएवास्माद्रक्षांस्यपहंतीतिसंचरत्सम

वयुरक्षीयुरितियावद्उपधावतिदेवतायियेणहविर्गृहीत
तोषयतिअस्माद्रक्षोगृहीतादिष्टिकर्त्तारक्षांस्यपनयतितथैवा
सिचरतःप्रतिचरतश्चकाचिदिष्टिः॥ श्रूयते॥ आग्नावैष्णवमे
कादशकपालंनिर्वपेदग्निंनिर्वपरक्षसादग्निचरतिदे
वेपुरोनुवाक्येकुर्योदितित्वत्रद्वयोरप्येकैवेष्टिरग्निचरतए
केकापुरानुवाक्याप्रतिचरतस्तेदेवेतिविरोधः॥ कालवि
लंबप्रतीक्षात्रापिनसंभवति। बाधकेशत्रौप्रत्यासन्नेस
तितदेवाग्निचारस्यकर्तव्यत्वात्प्रतिचारस्यापिसएवकालः।
एतयैवयजेताग्निंवर्षमाणइतिवर्तमानवाचिनाग्नानेनप्रत्य
यांतेनशब्देनप्रतिचारंकर्तुरग्निचारसमकालत्वविधेरेषणात्॥

एवंप्रबलज्वररोगादिनामदापमृत्यःप्रशक्तः तथापि
सद्यएवेष्टिःकर्त्तव्याइष्टिस्तुश्रूयते।योमर्त्यो विनीपातए
तांप्राजापत्यांरात कृष्णलांनिर्वपेत्। प्रजापतिमेवस्वेनभा
गधेयेनोपधावतिसएवास्मिन्नायुर्दधातीतिसर्वमायुरेता
ति।कृष्णलैःसुवर्णशकलानियवत्रयेपरिमितानितानिचश
तसंख्यानियस्मान्निर्वपणीयानिसेष्टिःरात कृष्णलाद्यदाधृ
ष्यजावोत्स्यानिशुष्यंतिमलमासस्यागतौतदाकार्य्यापू ॥४८॥
ष्टिकामोयजेतेतिविहितेष्टिर्नकालविलंबंसहतेएवंस्मार्त्ता
न्यस्यावश्यकान्युदाहरणीयानिनित्यैनैमित्तकयोरपिय

दनन्यगतिकंतदेवमलमासेकार्य्यमनन्यगतिकंनित्यंकुर्यान्नै
मित्तिकंतद्येतिस्मरणात्। ॥काम्यकगृह्येपि॥मलेनन्यगतिं
नित्याकुर्यान्नैमित्तिकांक्रियामितिअनन्यगतिकानिच्छानि
त्यानिगृह्यपरिशिष्टउदाहृतानि।अवघट्कारहोमश्चपर्व
चाग्रयणंतथामलमासेनकर्त्तव्यंकाम्याइष्टीर्विवर्जयेदिति
अवघट्कारहोमाअग्निहोत्रोपासनेवैश्वदेवादयःपर्वदर्शौ
पोर्णमासौपार्वणस्थालीपाकश्चदर्शादीनानित्यत्वमकर्त्रे
वाप्रत्यवायादगैर्वैतन्यतथाचाथर्वणिकाआमनंति॥ ॥यस्या
ग्निहोत्रमदर्शपौर्णमासंअनाग्रयणमतिथिवर्जितमहुत
मवैश्वदेवंअविधिनाहुतंआसन्नमासंतस्यलोकंहिनस्तीतिगर्ग

का

तरयुक्तानितुनित्यानितत्रवर्ज्यानि। ॥तदुक्तंकाण्वकगृह्य परि
शिष्टसर्वाणिसोमयागादीनिनित्यानिअपिमलिम्लुचेषष्ठी
ज्यागृह्यपाधीनत्वातुमीस्यादिकान्यपिमहालयाष्टकाश्रा
द्धोपाकर्मोद्यपिकर्मयत्स्यष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्ज
येन्मलइतिसोमयागोवसंतेविहितःतस्यमलमासवर्जने
पिशुद्धमासेनुष्ठानसंभवात्सगतिकत्वंषाष्टीष्टिःकाण्वकृग्रा
खादौमसिद्धानत्वाग्रयणस्यसगतिकागतिकयोरदाहर ॥४९॥
णंविरुद्धमितिशंकनीयंतस्यमलमासेविकल्पितत्वात्।त
दापेठीनसिःसंक्रांतिरहितेमासिकुर्यादाग्रयणंनवेतिअन

नि

न्यगतिकानिनैमित्तिकादीनिग्रहणस्नानादीनितेषांमलमासे
सेपिकर्त्तव्यतामाहयमःचंद्रसूर्यग्रहेस्नानंश्राद्धदानंजपादि
कं॥कार्याण्यिमलमासेपिनित्यनैमित्तिकतथेतिसगतिकानि
नुनैमित्तिकानिजातेष्ट्यादीनिवैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्
पुत्रेजातेइतिविहितायादृष्टिरात्रौचवसितेयथानुष्ठानंविहितं
तद्मलमासेप्यवसितेनुष्ठातुंशक्यत्वात्सगतिकत्वंयथोक्तरी
त्याकाम्यमावश्यकमन्यगतिकेनित्यनैमित्तिकेअपिमलमासे
कार्याण्यिनेतराणीतिसामान्यतोवर्ज्यावर्ज्यविवेकःसंपन्नःता
नित्यकार्याणिकात्यायनःसगृह्येऽमुदाजहारवादृशाहस द्वा
पिंडांतंकर्मग्रहणजन्मनोःसीमंतेपुंसवेरग्रादृद्वावतीजातक

र्मचारोग शांतिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रता नि च ॥ प्रायश्चित्तं नि मित्त
स्यद्वसाम्पूर्वपरत्र चाश्रवो दुकुंभ मन्वादिमहालय युगादिषु
श्राद्धं दर्शेप्यहरहः श्राद्धमूनाधिमासिकं मलिम्लुन्यमासेषु
मतानांश्राद्धमाह्निकं ॥ श्राद्धंतुपूर्वदृष्टेषु तीर्थेषुच युगादिषु
मन्वादिषुच यद्दानं दानंदैनंच यत् तिलगोभूहिरण्यानांस
ध्योपासनयोःक्रिया पर्वहोमश्चायणंसाग्नेरिष्टिश्चपर्वणोः
नित्याग्निहोत्रहोमश्चदेवतातिथिपूजनं स्नानंचस्नानविधिना ॥५०॥
नाऽक्ष्यापेयवर्जनं तर्पणंचानिमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्रच
मि अनित्यमनिमित्तंचदानंचमहदादिकं आधानाद्धरापूर्वतीर्थया
त्रामरेक्षणंदेवारामतडागादिप्रतिष्ठामोजिबंधनं आश्रमस्थी

कृतिःकाम्यवृषोत्सर्गश्चनिष्क्रमः राजाभिषेकःप्रथमः चूडाक
र्मव्रतानिचाऽन्नप्राशनमारंभोगृहीणांचपवेणानं स्नानंवि
वाहोनामनियत्रदेवमहात्सवं व्रतारंभेसमाप्तिश्चकाम्यका
म्येचपापेनः प्रायश्चित्तंतुसर्वस्यमलमासेविवर्जयेत् ॥ उपा
कर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणं अवरोहश्चहेमंतःसर्पणां
बलिरष्टकोः ॥ द्यूतस्यबलिर्विष्णोःशयनंपरिवर्तनं दुर्गे
ऽच्छापनोत्थानंध्वजोत्थानंचवर्जिनः पूर्वत्रप्रतिषिद्धस्यपर
त्रान्यद्यदैविकमिति अत्रश्राद्धरहस्यादन्यनित्यत्वादुभयत्र
चैतंतेनग्रंथेनकर्त्तव्यसंग्रहः अनित्यमनिमित्तंचत्यादन्यव

मलमासप्रकरणम्

र्जयेदित्यंतेनवर्ज्यसंग्रहः।उपाकर्मेत्यारभ्यपरत्रान्यच्चदैविकमि
त्येनेनमलमासेवर्जितानांसतांशुद्धमासेवश्यकर्तव्येनसं
ग्रहः।अत्रसर्वत्रसाक्षिवचनान्युदाहरामः।अत्रयमः।गर्भवा
ह्युद्वाहिकेभृत्येश्राद्धकर्मणिमासिके।सपिंडीकरणेनित्येनाधि
मासंविवर्जयेत्।तीर्थस्नानंजपहोमोयत्रत्रीहितिलादिभिः।जातक
र्मीयकर्मापिनवश्राद्धंतथैववृद्धौमघासुचयोदशीश्राद्धंश्राद्धान्यपिव
ऋोडशाब्दात्।चंद्रसूर्यग्रहस्नानंश्राद्धंदानंजपादिकं।कुर्याद्योगिमल ॥५१॥
मासेपिनित्यनैमित्तिकंतथैतिमासिकेश्राद्धकर्मणि।अमावास्या
श्राद्धकर्मापित्यर्थः।नित्येनित्यदानेहोमापासनहोमः।अन्यक

र्मणिदहानोदकपिंडदानास्थिसंचयनादीनिः। ॥स्मृत्यंतरे॥
२र्म श्राद्धजातकर्मनामनियेचसंस्कारसव्रताःमलिम्लुचेपिकर्तव्या
दृष्टिःकाम्याश्चवर्जयेदितिसंस्काराअत्रश्राद्धानिष्क्रमणा
दयःसव्रताश्चानुमासव्रतादयःगर्भस्थिएकोद्दिष्टनुय
च्छ्राद्धंनवश्राद्धंतथैवचागृहणेपुंसवाणोनतत्पूर्वंचपरत्रवे
तिनिमित्तवश्रादितिवाक्यशेषः। ॥स्मृतिसंग्रहे॥ जातकर्म
चपुंस्त्रीतिःसीमंतोन्नयनव्रतंमलिम्लुचेपिकर्तव्यंनिमि
त्तंयदिजायतिमरीचिः।रोगेचालस्ययोगेचासीमंतेपुंसवेपि
चायदादितिसमुद्दिष्टंपूर्वत्रापिनदुष्यतिनिमित्तवश्राद्धप्रा

यश्चित्तामिअछिद्रकांडेवहूनिश्रूयते।प्राहिताग्निर्यदाग्रयणेन
न्वाधायेष्टिमकृत्वाग्रामांतरप्रयाणकुर्यात्।तदानुभ्यंताइति
मंत्रेणजुहुयात्।तथाचश्रुतिः।सर्वान्वाएषोग्नेःकामान्प्रवृ
यति।योग्नीनन्वाधायव्रतमुपैति।सयथैनेष्टाप्रयन्।आकू
मशीताएतंकामानानुप्रयायुःअतेजावैअवीर्यःस्यात्सजुहु
यात्।तुभ्यंताअंगिरस्तमविश्वाःसुक्षितयःपृथक्पृथ्वेनः
कामायेमिरइति।कामानेवास्मिन्दधातिकामप्रीताएवकाम
अनुप्रयांतितेजस्वीवीर्यवान्भवतीतियस्यैवंविद्वान्नि
मार्ष्टि।एंइंपंचभिरावमोदनंनिर्वपेन्नइति।कौथुमिः॥अ
ष्टमेबुधेदद्यादथनंवापिसुसंचितं।संवत्सरेविरुद्धेपिप्र॥

तिमासंचमासिकमिति॥मरीचिः॥प्रतिमासंमृताहंयच्छ्राद्धं
चप्रतिवत्सरं।मुन्यादौचयुगादौचमासयोस्तयोरपि।मत्स्य
पुराणे॥वर्षेवाहरहःश्राद्धंदानंवप्रतिवत्सरं॥गोभूतिल
हिरण्यानांमासेपिस्यान्मलिम्लुचइति।एवमुक्तोपयुक्तो
नंसंध्यावंदनादिष्वपिविधेर्नोसाक्षिवचनान्युदाहरणीया
निमामान्यतस्तुनित्यैनैमित्तिकेकुर्यात्सयतः।सन्मलिम्लुच
इतिहरदत्तिवचनंत्वमेवोदाहृतं।नतु॥दाहृतेषुसंग्रहव
चनेषुउद्यपदापरपक्षश्राद्धस्याप्युभयत्रकर्तव्यातापतीय
ते।महालययुगादिधितित्रपठितत्वात्।सावोभयत्रकर्तव्य
नास्मृतिविरुद्धामहालयाष्टकाश्राद्धेतिकाशकृत्स्नेवर्ज्यत्व

स्मरणं पूर्वमुदाहृतं। नृसिंहपि। वृद्धिश्राद्धं तथा सोमसंन्याधेये
महालयं। राजाभिषेकाग्न्याधानकुर्याद्वालुलंघितइति। ॥इना
गरखंडेपि॥नक्षत्रोवाथनक्षत्रोवामलमासोयदाभवेत्।सप्तमः
पितृपक्षःस्यादन्यत्रैवतुपंचमइति॥तत्राषाढीमवधिंकृत्वा
सप्तमपंचमौद्रष्टव्यौ।आषाढ्याःपंचमेपक्षइतिवचनात्॥आ
षाढमासस्यांत्यनागेकर्कटसंक्रांतौनक्षत्रसाधिकमासत्वं
श्रावणमासस्यांत्यभाद्रेगसिंहसंक्रांतौनक्षत्रस्याधिकमा
सत्वंतयोरूनयोरपिपक्षयोःकन्यायांवर्त्तमानेसवितरिन्याङ्क ॥५३॥
ष्णपक्षेःससप्तमोभवतिअसतिनुद्विविधेधिकमासेपंचमः
तथासतिसप्तमेविहितस्यापरपक्षश्राद्धस्यमलिनमासस्यङ्क

ष्णपक्षेनुष्ठानमयुक्तं।नायंदोषः। संग्रहवाक्यगतमहालयशब्दे
नतीर्थविशेषस्यवामघात्रयोदश्यावाविवक्षणीयत्वात्।ननुम
लिम्लुचान्यमासेषुमृतेश्राद्धमाब्दिकमिति।प्रतिसंवत्सरंप्राप्य
मासस्यमृतश्राद्धस्यमासद्वयेकर्त्तव्यतासंग्रहेदर्शितासा
नयुक्तामलमासेतन्निषेधात्तथाचसत्यव्रतः।वर्षेवर्षेतुयत्
श्राद्धंमात्रापित्रोर्मृतेहनि।मूलमासेनकर्त्तव्यंव्याजस्यक्व
नयथेतिसत्यतपाः।वर्षेवर्षेतुयश्राद्धंमृताहेतन्मलिम्लुचे।कु
र्योत्तत्रप्रमीतानांअन्येषामुत्तरत्रतुइतिपैठीनसिः॥ ॥मल मा
से।मृतानांतुश्राद्धंयत्प्रतिवत्सरं।मलमासेनकर्त्तव्यंनान्येषांतुकदा
चनेति।अतएवद्विमासमृतानांमलमासेमृताहश्राद्धंकर्त्तव्यंतावि

नमयुक्तं नैष दोष॥तस्याधिकारस्य प्रथमाब्दिकविषयत्वात्
आब्दिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचेतिस्मरणात्॥ ॥त
थाहारीतोपि॥असंक्रांतेहिकर्तव्यंमाब्दिकंप्रथमंद्विजैरिति॥त
द्वारीतोपि॥प्रत्यब्दंद्वादशेमासिकार्यापिंडक्रियासुतैः॥क्वचित्त्रयो
दशेपिस्यात्प्राग्वंशुक्लानुवत्सरमिति॥अत्रद्वादशेमासेपूर्णेस
त्यनंतरदिनेकार्यतिव्याख्येयं॥मासेपक्षतिथिस्पृष्टेयोयस्मिन्
म्रियतेहनिप्रत्यब्दंतुतथानूतेक्षयाहेनस्यतद्विदुरितिवक्ष्यति
संगृहीतानितेषुस्मृतयउदाहृतयंते॥तत्रवृद्धमनुः॥अग्न्याधेयंप्रति ॥५८॥
ष्ठांचयज्ञदानव्रतानिच॥वेदव्रतदृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः॥
मांगल्यंमलिषकंचमलमासेविवर्जयेत्॥बालेवायदिवाबृद्धेमृतेचास्त

मुपागते॥मलमासइतानिवर्जयेद्देवदर्शनमितिपैठीनसिर्ज्योतिः प
राशरयोरप्ययमेवपाठः॥ ॥कौथुमिः॥ ॥अधिमासेतुकर्तव्येप्रा
ब्दंसंवत्सराब्दिके॥वर्षवृद्धाब्दिकादिकर्तव्यमधिमासकेनानुअधिमा
सेनकर्तव्यंश्राद्धमब्दंयतथा॥तथैवकाम्यंयत्कर्मवत्सरात्प्रथ
माद्भवेत्॥सपिंडीकरणाद्ध्यंयत्किंचिच्छ्राद्धिकंनवेत्॥दृष्टंवाप्यथवा
दृष्टंतन्नकुर्यान्मलिम्लुचेइति॥असंक्रांतंप्रकृत्यज्योतिःशास्त्रे॥तत्र
दत्तमदत्तंवाकृतमेवावासुजप्तमप्यजप्तंस्यान्नोपवासःकृतो
नवेत्॥नयात्रानविवाहंतुनचवास्तुनिवेशनं॥नप्रतिष्ठांचदेवा
नांप्रासादग्रामभूरुहां॥नहिरण्यनवासासि॥कारयेदितिनिश्चयं
इतिस्मृत्यंतरेपि॥वापिकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्मच॥नकुर्यान्मल

मासेच महादानव्रतानिचेति। महादानानितुलापुरुषादीनि षोडशा
पिविष्णुपुराणोक्तानि। कनकादीनिदशकूर्मपुराणोक्तानि। एव
मन्यान्यपिनिषेधवचनान्युदाहरणीयानि। उपाकर्मोत्सर्जनं
चेत्यादिनाशुद्धमासपर्वकर्तव्यानि। ॥तत्रज्योतिःपराशरः। र
विषालंघितोमासश्चांद्रःस्यातोमलिम्लुचः। तत्रयद्धितंक
र्मउत्तरेमासिकारयेदिति। प्रजापतिः। उपाकर्मचकर्तव्यंहव्यंप
र्वोत्सवंतथा। उत्तरेनियतंकुर्यान्पूर्वंतन्निष्फलंभवेदिति। हारी
तोपि। उपाकर्मतथोत्सर्गकाम्यमुत्सवमष्टकाः। मासवृद्धौपराः। ॥५५॥
कार्यावर्ज्जयित्वातुपैतृकमिति। ज्योतिःपितामहोपि। मासःकन्यागते
भानावसंक्रान्तौभवेद्यदि। दैवंपित्र्यंतथाकर्मतुलास्थेकर्तुरक्षय
मिति। अत्रकन्यागतेसवितरियोसंक्रांतःअसौमलिनःआश्वयु
जःभाद्रपदांतेकन्याप्रवेशात्॥ यत्रचसतिकन्यामुपजीव्य
विहितंचैवं पित्र्यंतन्मलिनआश्वयुजेनकर्तव्यंकिंतर्हितुलासं
क्रांत्यपेतेशुद्धआश्वयुजे॥ नचैवंसतिमहालयाख्यापरपक्ष
श्राद्धस्यापितुलासंकर्तव्याताप्रसज्यते। तस्यापिकन्यामु
पजीव्यविहितत्वात्॥ ॥तथाचपुराणं। कन्यागतेसवितरियो
न्यहानितुषोडशा। ऋतुभिस्तानितुल्यानिपितॄणांदत्तमक्षयं
मिति। एवं॥ भाद्रपदकृष्णपक्षस्यकन्यासंक्रांतिस्यान्नित्वेनक
न्योपलक्षणत्वेनोप्यपरपक्षस्यतत्रानुषंगशंकानिरासाय॥ तथाच
काश्यपजिनि॥ अंतेवायदिवामध्येयत्रकन्यांरविर्व्रजेत्॥

सपक्षः पंचमः पूज्यः श्राद्धं सौदर्शकं प्रतीति। बृहन्मनुरपि। मघे
वा यदि वाप्यते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्। सपक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धं
तत्र विधीयत इति। किंचनेदृशपक्षश्राद्धं कन्यासुजीवति
तस्यामनादरस्मरणात्॥ ॥तथोचजातूकर्ण्यः। आषाढीम
महालय वधिकृत्वयः स्यात्पक्षस्तु पंचमः। श्राद्धकालः सवितेयः कन्यां
गतुवानवेति। अतः कन्यागतेसवितरीति वचनं कृष्ण प
क्षस्यकन्यायोगंप्रत्यासत्तिः। अत एवक्रतुभिस्नानतुल्या
नीति॥ तत्रोक्तं। एवं सवितरितुलास्थेकर्तुरिति। वचनंमहा ॥५६॥
लयव्यतिरिक्तविषयं। अथवा महालयस्यापि गौणकालः
निषेधार्थंतदुक्तं तथाहि कन्यासंक्रांतियुक्तेभाद्रपदकृष्ण
पक्षस्तस्यमुख्यः कालः। केनापितुनिमित्तेनतस्यैवस्यकालस्य

भवेयावद्वृश्चिकदर्शनंतस्यगौणकालः स्मृतिसिद्धः। तत्र
किंकन्यायुक्तेमलिनाश्चयुजइतिविवक्षायांतुलास्थेकर्तुरक्ष
यमितिविधीयते। एवमन्यान्यपिऊहार्यमासेकर्तव्यताविषया
णिवचनान्युदाहार्याणितदेवंकार्याकार्यविवेकः पंचधासंपं
न्नः। तत्रकिंचिन्मलमास एवकर्तव्यं। तद्यथामलमासस्मृता
नांयदाकदाचित्त्र्याह्निकंअत्यमासस्मृतानांप्रथमाह्निकं
चकिंचिच्छुद्धमासएवकर्तव्यं। तद्यथोपाकर्मादि। किंचिदु
भयत्रापिकर्तव्यंतद्यथा॥ अब्दोदकादिकिंचिदुभयोरन्य
तरस्मिन्निमित्तवशात्कर्तव्यंतद्यथा। द्वादशाहसपिंड
नादिकिंचिन्मूलमासेवर्ज्यंतद्यथा। अनित्यमनिमित्तंचेत्यादि।

अथमलमासस्येवद्विराषाढसंज्ञकोविशेषउच्यतेतत्रावृद्धमिहिरः माधवाद्यषुषड्डकमासिदर्शद्वयंयदाद्विराषाढः सविज्ञेयः शुक्लेकर्कटकेऽन्तइतिद्वयंचेद्भाषाढसंज्ञाउत्तरभाविनिसंवत्सरहरिस्वापविवेकायोपयुज्यते॥ ॥अतएववृद्धमिहिरः मेषादिमिथुनांतेषुयदादर्शद्वयंभवेत्॥अन्तरेतदावश्यंमिथुनार्केहरिःस्वपेत्॥ ॥इतिमासनिर्णयः॥ ॥अथपक्षः॥सचशुक्लःपक्षपरिग्रहइत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नःदेवकार्यार्थंपित्र्यकार्यार्थंवापक्ष्यतेपरिगृह्यतेयः॥कालविशेषःसपक्षः॥अथवाचंद्रस्यपंचदशानांकलानांअपूरणक्षयोवायत्रपरिगृह्यतेसपक्षः॥तथाचवाजसनेयि

कर्कटादित्रिकेचापियदादर्शद्वयंभवेत्॥अन्तरेतदावश्यंमिथुनकर्कटारेहरिः स्वपेत्॥ ५

DR BHAU DAJI

नः॥चंद्रमसस्यवत्सरनिर्वाहकस्यप्रजापतेःकलाश्चरणायक्ष्याश्चामनंतिसएषसंवत्सरःप्रजापतिषोडशीकलाःतस्यरात्रयएवपंचदशीकलाध्रुवावास्यषोडशीकलासरात्रिभिरावाव्यूर्यतेपक्षीयतइतितथाचएवंपंचाग्निविद्यायांदक्षिणोत्तरमार्गयोः॥कृष्णशुक्लपक्षावपक्षयपूरणात्मकाविष्टापूर्त्तकारिभिरुपास्यकैःश्चप्राप्यतेइतिपठंति॥यज्ञेयामइष्टापूर्त्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपक्षीयमाणपक्षमितियेसत्युपासतेतेविरात्रिसंभवंतिशुचियोहरंतआप्यमाणपक्षमितिचातेत्रिरीयाश्चसावित्रचयनेपूर्वत्रिरपक्षीप्रत्येकंपंचदशीहारात्रकावामनं

तिसंज्ञानंविज्ञानंदर्शीदृष्टेति। एतावनुवाकावपरपक्षस्या
होरात्राणांनामधेयानिप्रस्तुतंविष्टुतंसुतासुत्वंतान्येतावनु
वाकोअपरपक्षस्याहोरात्राणांनामधेयानिप्रइति।अ
यमर्थः॥ ॥संज्ञानंविज्ञानमित्येकोनुवाकोमंत्रकांडपठि
तः। तस्मिन्ननुवाकेशुक्लपक्षस्यरात्रीणांनामधेयानिप
चदशस्त्रीलिंगानिपठितानि। तथाप्रस्तुतंविष्टुतमित्ये
कोनुवाकःसुतासुत्वंतीत्यपरोनुवाकस्तावुशुक्लपक्षवि ॥५८॥
योपूर्ववद्योजनीयावितिते चानुवाकावपठ्यंतेसंज्ञानविज्ञानप्र
ज्ञानेज्ञानंदृष्टिज्ञानंसंकल्पमानंप्रकल्पमानमुपकल्पमानमुप
कल्पंकेतंपूर्वेदर्शयावसीयआयत्संभूतंभूतंदर्शोदृष्टादर्शोताविश्व

क्लोनामधेयानिपंचदशपुंसकानिपठ्यंतेदर्शोदृष्टेत्यपरोनुवाकस्तत्रशुक्लपक्षस्य

रूपासुदर्शीना। आप्यायमानाप्यायमानाप्यायास्मृतेशानापूर्य
मोपापूरयंतीपूर्णापूर्णमासीप्रस्तुतंविष्टुतंसंस्तुतंकल्यांविं
श्वरूपं। शुक्लमसृतंतेजस्वितेजःसमृद्धाअरुणाभानुमत्यमरीचि
मत्अर्चिमत्पत्तपस्वत्सुतासुन्वंतीप्रस्तुतासूयमानाविष्यमा
णापीतिप्रपासंतर्पयंतीकांताकाम्याकामजातायुषीती
कामदुघेतिरूपेवायंपक्षशब्दः।सचद्वेधाविनक्तमास्यस्ये
कैकमर्धंब्रूतेपंचदशीस्तोमनामकेनसामसमूहेनमध्येवि
न्यस्यविरूपस्तोमकस्यसामसमूहस्यपूर्वोत्तरभागाभ्यासुस
न्नतायोःपूर्वापरपक्षत्वंतौत्वेपक्षावनुवाकेनदेवानामसु
राणांचक्रमेणसृष्टत्वात्तयोःपक्षयोःप्रशस्तताप्रशस्तत्वेतदे

तत्सर्वलोकब्राह्मणेतैत्तिरीयाःपठंतिप्रजापतिःकामयतप्रजायेये
तिसतपोतप्यतसत्रिरात्रंस्तोममसृजततपंचदशस्तोमोमध्य
तउदात्तपात्तौपूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाऽऽवतांपूर्वपक्षंदेवा
अन्वसृज्यंतअपरंपक्षमन्वसुराःततोदेवाऽऽवत्परासुरः
यंकामयेतिवसीयात्स्यादितंपूर्वपक्षेयाजयेत्वसीयानेव
ऽनवतियंकामयेतपापीयान्स्यादितंमपरपक्षेयाजयेद्वापा
पीयानेवनवतितस्मात्पूर्वःपक्षोपरपक्षात्कारुण्यतरइतिवसी ॥५०॥
यान्वसुमत्तरःपापीयान्द्रव्यहीनःकर्तृणांशुभफलमाप
कत्वेनकरुणायतिगच्छतीतिकारुण्यतरःतदेवमस्मिन्प्रकरु
णेसंवत्सरायनर्तुमासपक्षानिर्णीताः॥ ॥माघविषयेकालनिर्णयः॥

संवत्सरप्रकरणं॥ ॥अथतिथयोनिर्णीयंते॥तत्रतिथिशब्दः
स्तनोतेर्द्धीतोनिष्पन्नः।तनोतिविस्तारयतिवर्द्धमानांक्षीयमाणांवाचं
द्रकलांमेकांवायःकालविशेषःसातिथिःयद्वायथोक्तंकलयातन्य
तइतितिथिः।तदुक्तंसिद्धांतशिरोमणौ।तन्यतेकलयायस्मात्तस्मा
त्तास्तिथयःस्मृताइति।एतदेवाभिप्रत्यक्देवपृच्छते।अमावाऽऽ
ख्यागनदेविप्रोक्तामहाकलासंश्चिंतापरमामायादेहिनांदेहधा
रिणीयामादिपौर्णमास्यंताश्चरवश्चनिःकलाः।तिथयस्ताःस
मारव्याताःषोऽशैववरानने।अयमर्थः।यामहामायाआधा
रशक्तिरूपादेहिनांदेहधारिणी।संश्चिंतासासंद्रमंऽऽदस्यषोऽशा
भागेनपरिमिताचंद्रदेहधारिण्यमानाम्नीमहाकलेतिप्रोक्ताक्षयो

दयरहिता नित्यातिथि स्तु केवलतरा अपि पंचदशा कालविक्षं
यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पंचदशातिथयो भवंतीतिति
थयः षोडशैवेत्यविरुद्धवचनमितिश्रुतिस्मृतिन्यायेषु पक्षनिर्ण
यएवोदाहृताः॥तस्यत्रायएवं पंचदशाकलाध्रुवेनास्यषोड
सिकलेति॥एवंचसत्यत्रसामान्यविशेषरूपेणतिथिद्वैविध्य
मुक्तंभवति तत्रयेयममेक्षयोदयवर्जिताध्रुवाषोड
शीकलातद्युक्तः कालःतिथिसामान्यंयास्त्वस्मिन्विशेषाः॥वृद्धिक्षयो ॥६॥
पेताःपंचदशकलास्तान्विनिर्दिष्टाःकलाविनागास्तिथिविशे
षाः॥तासांपंचदशानांएकैकांकलांवृद्ध्यादयः॥प्राजापत्यतां॥

पंचदशादेवताःक्रमेणपिबंतितत्रवह्नीपेयाकलाप्रथमंपीयतेइति
प्रथमेत्युच्यते॥तयायुक्तःकालविशेषः॥प्राथम्यवीचिनाप्रतिपद्
वैनाम्नीयते॥एवंद्वितीयात्रियादिनांपंचदशतानांतिथीनांना
मान्यवगंतव्यानिताएताः॥कृष्णपक्षेतिथियोभवंतिपुनश्चता
श्चकलातेनैवक्रमेणतत्रतथावह्न्यादिदेवताःस्वनिर्गत्यचंद्रमंड
लंपूरयंति॥ताभिर्युक्ताःकालविशेषाःशुक्लपक्षगताःप्रतिपदा
द्यास्तिथयोभवंतिवह्न्यादिदेवतानांसोमात्यंतोपगंति॥॥तथाहि॥
प्रथमांपिबत्सुद्वितीयांपिबंतेरविविश्वेदेवास्तृतीयांचतु
र्थीसलिलाधिपइत्यादिदिनेदिनेकलावृद्धिःपौर्णमास्यांतु
पूर्णतासंतेन॥ज्योतिःशास्त्रेसिद्धांतशिरोमणिकारेणतिथिरवप्र

दर्शिता। अर्कोद्धृतिः सतः प्राच्यंयात्यहरहः प्राग्गी।त्तचांद्र
मानमेरोस्तुसंख्यया द्वादशभिस्तिथिरिति। ॥अयमर्थः। अधः
प्रदेशवर्तीशीघ्रगामिचंद्रः। उर्द्धप्रदेशवर्तीप्रशीघ्रगा
मीसूर्यः। तथासतितयोर्गतिविशेषवशाद्दर्शचंद्रमंडलम
ऊनंमेनरश्मिक्रमसूर्यमंडलस्याधोऽग्रेव्यवस्थितंनिरु
पलब्धेतदासूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलमपि
नदृश्यतेऽपरेतज्जेदिनेशीघ्रगत्यासूर्यो द्वितीयः प्रा
प्तीयाति। त्रिंशद्दशापेतेराशौद्वादशभिरंशैः सूर्य
मुल्लंघ्यगच्छतितदाचंद्रस्यपंचदशसुभागेषुप्रथमभागोद
र्शनयोग्योभवति। सायंनाधगःप्रथमकलेत्यभिधीयतेतत्क

तिथिनि
र्णयः

॥६॥

ळानिष्पत्तिपरिमितःकालः प्रतिपत्तिथिर्भवति। एवं द्वितीयादि
तिथि॥ष्वगंतव्यमिति। तदेतदिष्वधर्मोत्तरेविस्पष्टमभिहितं।
चंद्रार्कगत्याकालस्यपरिच्छेदोयदाभवेत्तदातयोःप्रवक्ष्यामि
गतिमाश्रित्यनिर्णयं। भगणेनसमगुणयेद्द्वादशभिरापः
त्रिंशांशाश्चतथारात्रींगदृत्यभिधीयते। आदित्यादिप्रकृष्ट
स्तुभागद्वादशकंयदाचंद्रमास्यांत्तरामतिथिरित्यभिधीयते।
सायंद्वादशभिर्भागैःसूर्यमुल्लंघितवतीप्रथमाचांद्रकलाशुं
गद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारांशोर्ध्वमीक्षतेउत्तरोत्तरदि
नेषुसूर्यमंडलेविप्रकर्षतारतम्यानुसारेणशीघ्रमपचीय
तेअनयैवरीत्यासन्निकर्षतारतम्येनमंचकत्वमुपचीयते॥

तदेतदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ। उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिंदोस्यज
तदनेव्रजतश्चमर्वकल्पं। जलमयजलकस्यगोलकत्वात्प्रभु
वतितीक्ष्णविषाणरूपतास्यैति सूर्यचंद्रमसोः योसन्निकर्षवि
प्रकर्षौ। तयोरवसानदर्शपूर्णमासयोः संपद्यते। तदाहगर्गशिल
यः पुरोविप्रकर्षः। सूर्यचंद्रमसोः सापौर्णमासीपुरः सन्निकर्षः सा
मावास्यति। ननुचत्रवद्ग्रहाणां सूर्यप्रवेशनिर्गमौप्रतीयेतसामान्यो
नुब्रह्मादिदेवतासुनायंदोषः। अस्मदादिदर्शनापेक्षयाज्योतिः शा
स्त्रस्यप्रवृत्तत्वात्सामान्यतोब्रह्मादिदेवतानांतत्कालप्रयुक्तत्वसिद्धि ॥६॥
वर्जीता। तत्रयदिसूर्यप्रवेशनिर्गमौयदिवाब्रह्मादिदेवतासुसर्व
थापिकलाप्रयुक्तावेवप्रतिपदादितिथयः। ननुसावनादिदिवस
षुसौरदिवसेषुचनिर्णयमुपेक्ष्यचांद्रतिथिध्रुवकृतोनिर्णयोऽय

मइतिचेत्। संदेहसद्भावादितिनखलुसौरसावनादिदिवसयोः संदे
हसद्भावोस्तिनियतपरिमाणावत्तद्व्रतसिद्धांतेदर्शितं। सावनस्या
दहोरात्रमुदयादयाइवेरवेस्त्रिंशत्स्फुराभूयंशास्तिथिसंभोगएत
दवमितिं। एकस्मिन्नौयावंतंकालंरविर्वर्ततावतःकालस्यत्रिं
शोयोयभागःससौरोदिवसः तिथिरेकाकलातत्संभोगईदृशी
वताकालेननिष्पद्यतेतदेवदिननचात्रसौरसावनयोरिववा
ऽतिदिनेसंदेहाभावः शक्नीयःह्रासवद्दिवसानदेसंदेहसद्भा
वात्ह्रासवृद्धिवत्स्वर्गेगणदर्शितिःस्वर्यादर्पःतथाहिस्वः।
स्त्रिविधंतिथिलक्षणं। धर्मीधर्मवन्नादेवतिथिस्त्रेधाविवक्षिता।
खर्वासमतिथिःदर्पाद्वृद्धियुक्ताहिंस्राक्षययुक्तानस्यत्रेविध्यस्य

तिथिरेव
द्विस्त्र-

विपरिवर्त्तनविशेषेण तिथिः पूर्णा खंडा चेति द्वैविध्यमापद्यते ॥
॥ ॥ तत्र संपूर्णा स्कंदपुराणेदर्शिता प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा
दयोदया इवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता इति
हरिवासरएकादशी यातुनोक्तलक्षणा सा खंडतिथिः तत्र संपू
र्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति संदेहः खंडतिथौ तु विधिनिषेधयो
रुच्यते माहागग्र्यः निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः
विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके तिथीनां पूज्यतां ना
मकर्मानुष्ठानयोग्यतानिषेधस्तु निवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्ष्य
त इत्येवं सति खंडतिथौ पूज्यत्वं निर्वीतव्यं भवति । तत्र प्रतिपदमा
रभ्य पंचदशपर्यंतास्तिथयः क्रमेण निर्णीयंते । तत्र प्रतिपदउपक्रम

र्त्तते चांद्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यां तिथौ सा
तिथिः प्रतिपत्प्रारंभवाचित्वं च प्रतिपदइस्य वक्ष्यब्राह्मणार
ण्यकवृत्तेषु प्रयोगादवगम्यते तथा चश्रुतिः । आत्वारथं यथो
तयइदंवसासुतमधइति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुवरा विति ।
अयमर्थः । मारुत्वतीयेनामकिविधस्त्रितस्यात्वारथमित्ययंमंत्रः
प्रतिपत्प्रथमेपक्षेदेवसासुतमधइत्ययंमंत्रोनुवरः पश्चात्पा
थइतितथातेत्रिरीयाश्चाश्वमेधब्राह्मणआमनंतिएवस्ववाजसा
तयइतिअनुष्टुप्प्रतिपद्भवतीतितथातपवदर्शपूर्णमासब्रा
ह्मणेपठंतिसामिधेनीरनुवक्ष्यतेताव्याहृतीः पुरस्तादधाद्वसे
वेप्रतिपदंकुरुतइतिसाचप्रतिपत्तिथिर्यदासूर्योदयमारभ्य

पुनरुदयर्क्षता भवति तदा शुद्धत्वात्प्रतिपदि विहितं सर्वं निःशं
केन तत्रानुष्ठेयं शुद्धत्वं च। नारदीये दर्शितं। आदित्योदयवे
लायां आरभ्य षष्टिनाडिका तिथिस्तत्सादिशुद्धा स्यात्सर्वति
थिषयं विधिं ॥ सूर्यसिद्धांतेपि। सर्वोदयास्तमयशुद्धयो
दयस्थिताः शुद्धाइति विनिश्चेयाः षष्टिनाड्यो हि वै तिथिरितिः
यदा तु सा प्रतिपत्खंडतिथिः सती द्वयोस्तिथ्योर्मध्ये द्वितीया
भ्यां युज्यते तदा हरिशयनकायाः पूज्यत्वात्तत्रैवानुष्ठेयं तत्पूज्यत्वे
पेठीनसिराह। पंचमीसप्तमीचैव दर्शमीचत्रयोदशी प्रतिपुनर्नवमी
चैवकर्तव्यासंमुखीतिथिरितिः संमुखत्वंचस्कंदपुराणे विवेचि
तं। संमुखिनामसायह्नव्यापिनी दृश्यतेयदा प्रतिपत्संमुखीका

संमुखी
संज्ञेज
पर

र्यायांनवेदापरालिकी ॥ व्यासोपि। प्रतिपत्सेवविज्ञेयायांनवेदा
परालिकी। दैवंकर्म तथात्रेयंपित्र्यंवामनुरब्रवीत्। इतिस्मापा
ह्नापरान्हादयकालविशेषासावनुदिवसंगतस्यान्होनागछे
दादवगंतव्याः। सचद्विधर्मोत्तरेविवेचितः। लघक्षरस
मायात्रानिमषः परिकीर्तितः। अतः सूक्ष्मतरः कालोनोपलभ्यो
ऽगुत्रयंनोपलभ्यंयत्। व्यसरेणुस्तत्सूक्ष्मं परमाणुस्तः। द्वौनिमेषौ
तुटिस्तेयाप्राणोदशतुटिः स्मृतः। विनाडिकातुषष्ट्याप्राणैः तत्ष
ष्टिर्नाडिकास्मृता। अहोरात्रंतुतत्षष्ट्यानित्यमतत्प्रकीर्तितं।
त्रिंशन्मुहूर्तास्तैरथ अहोरात्रेणकीर्तिताः। तत्र पंचदशोक्ता
रात्रिरहोतथा। उत्तरातुतदाकाष्ठाक्रमादाक्रमतेरविः। तदात

दा ऊवे वृद्धि र्दिवस स्य महानु ज्ञा दिवस श्च त दा रा मवृद्धिं समपि
गच्छति। त दा श्रि त मु हू र्ता नां त था वृद्धिः प्रकी र्त्ति ता दिन वृद्धि र्य
दा रा म दो षा हा नि स्त दा ऊवे तु। त दा श्रि त मु हू र्ती नां हा नि र्ये या
त था त था। दृ क्षि णा तु य दा का ष्ठा क्र म दा क्र म ते र वि: दिव स स्य
त था हा नि शी त व्या ता व दे व तु। क्षी य ते य स्य हा नौ च त न्मु हू र्त्तो स्ते
चे व च। रा त्या श्रि ता श्च क र्ह्ये ते। रा त्या श्चै व स्त थै व च। य दै मि ष स
ह स्रां शु स्फु ल्ला चे व प्र प द्य ते। स म रा त्रि दि व का लो दि न श ब्दे न ॥६५॥
वा च्य क इति। वा च्य को वा च्ये र्थ इति या व त। अ त्र य मु हू र्ती अ भि हि
ता स्ते षां ना मानि श्रु ति ज्यो ति: शा स्त्र स्मृ ति षु वि वि धा नि दृ श्यं
ता नि। त त्र स्मृ ति ता वत्ते त्त रि या: प ठ्यं ति। दा ता प्र दा। स वि ता प्र स वि

ता नि श स्ता नु मं ते ति ए ते नु वा का मु हू र्ती नां ना म ध्ये या ति नी। अ त्र
दा न्या द्या न्या प द न्या ए के क स्या नु वा क स्य प्र ती क मु क्तं। त था
स ति ला वे रे नु वा का: सं प द्य ते। त त्र प्र थ मे शु क्ल प क्ष ग त स्या द्या मु
हू र्ती द्वि ती य त द्रा त्रे: तृ ति ये कृ ष्ण प क्ष ग त स्या द्या श्च तु र्थ त द्रा त्रे
रि ति वि वे कः ति ला नु वा का ए ष श्रु य ते। चि त्र के तु: प्र ना ना मा सं
ता न ज्यो ति ष्मा न् ते ज स्वा न् आ त प स्त प न्नि प द्रो च नो रो
च मा न: शो भ न: शो भ मा न: क ल्या ण: दा ता प्र दा ता नं दो मो द: प्र
मो द: आ व श या न् नि वे श या न् सु वे रा त: स ए: शां त: आ ऊ वन् प्र
त स्मृ ते रा त: स वि ता प्र स वि ता दी प्तो दी पय न् दी प्य मा न: ज्व ल
ज्ज्वं लि ता प न् वि त प न् स त प न् रो च मा नो रो च न: मु हू र्त्त मो नो वा

सः अग्निश्चास्तानु संतानं मैत्रो मोदः प्रमोदः आसादयन्निषादयन्सः सा
दनः सूर्य सत्रः आभूर्विभुः प्रभुः शंभुः भुवदिति एषुतेमुहूर्तेषु एकेक
मुहूर्तस्यपंचदशानागाः सूक्ष्ममुहूर्त्ताः तथाचतदेवब्राह्मणंइदा
नीतदानीमितिएतेवैमुहूर्त्तइति इदानीमित्यादिकोनुवाकोमंत्र
कांडेपठ्यते। इदानीमेतर्हिक्षिप्रमाजिरंआशुनिमेषःपलादवद्
उपिंडवत्तत्क्षिरंस्वरमाणआशुरानूर्जवदुतिज्योतिःभास्त्रेतु
अहोरात्रयोः त्रिंशन्मुहूर्त्तानांनामानिकथ्यंतेतान्निगोरीवलु
नसर्पमित्रपितरोवस्वंबुविश्वाह्वयाब्राह्मोरुद्रसंभवेदुहा
नभुकदेवेभानक्षंचराः तोयेभार्यमेयोग्नयोहिरातथापंचक्षणा
वासरेरुद्राजाहिर्बुध्न्यपुषाश्विनाःसुकीर्तायोग्निर्धनदंद्रादि

नीज्याविष्णुश्चतुष्टधातामुहूर्त्तीः रात्रौक्रूरास्तंतकाजाग्निरुद्राइति
स्मार्तानितुनामानिपुराणेदर्शितानिरोद्रश्चेतश्चमित्रश्चतथास
पटःस्मृतेः॥ सावित्रोवैश्वदेवश्चगांधर्वःकुतपस्तथा। रौहिणस्ति
लकश्चैवविश्वावैनक्षतिस्तथा। भांवरोविजयश्चैवनंदाःपंचदशास्मृ
ताइति॥ एतेपंचदशास्यूदयादारभ्यक्रमादिवामुहूर्त्तीःतथारात्रि
मुहूर्त्तीःशंकरश्चाजपादश्चतथाहिर्बुध्न्यमैत्रकोअश्विनोयाम्यवा
ह्योवैधात्रश्चांद्रएवच। आदितेयोथजेवश्चवैष्णवःसौरएवच
ब्राह्मोनक्षत्रश्चैवमुहूर्त्तीः क्रमशोनिशीति। यथोक्तनानाविधानाम
कत्रिंशन्मुहूर्त्तोपेतस्यसावनाहोरात्रस्यदशःपंचदशमुहूर्त्तात्मकंत
स्याद्यौरात्रागाआपरा ह्यसायान्हमातरादयः। तेवाद्यौरात्रागत

नेदेन पंचधा विकल्प्यंते द्विधा त्रेधा चतुर्धा पंचधा पंचदशधा चाह
विष्णुधर्म्यत्तर इति पंचमनेदाः। तत्र द्वेधा विभागः स्कंदपुराणे दर्शितः।
आवर्त्तनात्पुर्वाह्लो ह्यपराह्लस्ततः पर इति एतदेवाभिप्रेत्य मनु
राह यथा चैवा परः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते। तथा श्राद्धस्य पूर्वा
ह्णादपराह्णो विशिष्य इति त्रेधा विभागोपि स्कंदपुराणे दर्शि
तः ऊर्द्धं सूर्योदयात्त्रीन्मुहूर्तानां च पंचकं पूर्वाह्णः पंचकं प्रोक्तो
मध्यान्हस्ततः परं अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पंचकं वाह्णः
पंचकं प्रोक्तमध्याह्नस्ततः परमिति। ज्ञातातपोपि। तस्मादन्हस्त्रि ॥६॥
पूर्वान्हे देवा अभिमन्यवह इति। मध्यंदिने मनुष्या अपराह्णे
पितर इति। एतमेव। विभागमभिप्रेत्य सहस्रसंवत्सरसत्रा

ह्णेऽभ्यामायते। ऋक्षिः पूर्वाह्णे दिविदेवइत्यते यजुर्वेनिष्ठतिम
ध्याह्नं सामवेदेनास्तमयेमहीयते। वेदैरभ्यन्यस्त्रिभिरिति सूर्यइति
श्रुत्यंतरेपि पूर्वाह्णो वैदेवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां मपराह्णः पित
णामिति। चतुर्द्धा नागमाहागोभिलः पूर्वाह्णः प्रहरं श्राद्धं मध्याह्नः
प्रहरं तथा। आहुतीयादपराह्णः सायाह्नश्चतत्परमिति। पंचधा
विभागं व्यास आह। मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः मध्या
ह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः साह्नस्त्रिमुहूर्तस्तथैव तु
सर्वकर्मबहिष्कृतइति। वृद्धपराशरोपि। लक्ष्यप्रकृत्यथा
दित्यानुहूर्त्तास्त्रयएवतु। प्रातस्तुसंस्मृतः कालोभागश्चा
ह्नः सपंचमः संगवस्त्रिमुहूर्त्तोयमध्याह्नस्तत्समः स्मृतःतत

अह्नाविभागश्च०

स्त्रयोमुहूर्ताश्चाथापरा ह्नोनधीयते।पंचमोथदिनांशोयःसप्ता
याङ्गइतिस्मृतइति।।एतमेवविभागमभिप्रेत्यकश्चिन्मंत्रःसंग
वकालमेवलक्ष्यव्यवहारमंत्रंबद्ध्वाआश्विनसूक्तेअमनंतिउक्ता
पातःसंगवंप्रातरह्नोमध्यंदिनउदितासूर्यस्यदिवानक्तमवसाशंतम
नंनेदानींपीतिरश्विनोतेतंनिति।अस्मिन्मंत्रेप्रातःसंगवमध्यंदि
नानांरवसंज्ञानिर्व्यवहृतत्वात्अवशिष्टयोर्जिगयोरपत्रितयु
मुपलक्षणंद्रष्टव्यंतेपंचानांप्राह्नादीनांभागानांमध्यवर्तिषु
चतुर्षुसंधिषुभिन्नोमोक्षयोऽयत्रिरात्राख्यानांचतसृणांसोम
संस्थानांनिर्मीणंवक्ष्यतेयथोक्तपंचभागाःसाधिष्ठातृदेवाःसमाम्ना
ताःदेवस्यसवितुःप्रातर्मित्रस्यसंगवंबृहस्पतेर्मध्यंदिनंभगस्या

पराह्णाःवरुणस्यसायमितिखंदोगासत्रऋक्युपेतसात्मकादित्यात्म
नोपासनंवक्ष्यमोदित्यस्यसंवंधिनःकालत्रेदान्त्रिरुज्यतेषांहिका
रादिसप्तत्रिरूपतोविवक्षयैवंअमनंतिनत्वस्ययत्पुरोदयात्सहिं
कारःअथयत्प्रथमोदितेसप्रस्तावःअथयत्संगववेलायांसआदि
अथयत्संप्रतिमध्यंदिनेसउद्गीथःअथयउर्ध्वंमध्यंदिनात्प्राग
पराह्णात्सप्रतिहारः।।अथयदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्सउप
द्रवःअथयस्यथमास्तमितेतंनिधनमिति।।वाजसनेयिनोप्येव
मामनंतिआदित्योवैसर्वमृतवःसपदोदित्यथवसवोयदासंग
वोथग्रीष्मोयदामध्यंदिनोथशरद्यदापराह्णस्तदावर्षायदास्तमेत्यथ
हेमंतइतिपंचदशधाविभागःसंवत्सरप्रतिरूपोरौद्रश्चैत्रश्चमैत्रश्चात

यासात्मकः स्मृतः सा वित्रश्च जयंतश्च गंधर्वकृतपस्तथोरोहिणश्च
विरंविश्च विजयोनैर्ऋतिस्तथा महेंद्रोवरुणश्चैव रुद्रः पंचदशः स्मृतः
तत्र पंचधा विभाग पक्षस्य वदुक्तिस्मृतिसदृष्टत्वात् प्रायेण
मेव पक्षमाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्त्तते सूर्यो ज्योति
ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति श्रुतेः प्रातः कालमुपजीव्यत्वा
लीनस्य होमस्य मंत्रविशेषाविहितः स्मृतावपि संध्यामुपास्य
विधिवत्प्राप्तहोमं समाचरेत् इतिहोमागत्वेन प्रातःकालश्रुतेः
संगवस्तुकात्यायनेनव्यवहृतः संधित्रिसंगवादूर्ध्वं प्राक्केदावर्तनादवा
सापौर्णमासीविज्ञेया सद्यःकाले विधौतिथिरिति वौधायनेनमध्याह्न
व्यापिनीग्राह्यैकरुक्तेव्रतेत्रिमुहूर्त्तेतिथिरिति अमावास्यायामपराह्णपिंड

पंचधा विभाग प्र०

प्रौक्तिमा स्वच०

पित्र्ययज्ञेनचरंतीति श्रुत्याऽपराह्णोव्यवहृतः सायाह्नव्यवहारस्तूप
र्वमेवसंमुखीनामेतिवचनेनउदाहृतः त्रेधा विभागस्तुसोमयागेसर्व
त्रयेऽपियुज्यते। यथोक्तेषुपंचसुकालेषुयातिविहितानिकर्माणि
तानिदेवपित्रूपेणराशिद्वयेकृत्वातयोर्गौणकाल्यानुरोधायद्वै
धाविभागोस्तूदीरितः। चतुर्द्धाविभागस्तुप्रकरणबलात्गोदिलस्यो
क्तकर्मविशेषेषुद्रष्टव्यः। पंचदशधाविभागेसुहूर्त्तविशेषोप
जीवनेनविधिनिषेधाज्योतिःशास्त्रेद्रष्टव्यः। एवंचस्मृतिप्रकृतेपंच
म्यनुरोधेषुपंचमसायाह्नभागंव्याप्यततः पूर्वंचतुर्थमपराह्ण भा
गंमाप्रतिपत्संस्पृशतितादृशीपूर्वविद्धोपवासेपूज्या। अत्रतिथीना
वेधः पैठीनसिनादर्शेः पक्षद्वयेपितिथयस्तिथिपूर्वास्तथोत्तरांवि

सन्यची क्र०

मुहूर्त्तोवर्द्धि विध्यंतिसामान्योयं विधिःस्मृतइति।पूर्वेयुरुदयानंतरं
अमावास्यात्रिमुहूर्त्तान्वेत्सापूर्वाप्रतिपदं विध्यतिपरे ह्युरस्तमयात्पा
तिथिवै कृद्वितीयात्रिमुहूर्त्तंविद्धापिपूर्वाप्रतिपदं विध्यति।परेह्युरस्तमया
द्यच. त्याकृद्वितीयात्रिमुहूर्त्तांचेत्सापिपूर्वाप्रतिपदविध्यति।एवंमुन्नय
तोविद्धयोर्दिनद्वयवर्त्तिन्योःप्रतिपदोर्मध्येकिंपूर्वाग्राह्याउतोत्तरेति
विचार्यते।तत्रपूर्वाग्राह्यत्वेगौतमसिद्धेदर्शासाकल्पेनद्ववनानिपू
र्वंउदाहृतानि।तेनगौतमेवमेवोक्तं।युग्माग्नियुग्मृतानांषण्मुन्यो ॥१७॥
र्वसुरंध्रयोःसिद्धेनद्वादशीयुक्तावनुदर्श्याचपूर्णिमा।प्रतिपद्य
प्यमावास्यातिथ्योयुग्मंमहाफलं।एतच्चस्तंमहाघोरंहंतिपुण्यं

पुराकृतमिति।युग्मंद्वितीयाअग्निस्तृतीया।युगंचतुर्थीनूतंपं
चमीषड्षष्ठी मुनिःसप्तमीवसुरष्टमीरंध्रंनवमी।रुद्रएकादशी
अयुग्माग्र्यादिसप्तयुग्मेषुपूर्वातिथिंतरविद्धाग्राह्याउत्तरातुपूर्व
विद्धेन्युक्तवति।स्मृत्यंतरेपि।एकादशीतथाषष्टिअमावास्या
चतुर्थिका।अन्यत्रापि।षष्ठ्याष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी।
एताःपरयुताःपूज्याःपराःपूर्वेणसंयुताःद्वितीयाचतुर्थिकाउपो
ष्याःपरसंयुक्ताःपराःपूर्वेणसंयुताःशिवशंकरागीतायां।एकादशी
षष्टिमीषष्टिद्वितीयाचचतुर्थिकाचतुर्दश्यापअमावास्याउपोष्याः
स्युःपरान्विताइति।एतेषुसर्वेषुवचनेषुप्रतिपदःपूर्वविद्धायाः
श्रेष्ठत्वंप्रतीयते।एतस्यैवपक्षस्यानुग्राहकउत्तरविद्धायानिषेधाद्व

दृदृशिष्टेनस्मर्य्यतेद्वितीयापंचमीवेधादशमीचत्रयोदशीचतो
दृश्रीचोपवासेहन्युःपूर्वोत्तरेतिथीइति।द्वितीयादयःस्ववेधेनपू
र्वोत्तरांचतिथिंहन्युरित्यभिधानादुत्तराप्रतिपदुपवासेनिषिद्ध
त्वंतिआपस्तंबस्तूत्तरविद्धायांप्रतिपदःपूज्यत्वंमहाप्रतिपत्
द्वितियास्यात्द्वितीयाप्रतिपद्यतेतिचविष्णोत्तरेयमेवपाठः।अत्र
इदंचिंत्यते।किमुत्तरविद्धापूज्यत्ववचनेनप्रतिपन्मात्रंविषयीक्रिय
तेकिंचाप्रतिपद्विशेषःदंततदापिकिमशुक्लपक्षगतंकिंवानुपो
ष्यंपूर्वदिनेअनोपरान्हिकंवातत्रैवसायाह्निकंवातत्रैवा
परालसायाह्नोभयाव्याप्तिंवावळिदिनेतरत्वंवाशुक्लपक्षादि
निखिलप्रतिपद्योगिरहितंवा।ननुसंशयःसर्वत्रकोटिद्वयमवलंबते।

कोटिद्वयावलंबीविमर्शःसंशयइतितार्किकसिंहःअतोबहुपक्षोपन्या
सायुक्तः।मैवंप्राणाधिकरणवदुपपत्तेः।अस्तिउत्तरमीमांसायांप्रथ
माध्यायेप्रथमपादावसानेप्राणशब्दंविषयीकृत्यप्रवृत्तमधिकरणंतस्य
चसंग्रहकावेतौश्लोकौउवतःप्राणोस्मीत्यत्रवाग्वाइजीवब्रह्मसुसु
प्तायः।चतुर्णांलिंगसद्भावात्पूर्वपक्षस्तिहेळिकःब्रह्मणानेकालिंग
नितान्यसिद्धान्यनन्यथा।अन्येषामन्यथासिद्ध्यात्यंब्रह्मतेतरत्व
इति।अयमर्थः।कोषीतकिंब्राह्मणेप्रतर्दनायोपसन्नायेंद्रएवमुप
दिदेशप्राणोस्मिप्रज्ञात्मानंमामायुरमृतमित्युपास्वेतितत्रसंशयः।किं
प्राणशब्देनउच्छ्वासनिश्वासकारीवायुर्विवक्षितउतेंद्रशब्दाभिधेयः
सहस्राक्षत्वाद्याकारवान्देवतोविशेषःआहोस्वित्कार्यकारणाभ्यक्षो

जीवः अथवा परब्रह्मेति संज्ञितं वात्र प्रकरणे पक्षचतुष्टयगमकानि च
तुर्विधानि लिंगानि इदं शरीरं परिगृह्य स्थापयतीति प्राणवायोर्लिंगं ॥
अस्मीत्यहंकारवादी वक्तीति ज्ञाख्यदेवतात्मविशेषस्य लिंगं नवा चैतन्यं जीवविशे
षासीत ब्रह्मेत्यादिविद्यादित्यादिनाश्रुतं ब्रह्मादिकं जीवलिंगं आनंदो ब्र
ह्मेत्यादिकं ब्रह्मलिंगं चतुर्णां लिंगानां समबलत्वादिदमयं किं
चित्कीर्त्तयमिति पूर्वः पक्षः आनंदत्वाजरत्वादीनां ब्रह्मलिंगानाम
नित्यत्वात्तेषां च वाक्यादौ कथंचिदपि योजयितुमशक्यत्वात्शरीरस्था
पनादीनां वाक्यादिलिंगानां तदुपाध्युपाहितेब्रह्मणि सुसंपादत्वा ॥७॥
त् ब्रह्मैवात्र प्राणशब्देन विवक्षितमिति राद्धांतइति पूर्वमिमांसायां ॥१२॥
विंशत्यध्यायस्य सप्तमे पादे सहस्रसंवत्सराधिकरणस्य संज्ञायां प

४संवत्सरमासुर्विष्यति किंवासार्द्धद्विशतानां पुरुषाणामत्राधिकारः अत्र४३
क्षाअथातुपन्यस्तागकिमस्मिन्सत्रेदीर्घायुषांगंधर्वादीनामधिकारः उत
रायनसिद्धानामनुष्याणां अथपितृपुत्रपौत्रादिपरंपरारूपस्यकु
लस्यआहोस्विदस्मादेवशास्त्रादत्रप्रवृत्तस्यसहस्रसंवत्सरोक्ति
र्मीसपरावादादृशरात्रपरावादिनपरएवेतिएवंचसतिसंप्रायस्थै
र्यकोटिकत्वंतार्किकैर्व्यवस्थितंनतुबहुकोटित्वंमन्येवमपियथोक्ता
नांपक्षाणांप्राणाधिकरणन्यायेनगमकानिलिंगानिवक्तानिर्
तिचेत्तान्युदाहरामः द्वितीयाप्रतिपद्यतेयुक्तः सामान्यतःप्र
तिपन्मात्रं प्रतीयतेयुग्मादिवाक्येप्रतिपद्यप्यमावास्येतिपूर्वदि
नइज्यत्वस्यदिलोरशुक्लपक्षविषयत्वादितरस्यकृष्णपक्षविषय
त्वंनेत्यत्रामावास्याशब्दःपौर्णमास्याअप्युपलक्षणमितिश्लोकनि

यंचतुर्दश्यावपूर्णिमेति पूर्विमायापूर्वदिनसहयुग्मत्वाभिधानात्
स्मृत्यंतरेणउपोष्याःपरसंयुक्ताःपराःपूर्वेणसंयुक्ताः।इत्यमावा
स्यायुतायाःप्रतिपदरपोष्यत्वाभिधानाद्द्वितीययायुक्तायाउप॰ द्वि॰
वासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयत्वंउपोष्यत्राद्दइतरव्रतादीनामुपलक्ष
णमितिचेत्।नपूर्वोल्लेवेदेवानामध्यंदिनोमनुष्याणामितिस्मृत्याव्र
तादौपूर्वोल्लस्यविहितत्वेनोत्तरदिनस्वीकारेकर्मकालव्याप्तेलाभा
त्।यस्मिन्कालेतुयत्कर्मतत्कालव्यापिनीतिथिरितिकर्मकालव्याप्ति
स्मृतेश्चनवोपवासेपिसमानमेतदितिवाक्यंउपवासस्याहोरात्रो॰ ॥१७॥
ध्यलेनखंडतिथेकर्मकालव्याप्यसत्त्वात्।व्याप्तिवाहुल्यंतुपूर्वविद्धायाया ७२
मेवभवति।अहोपरत्रागेकुशायांरात्रौचतव्याप्तेःसत्त्वात्उदयेत्पवास

स्यतिस्मृत्यापरेद्यरुपवासःप्राप्नोतीतिचेत्।नतस्याःसामान्यशास्त्र
त्वेनप्रतिपद्युपवासाभिधायिनोविशेषशास्त्रादुर्बलत्वात्।पैठीनसि
स्कंदव्यासःपूर्वतिथावपराह्णव्यापितयासायान्हव्यापितयोत्तरयाव्यापितया
चरज्यत्वाभिधानेसतितासमेवतिसृणांव्याप्तीनांत्रिरुत्तरवे
थोपक्षत्रयंसंपद्यतेननुपूर्वतिथावपराह्णव्याप्तौसत्यांतृतीयत्व
कृतयासायान्हव्याप्तेरवश्यंभावेनपृथक्स्कंदाभिधाननिरर्थकमितिचेत्
किमिदंकेवलसायान्हाभिधायिवाक्येचोदयसिकिंवोत्तराभिधायि
वाक्येनद्यःयदाविनैवापराह्णव्याप्तिसायाह्नमात्रंव्याप्यतेतदापि
पूर्वविद्धायाःपूज्यतायाःवक्तव्यत्वात्।द्वितीयेवैश्वानरेष्टिन्यायेनाव
युत्यानुवादेनविधेयसिद्धिदार्ढ्यवदिहापिकाम

ष्येष्टिकांडेऽक्रयते वैश्वानरं द्वादशकपालं तिसृभ्यो याज्याभ्य उद्दिश्य
र्वपेत्पुत्रेजातेयद्दशकपालोऽनुवर्तिगाय त्र्यैवनंब्रह्मवर्चसेनपु
नातियन्नकपालस्त्रिवतेवास्मिंस्तेजोदधातियद्दशकपालोवि
राजैवास्मिन्नन्नाद्यंदधातियदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नि
द्रियंदधातीति।अत्रद्वादशकपालेष्टौब्रह्मवर्चसादिफलविशे
षायाष्टकपालादिगुणविधिरितिपूर्वपक्षः।उत्पत्तिनिष्टद्वादश
कपालेनावरुध्यसत्युत्पन्ननिष्टानामष्टकपालादीनांअत्रावका
शोनावात्उपक्रमोपसंहारांतर्गतंत्वनतेषांविध्यंतरंराज्ञावा
नूस्वार्थयवैरष्टकपालादिभिर्नांतरीयकसिद्धेरवश्यंविनोद्वा
दशकपालस्यस्वकृतिरितिसिद्धांतः।एवमंत्रापियदासायाह

व्यापिन्यपिदृश्यतेतदापराह्णव्यापिन्याग्रहणंकिमुवक्तव्यमि
तिनांतरीयकसिद्धायाःसायाद्व्याप्त्याअपराह्णव्याप्तिःप्रशस्यते
॥स्कंदपुराणेबह्वृचपरिशिष्टेनाग्नेयाःशुक्लप्रतिपदःपूर्वविद्धत्वाभि
धानादितरासांप्रतिपदुत्तरेत्येषपक्षःप्रतीयतेशुक्लपक्षोपवासा
पराह्णसायाह्नबलिदिनानांपंचानांसमूहस्यपूर्वतिथिप्रयोजकत्वे
सत्येतिमःपक्षउदेतिएवंबहुविधसंशयेसतिनिर्णयक्रमःयद्य
पिद्वितीयाप्रतिपद्युतेत्यत्रनकोपिविरोधःपद्यतेतथापशेषप्रति
पत्त्यधिकारेयुग्माद्यादिनिबंधनिवाक्यानिवाध्येरन्नानंतिमः
पक्षोयुक्तिसहःतदाहिपूर्वविद्धायाःप्रयोजकत्वमेववक्तव्यंशुक्लप
क्षेसायाह्नापराह्णव्यापिनीबलिदिनेयउपवासःसपूर्वविद्धायाः।

विषय इतिवक्तुंनशक्यतेवह्निदिनत्वंनिमित्तीकृत्यउपवासस्याविधे
यत्वात्। पूजोत्सवादिकमेवहितत्रविहितंअतःसमूहस्यप्रयोजक
त्वानावेशुक्लपक्षादिषुपंचास्वन्यनमस्यप्रयोजकत्वमत्युपेयात
त्रकिमिछ्यायाविकल्पेअहोस्विदेकंप्रतिनियतमितिविचारेवि
कल्पस्तावन्नयुज्यते।अदृष्टदोषग्रस्तत्वात्।तथाहि।यदावल्युत्
त्सवस्यप्रयोजकत्वंस्वीक्रियतेतदोपवासवाक्यस्यप्राप्तंप्रामाण्यं
त्यज्यतेअप्राप्तमप्रामाण्यंस्वीक्रियतेयदोपवासस्यप्रयोजकत्वं
स्वीक्रियतेतदाप्राप्त्यक्तंप्रामाण्यंस्वीक्रियतेदेवमुपवासवाक्येच
त्वारोदोषाःअनेनैवन्यायेनबल्युत्सववाक्येपियथोक्ताश्चत्वारो
दोषाउत्प्रेक्षणीयाःनचैवंवाच्यंहियवंस्खलेपिविकल्पानस्यादितिनो

च्यंअगत्यातत्रतदाश्रवणात्।तदाकुर्वन्दृष्ट्वार्थीःएवंमेषोष्टदोषो
पियद्वाहिपदवाक्ययोःविकल्पआश्रितस्तत्रगतिरन्यानविद्य
तइतिप्रकृतेतुगत्यन्तरसंभवान्नविकल्पः।अतोविकल्पासंभवा
देकैकस्यैवप्रतिनियतस्यस्वीकर्तव्यसतिकृष्णपक्षस्यैवस्वीकर
णंयुक्ततरंमन्यामहेतथासतिवह्नुग्रहसिद्धेर्युग्माग्निवाक्यबलि
दिनवाक्युपवासवाक्यंचेत्येतान्यन्युगृह्यतेनह्येतानिकृष्णपक्ष
विषयतयाकथंचिदपियोजयितुंशक्यंतेएतदनुसारेणद्वितीं
यायुतत्वकृष्णपक्षविषयत्वेनसंकोचनीयंतस्यसामान्यवचन
त्वात्इत्थंशुक्लकृष्णप्रतिपदोःक्रमेणपूर्वोत्तरविद्धतयाव्यवस्थि
तौसत्यांयोयंद्वितीयायुक्तोपवासनिषेधःअसौशुक्लपक्षविष

यतयायोजनीयः।यद्यथा परा ह्निकवचनंकृष्णशुक्लपक्षद्वयसा
धारणंप्रतिभासतेतथापिशुक्लविषयत्वमेवतस्यन्याय्यसामुख्य
मुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्।कृष्णपक्षेद्वितीयायुतायाःप्रतिपदोविमुख
त्वात्।नन्वेवंसतियदाशुक्लपक्षेसायाद्व्याप्तिनीतिवचनेनतादृशी
विषयेपूर्वतिथेर्विधानात्।नामसायाद्वमात्रंप्राप्नोतिनत्वपरा ह्ण
तदानीमुत्तरतिथिःप्रसज्येतेतिचेत्।मैवंसमुखीएवमीषत्यूनसा
याद्व्याप्तौशुक्लपक्षेपिपरेद्युरेवप्रत्यज्येतेतिवत्।प्रसज्यतोनामपू ॥७६॥
र्वतिथेर्युग्मवाक्यविषयत्वाज्जावात्।यदाप्रातरमादोस्यात्त्रिमुहूर्तात
तोधिकावासायंचप्रतिपत्त्रिमुहूर्तात्तोधिकावाउवतितादृश्याए
वोभयत्रास्त्रिमुहूर्तवेधोपेतायास्तिथेस्तद्विषयत्वात्।नचत्रिमुहू

र्तवेधःसर्वसाधारणोनप्रतिपद्विषयइतिशंकनीयं।विशेषव
चनाज्जावेसामान्यस्यस्वीकर्तव्यत्वात्।द्वितीयायुतोपवासनिषेध
स्तूर्ध्वद्युःप्रतिपदस्त्रिमुहूर्तवेधेसतिद्रष्टव्यः।सायाद्व्याप्तिवचने
त्रिमुहूर्तवेधोविधीयतेऽपराह्णिकवचनेनततोप्यधिकेवेधःत
त्रोभयत्रशुक्लप्रतिपत्पूर्वैवोपोष्या।कृष्णप्रतिपत्परेद्युरयादूर्ध्वत्रि
मुहूर्ततोधिकावास्यात्।।तदासैवोपोष्याअन्यथापूर्वेद्युरि
तिनिर्णयः।व्यासवचनेनपूर्वविद्धायाशुक्लप्रतिपदियेदेवपित्र्यो
विहितेएतयोर्देवशब्देनप्रतिपन्निमित्तउपवासाबल्युत्सवश्चे
त्युभयंविवक्षितंवचनांतराभ्यांतयोःशृंगग्राहिकयाविधानात्
एकादशीतथाषष्ठिअमावास्याचतुर्थिकाः।उपोष्याःपरसंयुक्ता

परापूर्वेण संयुता आश्वयुजी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी चयाऽपू
र्वविद्धा तु कर्त्तव्या निशि रात्रिर्बलेर्दिनमिति नन्वाश्वयुजे मासेयो
नवरात्रमहोत्सवः तदुपक्रमस्यापि पूर्वविद्धायां क्रियमाणत्वात्सो
ऽप्यत्र विवक्षणीय इति चेत् नानुव्रतत्वात्तस्य एकोद्दिष्टप्रतिप
दिष्टानां देवद्यपि पृथक् निर्णयस्य वक्ष्यमाणत्वात् नच व्रतादीन्य
पि देवान्यत्र विवक्ष्यन्ते मिति शंकनीयं तेषु दयतिथिप्राशस्त्यस्य
बहुत्र वक्ष्यमाणत्वात् मात्रपित्राद्येनात्र मृताहश्राद्धं प्रयोज
कमिति वक्ष्ये विवक्षितं आपरा ह्नीकीर्तितस्मिन्वचनेनिधानात्अ ॥७१॥
परा ह्नि कं मृताहश्राद्धप्रयोजकमिति वक्ष्यते एवं तर्हि तिथ्यं परं मृता
हश्राद्धवत् अत्रापि प्राप्तत्वात् पित्र्यत्वामनुरब्रवीन्न इति विषशेषवि

धानमनर्थकमिति चेन्नानुवादार्थत्वात् यदा पूर्वेद्युरेवापरा ह्ण
स्पर्शीतदा परेद्युरेवमृताहश्राद्धं प्रतिपदितरपवादेनपूर्वेद्युरेवविधी
यतेनत्वत्रापि पित्र्यशब्दस्य एकोद्दिष्टविषयत्वं युक्तं एकोद्दिष्टादी
नां मध्याह्नादिकालेषु विहितत्वेनकर्म्मकालेव्यापित्वास्तित्वस्तत्र गृ
हीतत्वात्तत्रकालाहारीतेनदर्शिताः आमश्राद्धनुपूर्वेद्युरेकोद्दि
ष्टंतुमध्यतः पार्वणंचापरा ह्णेतुप्रातर्द्वितीयेनिमित्तकमितिमनुरपि पूर्वेद्यु
र्दैविकंश्राद्धं अपरा ह्णेतुपार्वणं एकोद्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्द्वितीयेनिमि
त्तिकमितिदैविकं विश्वामित्रआह देवानुद्दिश्यक्रियतेयत्तदैवि
कमुच्यतेतन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यादादर्शादिषुयत्नतः तस्मान्नैकोद्दिष्टा
दिकमंत्रविवर्जितं किंतुमृताहश्राद्धं अन्यद्वाकिंचित्पार्वणश्राद्धं अ
त्रपूर्वविद्धायामुक्तप्रतिपदि देवश्राद्धेनविवक्षितोयउपवासस्तमुदा

सोदश्वरी आप्र.

रामः। उ विष्णोत्तरपुराणेऽहत्तपाशिपे व्रते कार्तिकमासेऽतदर्शीपाय
सनोजनादिनियमं विधायेदं पठ्यते। ततो मार्गशीर्षमासिप्रतिपद्यप
रेह्नि पृष्ट्वा गुरुं चोपवसेन्मा। हीदेवं स्मरन्मुरारिति। ननु पूर्वविद्धा
यांशुक्लप्रतिपदि योयमुपवासो विहितः तस्यसंकल्पः किं प्रातः का
र्यः किंवा प्रतिपत्कालेनाद्यः। अर्कोदयास्यावेला यां प्रतिपदुपवासस्य
कल्पायोगात्। अतएव बौधायनः योयस्य विहितः कालः कर्मणस्त
दुपक्रमे। तिथिर्यातिमतास्यानुकार्यानोपक्रमाजिति। स्कंदपुराणे।
योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तु दुपक्रमे क्रियमाणोऽवेदेनो
क्तितोपक्रमेणहितिनद्वितीयः। प्रातःकालस्यैव संकल्पांगत्वात्त
थास्मर्यते। प्रातःसंकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमितिनथा
प्रातरोरभ्यमतिमान्कुर्यान्नक्तव्रतादिकमिति। नापराह्णेनमध्याह्नेपि

कालोहितोस्मृताविति। आत्रोच्यते। यथोक्तवचनंबलात्प्रातरेवसंक
ल्पः कार्यः। तदानीज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेपिस्मृतिसिद्धपरा पू
तायाःप्रतिपदःसत्वात्। अतएवदेवलः यातिथिसमनुप्राप्यउदेतियावि
तिष्ठतिवाकरः। सातिथिःसकलाहुतादानाध्ययनकर्मसिति। अत्रदा
नाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षयया
कर्मसितिबहुवचनंनिर्दिष्टं। अत्रास्तमयात्पूर्वंमुहूर्तत्रयव्यापिनी
तिथिंयमनुप्रदीप्तिव्याप्तेयंनतुतत्पूर्वव्याप्तिर्विवक्षिता। तथासु
तिपूर्वोक्तविधावभावेनोत्तरतिथेरेवग्राह्यत्वप्रसंगात्। तथात्रिमुहूर्त
व्याप्तिः। स्कंदपुराणादर्शिता। यातिथिंसमनुप्राप्ययात्यस्तंपद्मिनी
प्रियः। सातिथिस्तद्दिनेप्रोक्तात्रिमुहूर्तेचयाऽवेदिति। त्रिवरहस्यसौ
रपुराणयोरपि। यांप्राप्यास्तमुपैत्येकः सावेत्स्यात्रिमुहूर्तिका। धर्म

कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाइति॥ वृद्धवशिष्ठोपि यस्यां तिथावस्त
मियात्सूर्य स्तत्रि मुहूर्त्तकैः याग दानजपादिभ्यः स्तामेवोपक्रमेति धिः॥ नन्नु
सायंतनत्रिमुहूर्त्तसु क्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प प्रतिप
दुपवासः कार्य तिथियुग्मादि दोन्य माश्रित्य निर्णीतं तत्तिथिक्षयेतथास्तु
साम्यदृश्यो क्तखर्व दर्पवाक्यात्परेद्युरुपवासः प्राप्नोतिचेन्मैवं खर्वादि
वाक्यस्यैकादृष्टविषयत्वात्॥ तदाहव्यासः॥ द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता
नियमादिषु॥ एकादिष्टादिवृध्यादौ ह्रासवृध्यादिवादने ति॥ नियम
मादिषित्यादिग्रहनपित्र्यकर्म्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसंकल्पकर्म
णोग्रहणं॥ एकादिष्टादित्यादिग्रहनविवाहादिमंगलोगन्तव्या
द्यव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्यवृध्यादावित्यादिग्रहनमामौलिकश्राद्धस्य
ह्रासवृध्यादीत्यादिग्रहनखर्वस्यग्रहणंतदेवपूर्वेद्युः शुक्लप्रति

पद्युपवासंकृत्वापरेद्युःपारणंकुर्यात्॥ तत्रेदंचिंत्यते॥ किंप्रातः
पारणंकिंवातिथ्यंतइति॥ नाद्यः सुमंतुवचनविरोधात्॥ तिथि
नक्षत्रनियमेतिथिज्ञानेचपारणं॥ अतोन्यथापारणेतुव्र
तनाशंमवाप्नुयात्॥ नद्वितीयादुपवासेषुसर्वेषुपूर्वेद्युःपारण
मुक्तंवेत्॥ अन्यथा॥ तुफलंस्याद्धर्ममेवोपसर्पतेइत्येवंविधा
सुतिथिषुक्षेषुचश्रवणंविनाउपोष्यविधिवत्कृत्वातत्रेदंतेपा
रणमिति॥ क्षेषुनक्षत्रेषुस्कंदपुराणेपि॥ तिथिनामेवसर्वासामु
पवासव्रतादिषु॥ तिथ्यंतेपारणंकुर्यात्॥ विनाशिवचतुर्दशी
मिति॥ अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यनेनदिवारात्रेनकृतोपवासिता
नियतेयातिथिमुद्दिश्यैतानिसर्वेषुविहितानिपरेद्युस्तत्तिथि

पारणा निर्णय पत्र

नागेऽतीते पश्चाद्भोजनं कुर्यात्॥अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितैक
भक्त्यादिव्रतानां कः कल्पः स्यादित्युच्यते॥आस्यवतिथिज्ञात
पारणस्यापवादः कश्चित्स्मर्यते॥तिथ्यंतेचैवज्ञातेच पारणं यत्र
चोच्यते॥यामत्रयोर्द्ध्ववर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणस्यापवादः कश्चि
त्स्मर्यते॥तिथ्यंतेचैवज्ञातेच पारणं यत्र चोच्यते॥यामत्रयोपित्यय
क्तोपवासवत्॥बल्युत्सवोपि पूर्वविद्धायामेव कर्त्तव्यः सचोत्सवो
ब्रह्मपुराणवामनपुराणनृसिंहोत्तरपुराणेषु प्रपंचितः॥अत्रमातः
कालेऽक्षतादिकं ब्रह्मपुराणेदर्शितं॥तस्मादक्षतैः प्रकर्त्तव्यप्रज्ञानेतत्र ॥८०॥
मानवैरिति॥यद्यपि प्रातरमावास्यावत्तैतन्नतु प्रतिपदतथापि
पूर्वोक्तसंकल्पन्यायेन प्रतिपदःसाकल्यमाश्रित्यक्षतादि

कं प्रातरेव कार्यं॥ननुयावंतावुपवासबल्युत्सवौ पूर्ववि
द्धायांप्रतिपदिविहितौतयोःकेनापिनिमित्तेननत्रानुष्ठाना
संभवेसतिकिंतरविद्धागौणकालत्वेनग्राह्याकिंवामुख्य
कालातिक्रमान्नयोःपरित्यागएवः॥अत्रकेविदाहुःपुरि
त्यागएवयुक्तःमुख्यकालमंतरेणाप्यनुष्ठानेतिहेयो
त्तिपादिष्वपितदनुष्ठानप्रसंगात्॥आघोतंत्यतेगयथा
त्रैववर्णिकोपनयनत्यागऊष्टमादिमुख्यकालासंभवेसति
आषाढरादिकालागौणकालत्वेनस्वीकृताः॥एवमत्रापि
प्रतिपत्तत्रयेष्यन्नत्रहिगौणकालोवावनिः॥आषाढश्राद्धवा
विशाखतुविशातवस्मरात्॥ब्रह्मक्षत्रविशांकालउपनाय

बल्युत्सव यत्र

यनिकः पर इति। नत्वेवमत्रोत्तरप्रतिपदो गौणत्वेन स्वीकार
रे किंचिद्वचनमस्ति। अंतरेणापि वचनं युक्तमात्रेण तत्कल्प
ना यावषाऽऽदिवर्षेभ्यऊर्ध्वमपि संनिकर्षविप्रकर्षता
रतस्यनगौणतमायुपनयनेकालोप्रसज्येयाना। नत्वेतायु
क्तो। आतऊर्ध्वंपतेत्येतेयथाकालंमसंस्कृताइतिपातित्यसं
रणात्। किंच पूर्वोत्तरविद्वयोरुभयोरपिस्वीकारेऽन्यत्व
विचारोनिरर्थकःस्यात्। तस्मात्तरित्यागएवेति। अत्रब्रूमः।
संख्येनात्रोपनयनवदुत्तरतिथेः। आपकानिबर्हनिवर्ना[illegible]ति चेत्॥
प्रतिपत्सद्वितीयास्यादितितावदेकंवचनं। नत्वेतद्यथोक्तवि
षयव्यतिरिक्तविषयेमुख्याकालत्वंविदधाति। नतुयथोक्त।

विषयेगौणकालत्वमितिचेत्। तत्रवक्तव्यंकिमत्रविषयांत
रेमुख्यत्ववाचनिकंकिंवायथोक्तविषयस्यमुख्यकालेनि
हितेसतिअर्थादितरविषयत्वंकृत्स्नसंज्ञावितस्यवचनस्यप
रिशिष्यतइति। नाद्यः। तस्मिन्वुच्यमानेविषयांतरस्यशक्यतो
प्रतितेः। द्वितीयेतु सामान्यवचस्यविशेषव्यतिरिक्तविषय
त्वंपरिशेषणीयंतथासतिकृष्णप्रतिपद्विषयत्वमुपवास
व्यतिरिक्तदानव्रतादिविषयत्वंचसंज्ञावितत्वात्। तथाप
रिशिष्यते। तथोपवासेपिगौणकालेविषयत्वंकृतोनपरि
शिष्यते॥ द्वितीयायुक्तोपवासनिषेधादितिचेत्। तस्यनिषे
धस्यपूर्वविद्धोपवासस्यप्रशंसायातात्पर्यात्। अपरा
विद्धावाअन्यैगाअन्येन्यःपशवइत्यत्रगोअश्वप्रशंसार्थं

मजादिनोपशुत्वं निषिध्यतेनतु सर्वथातन्निषेधःप्रत्यक्षवि
रोधात्। शास्त्रांतरविरोधाच्चैवमंत्रापिउत्तरविरुधायां
प्रतिपदिसर्वथाप्रतिपदुपवासोनिषेधोव्याहन्यतेयथाचो
दितानुदितहोमयोरन्योन्यनिंदेतरप्रशंसायांनतुसर्वथा
हेयत्वायनचैवमुभावपिहोमौपरित्यज्येयातांयदितत्रशास्त्रा
र्थेनव्यवस्थातत्रापिमुख्यगौणत्वेनव्यवस्थास्तुनचै
तावतातिथेःपूज्यत्वविचारोनिरर्थकोभवतिप्रशस्ततिथिसं
कारायतदुपयोगात्॥ यानिचान्यानिसामान्यवचनानिउद ॥८२॥
यंतूपवासस्यपूर्वाह्णकास्तुतिथयोदेवकार्यफलप्रदाः इ
त्यादीनितानिसर्वाणियथाकृष्णप्रतिपदमपाहृत्यतिथो
गौणप्रतिपदंकृत्वानोपोह्यपुनःनचैवसातिथितायातीति

दृष्टतिप्रसंगःगौणप्रतिपद्यौत्वस्यापितत्रानावात्। गौण
प्रतिपद्येत्वावतापिनिर्बंधेनकस्तवलाभइतिचेत्॥तत्प्रद
षणावातवकोलाभइतिशिष्टाचारइतिचेत्विपर्ययएवतेप
रयामः।तथाहि।यथौदायथोक्तरीत्यास्यास्तिथेर्विधेः॥
भवतितदानींसंप्रतिपन्नशिष्टायेकेचनपूर्वान्नानुमांति इ
तिअन्यैरपत्रवानचतत्राविगीतःशिष्टाचारःप्रमाणंनेत
रत्रेतिशंकनीयंतुनचैषांशिष्टानामविगीतत्वंकथंना
येवंसंप्रतिपन्नेतिविशेषितत्वात्।एवंसतिहिमुख्यत्वप
न्यतस्यनिश्चेतुमशक्यत्वमितिचेत्।यस्मिन्देशेयस्मि
स्मिन्कालेयेषुशिष्टेषुनीरागद्वेषस्यप्रामाण्यंतिरायुस्य
बुद्धिः।तदातेदृशास्याचारस्यमुख्यत्वात्।एतदेवाभिप्र

शिष्टाचारस्य
लांत्र

त्यगुरोः शिष्यानुशासनेतीतिरायाः समामनंति॥अथ
यदितेकर्मविचिकित्सावावृत्तविचिकित्सावास्यात् येतत्र
ब्राह्मणाः समदृशिनिःयुक्ताआयुक्ताआलूक्षाधर्मकामाः
स्युः॥यथातेतत्रवर्त्तेरन्तथातत्रवर्त्तेथाइतियुक्तिकुशल
युक्ताः शास्त्रतत्पराआयुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः॥
नूक्तोःक्रोद्धादिवर्जिताधर्मकामाःजीवन्मुक्तवन्नकर्मणो
दासीन्यमकुर्वाणाउक्तशीयाकस्यविशिष्टाचारविशे
षस्यमुख्यत्वेसत्यपरागौणानुविध्यति॥ननुसर्वथा ॥८३॥
वानाचारःएवचसत्यंकामवर्तेतेतियश्चारवामधीत्यवो
धायनापस्तंबमतेनदेनपरस्यरविलक्षणमनुष्ठानमा
चरतांउभयविधानंपुरुषाणांस्वस्वपूर्वपुरुषपारंपर्य॥

क्रमायातएवाचारोमुख्यःकदाचित्तदेसंभवेमतांतरेणा
प्यनुष्ठानमेवेति॥ननुसर्वथातल्लोपायुक्तःकिंबहुनामु
ख्यायाःपूर्वविधायाप्रतिपदोऽसंभवेगौणविधिपरिग्रहाद्व
एमुत्तरविधायाःपरिग्रहणमित्यवगंतव्यंतदेवमुक्तप्रा
तिपदुपवासवत्युत्सवयाःपूर्वविद्धामुख्यतिथितेः॥अथ
कस्मिंकर्मणिनिर्णीयतेब्रह्मपुराणवेभ्यानन्वयेपठ्यतेप्रति
पद्येकस्मिंकार्त्तीःसमाद्येकपिलाप्रदइतितत्रतावदेकस्मिं
विधस्यतंत्रमन्यांगमुपवासप्रतिनिधिरुपंचेतिनेषिद्धानि
मुदाहृतस्यतंत्रं॥तत्रेदंचिंत्यतेकिमुपवासेवतिथिरभिग्र
हीतव्याउतयस्कारांतरेणेतिउपवासवदितितावत्प्राप्तंदेवपि
त्यतथाकार्यमितिवचनेनउपवासेकस्मिंदिकृत्वादेवस्य

विवक्षितत्वात्तत्रचकर्मकालमाश्रित्यनिर्णयइतिश्लोकनीयं।
तत्कालस्यापिनिर्णीतत्वात्कथंचित्तत्रनिर्णयेपिकर्मका
स्यव्यापिवचनस्यपित्र्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः।तस्मादुपवासव
त्तिनिर्णयाइति।प्राप्तेक्रमः।कर्मकालेव्याप्तेरेवाचनिर्णयहेतु
र्कर्मकालस्तुकर्मस्वरूपंचेत्युक्तंयत्खेदपुराणादिभिः।दिना
र्द्धसमयतितेनुज्यतेनियमेनयत्।एकभुक्तंतुतत्प्रोक्तमत
स्तस्यादिवैवहिदेवालापि।दिनार्द्धसमयतीतेनुज्यतेनिय
मेनयत्॥एकभुक्तमिति प्रोक्तंन्यूनंमासत्रयंतु।इति।अत्र
चदिनार्द्धस्यापिसार्द्धमुहूर्त्तपरिमितःकालःपंचधाविभागम
ध्याह्नस्यापरभागः।एकभुक्तस्यमुख्यःकालोदिनार्द्धतीतेस
तिसमनंतरभावित्वात्।अस्तमयात्प्राचीनोवाप्रोक्तोगौणः

कालःदिवेत्यनुवर्त्तनात्एवंस्थितेसतिमुख्यकालव्याप्ति
नीतिथिर्गृहीतव्या।अतएवब्रह्मपुराणे॥मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या
एकभुक्तेसदातिथिरिति॥बोधायनोपिउदयेतूपवासस्यनक्तस्य
समयेतिथिः।मध्याह्नव्यापिनीग्राह्यैकभुक्तेव्रतेतिथिरिनि
त्योपवासेयुक्तः।तत्रपूर्वविद्धायांपूर्वविशेषशास्त्रपर्यवस्य
नात्द्विविधहिविशेषशास्त्रंतिथिप्रयुक्तंकर्मकर्मप्रयुक्तमपरं
त्रपूर्वाद्विद्धासुतिथयोदेवइत्यनेनकर्मविषयेणसामान्यशा
स्त्रेणोत्तरविद्धायांप्राप्तायामुपोष्याःपरसंयुक्ताः।परापूर्वेण
संयुक्ताइत्यनेनकर्मविषयेणविशेषशास्त्रेणपूर्वविद्धाविहि
ताःतिथिविषयेऽपिसामान्यंविशेषशास्त्रेउदाहरिष्यते।पोव
द्विद्धासुतिथयइत्यस्यतिथिमात्रमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्सामान्य

एकभुक्त
पदं

॥८॥

उपवास
नक्तैकभु
क्त

शास्त्रे तिथिविशेषे प्रतिपत्संमुखी कार्येति तिथिविशेषमुपजी
व्य प्रवृत्त्वादिशेषशास्त्रं तथा सति द्विविधेनापि विशेषशास्त्रे
ण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः अत्रानुमध्याह्नव्यापिनि
त्यते कर्मविषयं विशेषशास्त्रं अतस्तदनुसारेण निर्णीयते
ज्यते ननु प्रतिपत्संमुखी कार्येत्यनेन तिथिविषयं विशेषशा
स्त्रेण कृतं न निर्णय इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योप
पत्तेरिति क्रमः ननु मध्याह्नव्याप्तिवचनमतिपेष्यतरकृत
विषयत्वेनोपपादयितुं शक्यं अतः कर्मविशेषशास्त्रं तिथिवि
शेषशास्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किन्तु दिनं मध्य
ह्नव्यापित्वसंमुखत्वयोः पूर्वविद्धायां संपादयितुं शक्यत्वेन विशे
षशास्त्रावतारोदात्तरविद्धायामेवमध्याह्नव्यापित्वं तदाविशे
षशास्त्रं इति चेत् षाढं तथापि तिथिविशेषशास्त्रं कर्मविषयविधि

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE BHANDARKAR

शास्त्रं प्रबलं तिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात् तस्मादेव
विषये कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यो विषयः षाढमिति
चेत् नैवं पूर्वविद्धरेवमध्याह्नव्यापित्वपरिकरेवत्तद्व्यापित्वोभय
त्र तथापित्वोभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वपरिकरेवत्तद्
व्यापित्वोभयत्र वैषम्येन तदेकदेशव्यापित्वं चेतितत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्न
व्यापित्वस्यैव निर्णयकत्वं तृतीये पूर्वविद्धाग्राह्यामुख्यकालव्याप्तेः
समत्वेपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् अनेनैव न्यायेनोभय
त्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेपि गौणकालव्याप्तिलाभात् पूर्व
विद्धैव पंचमेप्ययमेव प्रकारो योज्यः षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्यान्ह
कालमधिकं व्याप्नोति तदानीं तदधिकव्याप्तेर्गौणकालव्याप्त्यभावे

द्यैयाह्यायदा तु परे द्युर्मध्याह्ने कंदेशमधिकं व्याप्नोति तदानीं
गौणकालव्याप्त्यादावपि मुख्यकालव्याप्त्यधिक्यानुसारेण प
रेद्युरेवोपवासत्वस्त्वं स्वतंत्रैकवाक्यनिर्णयस्त्वन्यागतुकथंत
त्रैकानुपपत्तिरितिचेत्। पञ्चतोऽन्यत्रतपुसर्वत्रमध्याह्नव्याप्ति
नीतिथिरिति॥ मध्याह्नपूजयन्नपेत्यादि श्रास्त्रैरंगिनःपूजा
दि मध्याह्ने विहितत्वेनांगस्यैकवाक्यस्यापराह्नादौमुख्यकाल
संभवोमास्तादेरविषयमुख्यःकालःश्रद्धानानुसारेणगौण
स्यनेतव्यत्वात्॥ यदास्वतंत्रैकवाक्येपिकेनचिन्निमित्तेनमुख्य
कालासंभवेगौणकालोन्यनुज्ञातेतदाकिमुवक्तव्यमन्यागाय
त्रूपवासप्रतिनिधिरुपमेकवाक्यंतदुपवासतिथीकार्यं।तस्य

गोपवासत्वात्। अतएवसमंतुःतिथोयत्रोपवासःस्यादेक
क्तेपिसातथैतिनचनादरोमवनास्तीतिरांकानीयं।उपवासव्रत
प्रक्रम्यरोगादिनातदशक्तौगुरुनुज्ञयातस्यैकवाक्यस्यसंभवि
त्वादृष्टोतान्यव्रतश्चान्यापामूलंफलंपयःहविर्ब्राह्मणकाम्
यगुरोर्वचनमौषधानितिश्रास्त्रात्इत्येकवाक्यनिर्णयः।अथनक्त
निर्णीयते।तत्रबाराहपुराणेधान्यव्रतेपठ्यते।मार्गशीर्षसि
तिपक्षेप्रतिपद्यातिथिनेक्तंतस्यांनक्तंप्रकुर्वीतरात्रौविलुंच
रजयेतइति।अत्रनक्तंरात्रेर्भोजनपरःकालपरत्वेप्रकुर्वीतत
स्यांनचयात्तंहिकालःकेनचित्कर्तुंशक्यते।तस्याभोजनस्य
भोजनरात्रावितिकालविधिः।अतोदिवाभोजनंहितत्वसतिरात्रि
भोजनव्रतस्यस्वरूपं।अन्यथास्वतःप्राप्तस्यरात्रिभोजनस्यविधौ

मेवैयर्थ्यात्तत्स्यच्चनक्तभोजनस्यविधुरजनमंगलत्वेसंनिधौ
पठितत्वात्तथाहोमेपितद्दोमंचतत्रकार्यमित्यनिधा
नात्। एवंचसतिप्रधानाविरोधेनरूढाहोमयोरंगयोर्दिवानु
ष्ठानमर्थादुक्तंभवति।प्रधानस्यचनक्तस्यकालद्वयंजविष्य
पुराणेदर्शितंमुहूर्तोनंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः।नक्षत्रदर्श
नान्नक्तंमहंमन्येगणाधिपतिअस्यचकालद्वयस्याधिकारि
दिनव्यवस्थामाहदेवलः।नक्षत्रदर्शनान्नक्तंगृहस्थस्यबुधै
स्मृतं। यतेर्दिनाष्टमेभागेतस्यरात्रौनिषिध्यतइति।स्मर्त्यरे
पिनक्तंनिशायांकुर्वीतगृहस्थोविधिसंयुतः।यतिश्चविध
वाचैवकुर्यात्तत्संदिवाकरेसंदिवाकरेतुतत्प्राक्तंमतिकेचिद्द्वयं
निशानक्तंतुविज्ञेयंयामार्द्धप्रथमेसदेति।रात्रिनक्तंभोजनेव्या

प्तेःत्रिमुहूर्त्तेप्रदोषःस्यान्नानावस्तंगतेसति।नक्तंतत्रप्रकर्त
व्यंइतिस्मृतिविनिश्चयइति।तदेवंनक्तकालोव्यवस्थितोत
त्रनक्तंप्रदोषव्यापिन्यांतिथौकार्यं।तदाहवत्सः।प्रदोषव्यापि
नीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदा।एकादशीविनासर्वाशुक्लेकृष्णेत
थास्मृता।इति।एकादश्यांतुनक्तंत्रयोदश्यांपिनीतिथिग्राह्या
तदुक्तंस्कंदपुराणे।प्रदोषव्यापिनीग्राह्यासदानक्तव्रतेतिथिः।उ
दयस्थेसदानक्तव्रतेतिथिःउदयस्थेसदापूज्याहरिनक्तव्रते
तिथिरिति।अत्रापिकृत्स्नन्यायेनषष्ठ्यांनक्तविषयेदाद्यत्रि
मीयाःमध्याद्यप्रदोषयोरेवानिर्णयात्पूर्वत्रैवप्रदोषव्याप्ता
पूर्वतिथिग्राह्यापरत्रैवप्रदोषव्याप्तापरतिथिः।उभयत्रप्रदोषव्या
प्तौपरतिथिरेवेतदाहजाबालिः।सदैवतिथ्योरुभयोःप्रदोषव्या
पिनीतिथिः।तत्रोत्तरत्रनक्तंस्यादुमामहेश्वरावपिसाम्यतइति।उभयत्रापि

दिवारात्रावपि सातिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः। उभयत्रप्रदोषव्याप्त्यभावेपि परेवतदाहुर्जाबालिः। अतथात्वेपरत्रस्यादस्तादर्वाग्यतो हिसदृतिप्रदोषेतदभावेप्यस्तमयादर्वाग्यतःसाविद्यतेततःसायमित्यर्थः। अस्यचदिवारात्रिव्रतत्वेनप्रदोषव्याप्तिर्वत्सायंकालव्याप्तिरपिनिर्णयहेतुर्नवतिरित्यत्रनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादियुक्तेदिवारात्रिव्रतत्वंकूर्मपुराणेऽभिहितं।प्रदोषव्यापिनीयत्रत्रिमुहूर्तापदादिवातदानक्तव्रतंकुर्यात्स्वाध्यायस्यनिषेधेवतदृतिं। यद्यपित्रप्रदोषकालसायंकालौद्वावपिप्रयोजकौप्रतिभासतेतथापिप्रदोषत्रिमुख्यःकालःसायंकालव्यापिरनुकल्पइति।जाबालिवचनादवगम्यते।तत्रह्यतथात्वदितिप्रदोषव्याप्त्यभावमनूद्यतादृशस्तिथौसायंव्यापिनीयामवर्गस्तनदितिहेतूक्तौ।

प्रदोषव्या-प्र.

३ प्र

॥१८८॥

व्याप्ति

पन्यासादिदमपिविषयेगृहस्थोपियतिर्दिवानक्तमाचरेत्तदुक्तंस्कंदपुराणे।प्रदोषव्यापिनीनक्तंदिवानक्तंविधियते।आत्मनोद्विगुणीछायामतिक्रामतिनाश्नरेत्तंनक्तंनक्तमित्याहुर्नक्तंनिशिभोजनं।एवंज्ञात्वातिथौविद्वान्सायान्हनुव्रतिक्रियाकुर्यान्नक्तव्रतीनक्तंफलंभवतिनिश्चितमितिं।यत्तुसप्तमीत्रानुवादोसौरेनक्तंविहितंतत्रपूर्वेद्युर्नविपर्यासेनसायंव्याप्तिर्मुख्यःकल्पःप्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः।एतदवाप्तिप्रत्यासन्नंत्रिमुहूर्तेस्पृशेद्वाद्वौनिशियेतावतीतिथिःतस्यांसौरेभवेन्नक्तमहन्येवभुञ्जनमितिं।अत्रसायंव्याप्तेर्मुख्यकालत्वात्प्रथमेतौनिदृशःप्रथमव्याप्तेरनुकल्पत्वात्प्रथमान्निदृशःइतरत्रनक्तंप्रदोषव्याप्तेर्मुख्यत्वादुदाहृतेकूर्मपुराणवचनेसैवप्रथमेनि

नक्तप्र. नाक्षीत्र ळे,

॥१८८॥

व्याप्ति

र्दिष्टा सायंकाळव्याप्तिः पक्षा निर्दिष्टेति विवेकः तेष्वितरनक्तेषु
प्रदोषव्याप्तितिथिग्रहेऽपि नानुवारसंक्रांत्यादिना गृह्यस्या
पि यदा रात्रिभोजननिषेधः तदादिवैवनक्तं कुर्यात्॥ तथाच
भविष्यपुराणे यस्तादित्यदिनेव्रतेनक्तं कुर्वंतिमानवाः दिनांते
तेपिभुंजीरन्निषेधाद्रात्रिभोजनस्य इति॥ अस्मिंश्चदिवाभोजनऊ
र्ध्वंत्रीण्यमुहूर्तानि मध्यमऊपोषणं॥ तत्रः प्राक्तनीभोजनंन्यूनः एवंचसति
अतिमनागप्यमुहूर्तेवचनान्नोपपद्यते॥ रात्रिभोजनेघटीकाद्वय
मुत्तमः कालः घटिकाषट्कं मध्यमः कालः॥ एतदेवाभिप्रेत्यवच
नंस्मर्यते॥ प्रदोषास्तमयादूर्ध्वंघटिकाद्वयमिष्यतइति॥ त्रिमुहू
र्त्तः प्रदोषः स्यादुभावस्तगतेसतीतिनोक्तीथपर्यंतोजघन्यो
कालः॥ नक्तंकुर्यात्तरात्रावितिसामान्येनाविधानात्॥ असौरन

क्तेषुसामान्येनवैषम्यणवादिनद्वयेप्रदोषैकदेशव्याप्तौपरेद्युरेवनक्त
कार्यंसायंकालस्यगौणत्वेनतिथिव्याप्तत्वात्॥ अनेनैवन्यायेन
नसौरनक्तेषुसायंकालैकदेशव्याप्तौपूर्वतिथिर्ग्राह्योप्रदोषक
ालस्यगौणत्वेनतिथिव्याप्तत्वात्॥ अत्रोपवासनक्तवैदग्ध्यांगनक्त
क्तोपवासःस्थानियनक्तयोर्विर्णयोद्रष्टव्यः॥ यथोक्तलक्षणपाठजिद
यारेकऊनक्तनक्तयोरेकस्मिन्दिनेयदाप्रसक्तिस्तदाकथंकर्त्तव्यं
नवैतादृशीप्रसक्तिरेवनास्तीतिशंकनीयं॥ भविष्योत्तरपुराणोक्त
त्रयस्पृग्मीव्रतेकदाचित्प्रसक्तेः॥ तथाहि॥ तत्रतृतीयादिषुसप्त
म्यंतेषुपंचसुदिनेषुक्रमेणनक्तंकऊक्तायाचितोपवासपारणा
निविहितानि॥ अत्रतृतीयायामत्रयपरिमितातनऊर्ध्वंचतुर्थीति
हामध्यान्व्याप्तिलाभात्तीयोकऊक्तंतत्रप्राप्तप्रदोषव्याप्तिलाभ

नुर्थीनक्तव्रतमपितथैवतथासतिपरस्परविरोधोदुष्परिहरः उ
च्यते। एकनक्तस्यप्राथम्यात्प्रबलत्वेनतस्मिन्मुख्यकालएवा
नुष्ठेयः। तद्विरोधिनितुनक्तेनुकल्पःसचद्विविधःदिनांतरेऽनुष्ठा
नाक्तेतराऽनुष्ठानेचयदाचतुर्थीपरेद्युर्दृष्टासायंकाळव्या
प्तितदातस्यगौणकाळव्याप्तित्वादेकएवकर्त्तादिनद्वयेनव
तदयमनुतिष्ठेत्। यदात्वतुर्थीसमाक्षीणावातदागौणकाळस्या
प्यसत्त्वेनपूर्वेद्युरेवनार्यापुत्रादिनाकुर्यात्तरांतुनक्तंकरणीयं॥
इतिनक्तनिर्णयः॥ ॥अथायाचितंनिर्णीयते॥॥पूर्वोदाह ॥९०॥
तेसप्तम्यांवत्पंचम्यामयाचितंविहितंतस्यैकभक्तवत्प्रतिप
दुक्तकालेविनियोगविधिर्नास्तितस्ययाचितभोजननिषेधरूप
त्वात्। सर्वनिषेधउपवासवदहोरात्रंविषयीकरोति। अतएव

अस्यंकल्पोपिअस्मिन्नहोरात्रेयाचितमन्नंनभोक्ष्यइत्येवंकर्त्तव्यं
अथयाचितादन्यदयाचितमित्यप्रयत्नलभ्यस्यपरद्रव्यस्यभो
जनंविवक्ष्यतेतत्पदंरूढ्यानुत्वादेवततस्यकालविशेषोविधातुं
शक्यते। यद्यपिस्वगृहेपूर्वसंचितंवस्तुइदानींमयाचितंभवति ॥९०॥
यापिपूर्वप्रयत्नसंपादितत्वात्तद्याचितमेव। अथवानिषेधस्य
प्रसक्तिपूर्वेद्युर्यैकलाभ्यायाप्रसक्तेश्चपरद्रव्यविषयत्वान्नअ
याचितशब्दोपिपरद्रव्यमेवविषयीकरोति। अत्रायाचितशब्द
स्ययथाश्रुत्याद्यर्थसंपन्नोप्रतिषेधःपर्युदासवृत्तितयो
प्रतिषेधपक्षेप्राजापत्यकृच्छ्रव्याख्यानेगौतमोक्तव्यजहारा। अथा
परंव्यहंनक्तंनयाचेतेति। पर्युदासपक्षवत्बृहस्पतिर्व्योजहा
र॥व्यहंप्रातस्त्रिहंसायंव्यहंमयाददीतेव्यहंपरंनाश्नी

यात्प्राजापत्यं वरन्द्विजइति॥स्मृत्यंतरेपि॥अयाचितंशीमित
नुक्तंपरांसिद्धिमवाप्नुयादिति।मितंभोजिनंदशग्रासलंतदुत्त
मंचतुर्विंशतिमतेप्राप्तंस्तुदशग्रासान्नंकृच्छ्रंदशवतु॥अया
चितेतुद्वावष्टौप्राजापत्यौविधिःस्मृतइतितच्चोज्यद्रव्यंपरा
किंपञ्चप्रयत्नोपनीतंचेत्तेनतुमयंस्मार्तलिंगादवगम्यते॥त
थाचयतिग्रहप्रकरणेयाज्ञवल्क्यः॥अयाचितंहृतंग्राह्यम
पिदुष्कृतकर्मणइति॥तथायतिधर्मेषूशनाःभिक्षाग्रानमनुद्धृ
गात्स्त्रीकृतंनापिमितंनित्यंअयाचितंतुतद्ग्राह्यंशंकयंमनुरब्रवीत्
इतिप्रतिषेधःयदिवापर्युषितंसःउनयथाप्येकरात्रादिवत्कालवि
शेषणीयः॥प्रतिषेधेनुक्तयावत्।पर्युदासपराधीनत्वात्॥अ
स्तिहिकालविशेषविधीनकर्मकालव्याप्तिर्नचनमत्रप्रवर्त्ततेनथा

DR BHAU DAJI

तिकिंवौषधिकास्तिथयइतिवचनेनपरान्ह्याकिंवायुग्मा
दाकोनएवंवीक्षायांयुग्मवाक्यस्यतिथिविशेषत्वात्अनुसरणं
न्याय्यं॥अनेनैवन्यायेनप्रतिपदप्ययाचितएवविद्धैवग्राह्या॥
अयाचितस्यनियमरूपत्वात्द्वितीयादियुग्मानांग्राह्यतानिय
मादिष्वियुक्तत्वात्॥इत्ययाचितेनिर्णयः॥प्रतिपद्यपवासेकृ
तेनक्तायाचितानिनिर्णीतानितत्रशुक्लप्रतिपत्पूर्वविधौपो
ष्याकृष्णप्रतिपदुत्तरविधाएकभक्तेनक्तयोस्तुसर्वासुतिथिषु
मध्याह्नप्रदोषव्याप्तानिर्णयः॥अयाचितस्यप्रातिस्विककाल
विशेषविध्यभावात्उपवासवत्॥शुक्लकृष्णप्रतिपदोपू
र्वोत्तरविद्धेग्रहीतव्येइत्येतावद्व्यवस्थितं॥अथप्रतिपदानव्रतानि
निर्णीयंते॥नविष्योत्तरोत्तरपुराणदानंपञ्चते॥प्रतिपत्सु

द्विजान्पूज्य पूजयित्वाप्रजापतिं।सौवर्णमरविंदंकारयित्वा
ष्टपत्रकं।।कृत्वातोदुंबरे पात्रे सुगंधघृतपूरितेपुष्पधूपैःपूज
यित्वाविप्रायप्रतिपादयतइति।ब्रह्मपुराणेमौनव्रतंपठ्यते।।
मासिनाडशुक्लपक्षेचप्रतिपत्तिथौ।।नेवद्यंउपचत्मोनीषाडश
त्रिगुणानिच।फलानिपिष्टपक्वानिदद्याद्विप्रायषाडशादेवाय
षाडशीतानिदातव्यानिप्रयत्नतः।भुज्यंतेषाडशात्तथाव्रतस्यनि
यमाश्रया।एवमन्यान्यपिदानव्रतान्युदाहरणीयानिनातिचस
वीस्तरविज्ञायेतिप्रतिपदिकर्तव्यानितेयंदेवत्वात्तदाहवृद्ध ॥९॥
याज्ञवल्क्यः।पौर्वाह्णिकास्तिथयोदेवकार्यफलप्रदाइति।य
द्यथतत्तिथिसामान्यमुपजाव्यप्रवर्त्तंतथापिप्रतिपदिबाधका
भावात्तत्रप्रवर्त्ततेनचात्रयुग्मवाक्यंबाधकंतत्तिथिविशेषमुप

जीव्यप्रवृत्तस्यापिकर्मकाळव्याप्तिवाक्याद्दुर्बलत्वात्तिथिरंगंकर्मेति
तःप्रबळमितिपूर्वमुक्तंकर्मकालव्याप्तिंचवृद्धयाज्ञवल्क्यआह।कर्मणो
यस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिंतयाकर्मणिकुर्वीतह्रासवृद्धी
नकारणमितिस्कंदपुराणेपिययस्मिन्कालेतुयत्कर्मतत्कालव्या
पिनीतिथिंतयाकर्मणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनकारणमिति।गार्ग्यो
पियोयस्यविहितःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिःकर्मकाळश्च
दानव्रतयोर्देवत्वेनपूर्वाल्लवगंतव्यः।पूर्वाल्लेवैदेवानामिति
श्रुतिःएकउक्तनक्तयोर्देवत्वेपिप्रतिपदुक्तकाळविशेषशा
स्त्रेणसामान्यरूपपूर्वाल्लशास्त्रंबाध्यतेतन्चेवंप्रकृतयोर्दा
नव्रतयोःकिंचिद्बाधकमस्तिअन्यःपूर्वाह्णःपूर्वाल्लःसच
पिद्विधाविभागेपक्षेमुहूर्त्तत्रयात्मकःकाळःचतुर्द्धाविभाग
पक्षेसार्द्धप्रहरात्मकस्त्रैधाविभागपक्षेपंचमुहूर्तात्मकः

कर्मका
लव्या
प्ति.

द्वधाविभागपक्षेसार्द्धप्रहरात्मकैकसप्तमुहूर्तात्मकःपंचदशधाविभागपक्षेप्यर्धार्धत्वेसंपद्यतेयद्यपिबहुशास्त्रानुरोधेनपंचधाविभागएवग्राह्यइतिपूर्वमुक्तंतथापिबहुकर्तव्योपवासादिनव्रतयोर्मुहूर्तत्रयमात्रेणानुष्ठानमुशक्यत्वात्इतरेपिपक्षाआनुकल्प्यत्वेनगृहीतव्याः।यच्चसार्द्धसप्तमुहूर्तैरपिकर्मनसमाप्यतेतत्रकृत्स्नोदिवसोप्यनुज्ञातयेते।अत्रदवलःयांतिथिंसमनुप्राप्योदयंयातिं।जास्करःसातिथिःसकलाज्ञेयास्नानदानव्रतादिषुइति।व्यासोपि उदयन्नेवसवितायांतिथिंसमनुपद्यते।सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसुइति।जविष्णोत्तरपुराणेपि।व्रतोपवासनियमेघटिकैकायदाभवेत्।सातिथिःसकलाज्ञेयापित्र्यर्थंचापराह्णिकीति। ॥९३॥

पद्मपुराणेपि।।व्रतोपवासनियमेघटिकैकायदाभवेत्।उदयेसातिथिर्ग्राह्या।।विपरीतानुपेत्यकइति।स्कंदपुराणेपि।व्रतोपवासस्नानादोघटिकैकायदाभवेत्।उदयेसातिथिर्ग्राह्याविपरीतानुपेत्यकइति।विष्णुधर्मोत्तरेपि।व्रतोपवासस्नानादोघटीकैकायदाभवेत्।उदयेसातिथिर्ग्राह्याभावेदावस्तगामिनी।बोधायनोपि।आदित्योदयवेलायांयाल्पापिचतिथिर्भवेत्।पूर्णाइत्यवमंतव्याप्रभूतानादृत्यविनेति।नत्वस्तंवेकृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञातथापुत्तरविद्धायास्तिथेर्ग्रहणंकियत्परिमाणमुदयेग्रहणीयमितिविवेचनीयं।बोधायनेनाल्पापीत्यभिधानात्।निमेषमात्रंप्रतिज्ञातितथाव्यासवाक्येपिप्रतिज्ञासते।उदयन्नेवेत्यभिधानात्।जविष्णुपुराणादोघटिकामात्रंप्रतीयतेवचनांतरेतुविष्णुधर्मोत्तरेत्रो

धायद्वयप्रोक्तघटिकाचतुष्टयंनास्ते।तथाचपद्मपते।उदितेदैवते
त्रानोपित्र्यंवास्तमितेरवौद्विमुहूर्तेत्रिरङ्गेच्चसातिथिर्द्वयकल्प
योरिति।अस्यार्थः।त्रानोदितेसत्युत्तरकाळेद्वामुहूर्तौद्वयंदै
वंतंतस्मिंश्चास्तमितेततःपूर्वकालीनमद्वामुहूर्तत्रयंपित्र्यं
वत्यंअत्तस्तावत्काळव्यापिनीतिथिर्नवतिसेवक्रमेणहव्यक
व्ययोर्ग्राह्यवतीति।अत्रोच्यतेपोर्वाह्निकादितिवचनेनदेवपूर्व
ह्लव्याप्त्याधिक्यानात्पूर्वाह्लस्यपंचधाविभक्तस्यमुख्यत्वादुदितेत्र
त्रानोत्रिमुहूर्तोतिथिर्ग्राह्यव्या।यत्तुदक्षपोक्तंत्रिमुहूर्तोनकर्त्तव्या ॥९४॥
व्यातिथिःक्षयगामिनी।द्विमुहूर्तापिकर्त्तव्यायातिथिरद्विग
मिनीति।तत्तत्रिमुहूर्तेव्याप्तेवोध्यंकुर्नात्प्रत्युतायाद्वलकर्मवात
यादिप्रतिषेधःसर्वत्रप्रसक्तिपूर्वकःप्रसक्तिश्चात्रयथोक्तरी

त्यापूर्वाह्निकवाक्याद्वात्रिमुहूर्तेवेधविधायेपैगिनसिवाक्या
द्वात्रवति।तच्चप्रसक्तंत्रिमुहूर्तेत्वंसमतिथौबाधकाभावात्त
थैवत्र्यवतिष्ठतेतिथिक्षयेपाधिकव्याप्तिविधित्सयाप्रतिषिध्यते
अतश्चतत्रचतुर्थमुहूर्तेस्यान्नीतिथिर्ग्राह्यातिथिसाम्यतिथिद्व
द्वावपिमुहूर्तौत्रयमूर्वंमुख्यंमुहूर्तेद्वयंत्वनुकल्पः।एतदेवस्व
पितुद्विमुहूर्तोपीत्यत्रोक्तंपश्यतोनन्वक्षत्रेयवध्युपजीवनेनत्रि
र्ग्राह्यःक्रियतेसच्चानुपपन्नःव्यासवाक्येद्वासप्तद्विजोदनायाः
पित्र्यविषयत्वान्निधानात्।एकोद्दिष्टादिश्राद्धेद्वासप्तद्विजोदनाया
नोदनेतिपूर्वमुदाहृतंदानव्रतेचवदेवेअतःश्रौतस्मार्तयोर्द्वि
क्षयान्यांनिर्णयः।किंचोदाहृतयाज्ञवल्क्यस्कंदपुराणगार्ग्यवच
नेषुद्वासप्तद्विनकारणमित्युक्तंतत्कथमत्रद्वासप्तद्विनिर्णयः

कारणत्वं। अत्रोच्यते संतिह्यन्यानि हासवद्दिवाकृत्यानि। तत्रो ग्राना:।
खर्वादर्पस्तथाहिंसात्रि विधंतिथिलक्षणं। खर्वदर्शोपरोपूज्यो
साहिंसा स्यान्पूर्वकालिकीति। पितामहोपि। खर्वादर्पस्तथाहिंसात्रि
विधंतिथिलक्षणं। खर्वदर्पोपरोकार्यहिंसा स्यात्पूर्वकालिकी
ति। खर्वःसहैयोमध्यमल्पक्षयोवा। दर्शेवृद्धिःहिंसाधिक क्षयेण
तेः खर्वादिवाक्येसह यस्मिन्विषयेयुग्मादिवाक्यस्यविरोधः
प्राप्नोति। तत्रदेवपित्र्यन्यदेनन्यखस्योपकुर्यात्सवाक्यंतदुपकु
र्यात्। योःक्षयवृद्धोःपित्र्यविषयप्रतिपादकं॥ यास्यवल्क्यादिवच
नेष्वपिकालव्याप्तिःशास्त्रस्यखर्वदर्पादिशास्त्रस्यविरोधेप्राप्ते ॥९५॥
सतिकर्मकालशास्त्रस्यप्राबल्यमुच्यते। नतुप्रकृतेयोःक्षयवृ
द्ध्योर्निर्णयहेतुत्वंप्रतिषिध्यते। ननुव्यासःखर्वादिवाक्यानिपित्र्य

विषयत्वेनसंकोचयामासयाज्ञवल्क्यादयस्तुपित्र्येपिकर्मकाल्व्या
प्त्याखर्वादिवाक्यान्यबाधंतहतेर्वनिर्विषयत्वमेषांप्रसज्यतइति
चेत्। मैवं। यदापूर्वोत्तरदिनयोःपित्र्यविषयकर्मकालव्याप्तिःस
मानायदिदिनद्वयेपिकर्मकालव्याप्त्यभावः। तत्रोयत्रखर्वादि
वाक्यैर्निर्णेतुंशक्यत्वात्। आस्तांप्रासंगिकीखर्वादिवाक्यवि
तापक्रुतेसूर्योदयमुहूर्तत्रयव्यापिनीप्रतिपदानवतीयोगेदर्श
व्याप्यैवंसत्युदयमात्रव्याप्तिःशास्त्रंघटिकामात्रव्याप्तिःशास्त्रंन
वेखानसाधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवादरूपतयात्रिमुहूर्त
व्याप्तिंप्रत्यंसंतिन्यायदापूर्वेद्युरुदयकालंपरित्यज्यापरिसेवी
त्रिव्याप्तिपरंकरुतेयकोळमात्रेव्याप्तितदानीमुदयानंतर
मविन्यमुख्यायास्त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्दिनद्वयेप्यभावेनद्वयोरपिदि

नयोर्गौणकालत्वेसतिकिंग्राह्यमितिवीक्षायांपूर्वदिनेकर्मक
लव्याप्तेर्ज्ञेयस्तत्तत्स्यैवग्रहणंन्यायतःप्राप्तंकेनापिनिमित्तेन
तत्यक्त्वेसतिपरेद्युःकर्मकालव्याप्तिःसंपादनायपूर्णत्वमनि
धायोदयविहीनस्यव्याप्तिवादुल्यस्यहेयत्वोक्तिर्व्याजेनतदेवप्र
त्यास्यते।आदित्योदयवेलायांयात्यापिचतिथिर्नवेत्।पूर्णाइ
त्येवंमंतव्याप्रभूतानोदयंविनेति।यदापूर्वेद्युःसंगवमारभ्यपरे
द्युरुदयात्प्राणैवतिथिक्षयवशात्प्रतिपत्समासापरेद्युस्ता
दृग्याअभावात्।तदायद्यपिदिनद्वयेसोदयमुहूर्त्तत्रयस्य
शोनास्तितथापिपूर्वेद्युरेवानुष्ठेयं।सातिथिःसकलाशेषाय
स्यामस्तमितोरविरितिवचनेनसंपाद्यायाःसोदयत्रिमुहूर्त्तीयः
व्याप्तेर्विद्यमानत्वापरेद्युस्तादृग्याअभावात्।यदापूर्वेद्युरुदय

मारभ्यपरेद्युरादूर्ध्वमुहूर्त्तत्रयंवर्द्धतेतदानीयद्यपिद्वयोर्दिन
योःसोदयत्रिमूर्त्तव्याप्तिरस्तितदापूर्वेद्युरेवानुष्ठानंअस्तमय
व्याप्तेरधिकत्वात्।।अतएवपद्मपुराणेऽभिहितं।व्रतेस्नानेतथा
नक्तेपित्रकार्येविशेषतः।यस्यामस्तंगतोभानुःसातिथिःपुण्य
भाग्भवेदितिनत्वासोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरस्तमयव्याप्तिश्च
निर्णयसिंधुकृष्णपक्षान्योऽविष्यतितथामार्कंडेयः।शुक्लप
क्षेतिथिर्ग्राह्यायस्यामभ्युदितोरविः।कृष्णपक्षेतिथिर्ग्राह्यायस्या
मस्तमितोरविरिति।विष्णुधर्मोत्तरेवर्द्धमानेंदुपक्षस्योदयेपूज्य
तेतिथिः।यदीवर्द्धःक्षयंयातितदास्यादापरह्णिकीति।अथवा
पक्षस्यवृद्धिक्षयाभ्यांनिर्णेतव्यं।तथाचवृद्धवसिष्ठःवर्द्धमान
स्यपक्षस्योदयेपूज्यतेतिथिः।यदापक्षःक्षयंयातितदास्यादापा

रात्रिकीति बोधायनोपि। सातिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो
रविः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वस्तमयप्रतीति। अत्रोच्यते। नन्ता
वत्सुकृष्णपक्षान्यांनिर्णयः संभवति तथा सतिबहुवचनवा
घप्रसंगात्। तथाहि यानिवचनानिपूर्वविद्धायांशुक्लप्रतिपद्यु
पवासविधायकानिपूर्वमुदाहृतानि। तानिवाध्यरन्। तथाकृष्ण
प्रतिपदः परविद्धायाउपोष्यत्वंपूर्वनिर्णीतं। तत्रविपरिवर्तेत।
एवमेकवाक्यतादावप्रियथा योगं विपरिवृत्तिरन्नेयानापिपक्ष
स्यक्षयवृद्धिभ्यांनिर्णयोयुज्यते। नचाप्युक्तदोषस्यापरिहार्यत्व
ते। यदाशुक्लपक्षस्तिथिवृध्यापोडशादिनात्मकोभवतितदा
वत्प्रतिपद्विद्धायांशुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोतिकृष्णपक्षस्य
तिथिक्षयवशात्चतुर्दशादिनात्मकेपूर्वविद्धायांकृष्णप्रतिपद्य

DR BHAU DAJI

पवासः प्राप्नोतिएवंवाधीतरत्रनेयं। अस्तिचशुक्लकृष्णपक्ष
वाक्यस्यविनाप्यन्यबाधंविषयविशेषतथायेगिरसास्मर्य
ते। संपूर्णदर्शमीकार्यापरयापूर्वयाथवाशुक्लानदूषित
साहियेतःसासर्वतासुखीति। तत्रशुक्लपक्षान्यायेवा
स्त्रीकर्त्तव्या। पक्षक्षयवृद्धिमपिपूर्वेणसमानविषय
तयाव्याख्येयं॥ वर्द्धमानस्यचंद्रस्ययःपक्षस्तस्येतियोज
नीयं। तथासतिशुक्लपक्षइशुक्लंभवति। यदापक्षःक्षयंया
तीत्यत्रापिपक्षनिर्वाहकश्चंद्रःक्षयेयातीतिव्याख्यानो
कृष्णपक्षइतिलभ्यतेअतोयथाकृसादयत्रिमुहूर्त्तव्याप्ति
कृतोनिर्णयःस्थितः। अत्रापिकश्चित्वत्रोढानिद्यतेउद

यकाले पूर्वेद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी चेत् परेद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी
य उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी नो भयत्र त्रिमुहूर्त्तस्पर्शिनी उभयत्रा
पि त्र्यंशेनैव षष्ठ्यंशेन वा त्रिमुहूर्त्तवर्त्तिन्येकदेशवर्त्तिनी चेति तत्र प्र
थमपक्षे खण्डतिथिलाभाद्वास्ति संदेहः तृतीयादिचतुर्षु प
क्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालवाहुल्यस्य च लाभात् पूर्वेद्युरेवानु
ष्ठानं द्वितीयपक्षे तु क्षयगामित्वे त्रिमुहूर्त्तमपि उत्तरविद्धां परि
त्यज्य पूर्वेद्युरेवानुष्ठातव्यं वृद्धिगामित्वे सामान्येन परेद्युरिति नि
र्णयः इष्टं गतं तु प्रतिपत्पूर्वनिर्णयेवक्ष्यते इति दानव्रत ॥९॥
निर्णयः उक्तान्युपवासैकभक्तकाम्यव्रतदानव्रतानि प्रतिप
दिष्यानि तावत्तदेव विषयनिर्णयः सुस्थितः अथ पित्र्यनि
र्णीयते तत्र सामान्येनापराह्ण प्रतिपदि श्राद्धं विहितं प्रतिपत्सदृशे वि

ज्ञेयाश्च वेदापरार्द्धिकी दैवं कर्म तन्मातृकं पित्र्यं वामनुरब्रवीति
लिखितं हि व्यासवाक्यं पूर्वमुदाहृतं पित्र्यं च द्विविधं एकोद्दिष्टपा
र्वणं च तयोः स्वरूपमाकूतम् एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टप्र
कीर्तितं त्रीनुद्दिश्य तु यन्नु द्विपार्वणं मुनयो विदुरिति तत्र प्र
तिपदि मृतस्य मासतन्त्रिन्यां तस्यां प्रतिपद्येकोद्दिष्टरूपमा
सिकं प्रसक्तं संवत्सरांतरवर्त्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि पार्वणरूपमा
ष्टिकं श्राद्धं प्राप्नोति मासिकस्यतद्दिनकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः
मृतेहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमे
कादशाहनीतेषां च मासिकानामेकोद्दिष्टरूपत्वे पठीनसिराह
षण्मासिकाब्दिकं श्राद्धं स्यातां पूर्वेद्युरेवतत् मासिकानि स्वकीयेतु
दिवसेद्वादशे त्वेवं सपिंडीकरणादर्वाक्कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ॥

एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यादुद्वानितानितु।अयंमुख्यः।उनषण्मासि
केसप्तममासेगतेमृताहदिनात्पूर्वंकरेनुष्ठेयोनाब्दिकंच
द्वितीयवत्सरादेमृताहदिवसात्पूर्वंधःकर्त्तव्यमासिकानितुत
त्तन्मासमृताहदिनेनुष्ठेयानिसएवमुख्यःकल्पःयदातुद्वादशा
हादौसपीडिकरणंतत्तत्सर्वंयस्मिंस्मिन्नपिमासि
कान्याकृष्यानुष्ठेयानिसोयमनुकल्पः।पक्षद्वयेप्येकोद्दिष्टवि
धानमेवनतुपार्वणविधानमिति।अत्रेदंचिंत्यतेकिमेकोद्दिष्टेः
परान्ह्व्याप्तिनीतिथिर्ग्राह्याकिंवासायान्ह्व्यापिनीग्राह्याहोस्वि ॥ee॥
त्मध्यान्ह्व्यापिनीतिनचात्रपक्षांतराणिसंभाव्यंतेतत्प्रापक
त्वात्।ननुयुग्मान्यिवाक्येतिथिह्रासवृद्धिवाक्येशुक्लकृष्णपक्ष
वाक्येपक्षक्षयवृद्धिवाक्येकर्मकालव्याप्तिवाक्येवापक्षांतरप्रापक
क्षे

नविष्यतिमेवंपक्षक्षयवृद्धिवाक्यस्यशुक्लकृष्णपक्षपरत्वेनव्या
ख्यातत्वात्।शुक्लादिवाक्यंतुपूर्वोत्तरयोक्तितिथ्योःशास्त्रांतरा
ण्याप्तिसाम्यसंतिपुरुषछंदनिवारणायव्यवस्थापकमित्यु ॥e॥
क्तंतिथिह्रासवृद्धीतुकर्मकालेनबाध्येतेकर्मकालवाक्येसाक्षा
देवह्रासवृद्धीनेकारणमित्यत्वात्।युग्मवाक्यंतुनपित्र्यविषक
र्मकालश्चेत्कोद्दिष्टस्यनाद्यापिनिर्णीतेनपक्षांतरसंभवःप
क्षेषूपन्यस्तेषुप्रथमंतावत्सामान्यविशेषशास्त्राभ्यांपरान्ह्व्या
पिनीतिप्रतिभातिवा।अपरान्हिकास्तथाहियाःपित्र्यंतुसुभावहा
इतिहिनिगमवाक्यपूर्वंसुदाहृतंहारीतोपि।अपरान्हःपितृणांतुया
परान्ह्व्यापिनी।सानुग्राह्यापितृकार्यंतुनष्टवीस्तानुयायिनीति।वृ
द्धमनुरपिायस्यामस्तंरविर्यातिपितरस्तामुपासंतेतिथिंतांश्चयतो

दत्तोऽपराह्णः स्वयंनुवेति। तदेतत्सामान्यशास्त्रंतिथिमात्रमुपजीव्य
प्रवृत्तेत्वात्। प्रतिपत्सवविद्धायायाऽवदापराह्णिकीतितुविशेषशा
स्त्रंतिथिविशेषोपजीवनेनप्रवृत्तत्वात्तान्यमुत्रान्योन्यशास्त्रान्यप्र
थमपक्षउत्तिष्ठतिद्वितीयपक्षपस्तिशास्त्रद्वयंबोधायनःउदितेदे
वेतेनानोपिज्येवास्तमितेरुद्रमुहूर्त्तस्त्रिरङ्श्वसातिथिर्हव्यकव्य वि५
योरितिवचनार्थस्तुपूर्वव्याख्यातः। तदेतत्सोयान्व्याप्तेःसामान्य
शास्त्रंविशेषस्तुपठीनसिनादत्रितिः। पञ्चमीसप्तमीचेवदशमी
चत्रयोदशी। प्रतिपन्नवमीचैवकर्त्तव्यासमुखंतिथिरिति। न चा
त्रप्रतिपदःसामुख्यमात्रंप्रतीयतेननुसायाह्नव्यापित्वंशंकनीय ॥७०॥
संमुखीनामसायाह्नव्यापिनीदृश्यतेयदितिस्कंदपुराणेसामुख्य
स्यव्याख्यानत्वात्। अस्तमयव्यापित्वपक्षोयाज्ञवल्क्यनदत्रितिःद

वकार्यतिथिर्ज्ञेयायस्यामभ्युदितोरविःपित्रकार्यतिथिर्ज्ञेयायस्या
मस्तमितोरविरितिातथादानव्रतक्रियायामुदाहृतेषुघटिकाव्याप्ति
वाक्येस्तमयघटिकाव्याप्तिःपित्र्यदत्रितिातदेतदुपन्यस्तपक्षत्रय
मेकोदिष्टविषयंपित्र्यकर्मसामान्यमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्। एकोदि
ष्टंतुचतुर्थःपक्षोवाचनिकःतथाचवृद्धगौतमःमध्याह्नव्यापिनी
यास्यात्सैकोदिष्टतिथिर्नवेत्। अपराह्णव्यापिनीयास्यात्सावेणा
सातिथिर्नवेदितिनिबंधवसंवादोपिमध्याह्नव्यापिनीयास्यात्सै
कोदिष्टतिथिर्नवेदितिकर्मकालव्यापिशास्त्रेणापायमेवचतुर्थः
पक्षःप्राप्यतेमध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकर्मकालत्वात्। तथाहारीतःशाता
तपो। आमश्राद्धंतुपूर्वेह्नुरेकोद्दिष्टंतुमध्यमेापरावैतुप्रा
तर्वृद्धिनिमित्तकमितिस्मृत्यंतरंच॥ पूर्वेह्नुरेवदेवकंश्राद्धंअपरेह्नु

तु पार्वणे। एकोद्दिष्टं तु यत्रोक्तं मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति।
व्यासः एकमुद्दिश्य यत्स्राद्धं देवहीनं विधीयते। एकोद्दिष्टं मध्या
ह्नेतत्स्यात्। कीर्तितमिति। मध्याह्नश्चसप्तमाष्टमनवममुहूर्तात्मकः
तेचमुहूर्ताः गंधर्वकुतपरोहिणसंज्ञकाः। तत्रैकोद्दिष्टस्यापक्र
मेकुतपेस्यपूर्वोत्तरभागाविध्याविकल्पितोतिदाहव्यासः। कुत
पप्रथमभागएकोद्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्तनसमीपेवातत्रैवनियं
यतात्मवानिति। समाप्तिकालमाहश्लोकगौतमः। आरंभकुतपेश्रा
द्धंकुर्यादारौहिणंबुधः। विधिज्ञोविधिमास्थायरोहिणंतुनलंघयेत्।
तद्देवकुतपरोहिणयोर्मध्याह्नगतमध्यमचरमभागयोः कर्मकालत्वे
नव्यवस्थितयोः सतोस्तन्मुहूर्तव्यापिनीतिथिरेकोद्दिष्टेग्रहीतव्ये
तिस्थितं। अत्रापरेकर्तव्येदाअवतारणीयाः तत्रपूर्वेष्वरेव

परेष्वरेवावामध्याह्नव्यापिनीतिथिरित्यनयोःपक्षयोर्नकोपिसं
देहः। उभयत्रतद्व्यापित्वेतत्संस्पर्शिनावेत्यनयोःपक्षयोःपूर्वेष्व
रेवानुष्ठानंतथासतिपूर्वोदाहृतानिअपराह्णसायाह्नस्तमय
व्याप्तिविषयाणिपित्र्यसामान्यवचनान्यनुगृहीतानिभविष्य
ति। उभयत्रस्याम्यनेकदेशव्याप्तौखर्वादिवाकादृश्यं। तत्रापार्व
णप्रस्तावयोजपिष्यावैषम्यलोकदेशव्याप्तौतुयदापूर्वेष्वर्महती
तदामहत्वानुग्रहीत्सामान्यवचननुग्रहाच्चपूर्वेष्वरेवानुष्ठानं।
परेयदापरेष्वरेवर्महतीतदासामान्यशास्त्रमुपेक्ष्यापिमहत्वमेवाद
रणीयमितिपार्वणश्राद्धनिर्णयेवक्ष्यते। अतस्तेनैवन्यायेनापि
परेष्वरेवानुष्ठानंदृष्टव्यं। एकोद्दिष्टनिर्णयः। अथपार्वणश्राद्धं
निर्णीयते। पार्वणंअमावास्यायांयद्विहितं तत्पार्वणं तच्चतत्का

एकोद्दिष्टश्राद्धं

लं वशातातपः। दर्शश्राद्धं तयस्तोक्तं पार्वणतत्किर्तिनं। अपरो
ल्लपित्रंतुतत्प्रदानं विशिष्यतेइति। यद्यपेतादर्शंपार्वणंप्रति
पदिनप्राप्नोतितथापितद्विकृतिरूपतयात्रिपुरुषादेशनकर्त्तव्यस्या
द्विककाम्यश्राद्धादेःपार्वणत्वंव्यवहर्त्तुंशक्यते। अपैतेवकप्यवाक्यं
पूर्वनुदाहृतं। त्रीतुद्दिश्यतुयत्तद्धिपार्वणंमुनयोविदुरीति। तथा
सतिप्रतिपदिमृतस्यवत्सरांतेतन्मानसतत्पक्षेवर्त्तिन्यांप्रतिपद्यद्वि
करूपंपार्वणंप्राप्नोत्यवाएतस्याधेस्यप्रापकंवचनंमलमासप्रस्ता
वेदर्शितं। मासपक्षतिथिस्पृष्टेयोयस्मिन्म्रियतेहनिप्रत्यब्दंतु
थानूतंक्षयाहंतस्यतंविदुरितिब्रह्मपुराणेपितृसंवत्सरंकार्यं
मातापित्रोर्मृतेहनिपित्र्यंस्यात्पुत्रस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यचैवहि
ति। काम्यंतुपार्वणमपरपक्षेसर्वासुतिथिषुप्रत्यकं विहितं। तथा

याज्ञवल्क्यः। कन्याकन्यावेदिनश्चपशूंश्चैवसमुत्तानपिद्यूतंरू
पिंचवाणिज्यंद्विराफैकशाफास्तथा॥ब्रह्मवर्चस्विनःपुत्रान्सर्व
रूपेसकुप्यंशतिश्रेष्ठसर्वकामानाप्नोतिश्राद्धदस्सदा। प्रति
पत्प्रभृतिषुक्रोधवर्जयित्वाचतुर्दशीं। शास्त्रेणतुहतायैवतेअस्तत्रप्र
दीयतेइति। मार्कंडेयोपिप्रतिपदनलायद्वितीद्विपदप्रदावरा
थीनीतातीयाचचतुर्थीश्वसुनासिनी। स्त्रियंप्राप्नोतिपंचम्यांष
ष्ठ्यांपूज्यतमोनरः। गणपत्यंचसप्तम्यामष्टम्यांवृषिरुत्तमः। श्रिय
नवम्यांप्राप्नोतिदशम्यांपूर्णकामतांविदुः। सुथानुयात्सर्वनिकाद
श्यांक्रियापरः। द्वादश्यांजयलाभंचप्राप्नोतिपितृपूजकः। त्रयोद
धापशून्चद्विस्वानंत्र्यंपुष्टिमुत्तमां। दीर्घमायुर्द्धनंश्वर्यं कुर्वाण
स्तुचतुर्दशीं। अवाप्नोतिनसंदेहः श्राद्धंश्राद्धपरोनरः। युवानः

काम्य श्राद्ध

पार्वण श्राद्ध

नित्य श्राद्ध

॥१०२॥

पितरोयस्यस्मृत्यासशास्त्रेणवाहूताः। तेनकार्यंप्रयत्नेनश्राद्धं
षांत्रुप्तिमभिप्सता। श्राद्धंकुर्वन्नमावास्यायत्नेनपुरुषःशुचि
सर्वान्कामानवाप्नोतिश्राद्धकृत्पुरुषःसदेति। अतोविकृतिरूपं
पार्वणंसंज्ञाव्यतेप्रतिदिातस्यचपार्वणस्योचितांतिथिंनिर्णेतुं
प्रथमतोविधिनिषेधरूपाभ्यांमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुष्ठानका
लोनिरूप्यतेतत्रभातातपोक्तोविधिरुदाहृतः। अपराह्णेपितॄणां
त्विति। तथावाक्यांतराण्यपिमनुः। तथाश्राद्धस्यपूर्वाह्णादपराह्ण
विन्निष्पततइति। छंदमनुहारीतवचनेचैकोदिष्टप्रस्तावउदाहृतः। ॥१०२॥
अपराह्णःस्वयंप्रोक्तइति। अपराह्णःस्वयंप्रोक्तइति। अपराह्णंपितॄणामि
तिवा। श्रुतिश्चपूर्वाह्णोवैदेवानांमध्यंदिनोमनुष्याणामपराह्णंपितॄ
णामितिशंखवापूर्वाह्णेदैविकंकृत्यमपराह्णेपित्र्यक्रियाग्रहणेनिशि

काकुत्वगौणकालत्वयोरपिनिषेधात्। मुख्यकालंप्रतिषेध
तिमनुः। रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतराक्षसीकीर्तितादिसा। संध्ययो
रुभयोश्चैवसूर्ये चैवाचिरोदितइति। नचैवंसतियहणश्राद्धमपित्र
प्रतिषिध्येतेतिशंकनीयं। भातातपनविशोषितत्वात्। रात्रौ
श्राद्धंनकुर्वीतिराहोरन्यत्रदर्शनात्। सूर्योदयेसुदृष्टेचसंध्ययो
रुभयोस्तथेति। गौणकालत्वमपिव्याघ्रपाद्यांपर्युदस्तरात्रेः
पूर्वरात्रेरन्यत्रेतिनाभ्यनुज्ञत्वात्। तस्मादद्भिःश्राद्धंसंध्यवेलो
पएवेतिप्राप्तेक्रमः। नतावद्रात्रौसर्वात्मनाश्राद्धनिषेधोवक्तुंश
क्यः। आपस्तंबेनरात्रौश्राद्धसमाप्त्यनुपपत्तेः। नचनक्तंचश्राद्धं
वीतारुचिरोजनमासमापनादितिवाच्यं। संध्यासन्निपेप्रारब्ध

DR BHAU DAJI

वा कुर्यान्नरात्रौ पैत्रकं पुनरिति स्मृत्यंतरेपि अपराह्णेपैत्रकमिति ननु सायाह्नस्यापि कर्मकालत्वं क्वचित्स्मर्यते दिनांतपंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्तामनीषिभिः उदयेपितथापित्र्यं दैवंवैवचकर्मणि इति मैवं यमेन प्रतिषिद्धत्वात् सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादाद्यंतत्रनकारयेत् राक्षसिनामसावेलागर्हितासर्वकर्मसु इति तर्हि पंचनाडीवचनेनिर्दिषयंस्यादितिचेन्न तर्कोना पिनिमित्तेनपराह्णेसंभवेगौणकालत्वाच्यनुज्ञापरत्वात् अतएवव्यासः स्वकालातिक्रमेकुर्यादन्नैः पूर्वयाथाविधीति व्याघ्रपादोपि विधिज्ञैः श्राद्धयोपतः सम्यक्ता न्नियोजकः रात्रेरन्यत्रकुर्वाणः श्रियः प्राप्नोत्यनुत्तमामिति ननु सायाह्नेपियदाकदाचित्कथंचित्प्रत्युहः तदाश्राद्धस्यकिंलोपएव किंवारात्रावपिकर्तुमाकांक्षेत्तत्रलोपएवेतिनावस्थानंकुतःमुख्य

स्यरात्रौसमाप्तिप्रसंगात् तादृशस्तुप्रारंभः सकलेननिषिद्धः उपसंध्येनकुर्वीतपित्रूनाकथंचनेतिसकालआसुरःप्रोक्तःश्राद्धं तत्रविवर्जयेत्इतिमैवं संध्यासामीप्यस्यमुख्यकालेनिषेधत्वात् गौणात्वल्पकालेतुपूर्वमेहितंतत्रप्रारब्धस्यरात्रावपि समाप्तिःसंभाव्यतेनत्वेवमपिरात्रौसमाप्तिरेवान्यनुज्ञातेयेनत्वारंभइतिचेत्मैवं आरंभस्यापिसमाप्त्युपलक्षणीयत्वात् आह्निकश्राद्धपरित्यागेप्रत्यवायबाहुल्यस्मरणात् तथाचनविष्णुपुराणप्रज्ञासखंडयोः पठ्यते मृतेहनिपितुर्यस्तुकुर्यान्नश्राद्धमादरात् मानुश्चैववरारोहेवत्सरांतेमृतेहनि पितुर्यो नाहंतस्यमहादेविपूजागृह्णामिनोहरिति अन्यत्रापि नोजकोयस्तुनकुर्याच्छ्राद्धमादरात् मानुश्चैववरारोहेवत्सरांतेमृतेहनि २

पा-आ
रंभ-

स्तु वैश्राद्धं न करोति खगाधिप। माता पितृव्यो सततं वर्षे वर्षे मृते
हनि। सपतिर्नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामत इति। अन्यत्रापि।।
पंडिता ज्ञानिनो वापि मूर्खा योषित एव वा। मृताहं समतिक्रम्य
चंडालाकोटिजन्मसिति। मरीचिः पंडितो ज्ञानिनो मूर्खः स्त्री
योथ ब्रह्मचारिणः। मृताहं समतिक्रम्य चंडालेषूपजायते।।
रात्रेरन्यत्र कुर्वीत श्राद्धं यः प्राप्नोत्यनुत्तमं मिति स्मरणादपरान्ह
वन्मुख्यत्वेन सायान्हवदौपासनेन वा प्रातः संगवावपिकालौ
प्रसज्येयातांनायं दोषः। शिवरात्रवत्संवादप्रातःकालस्यनि ॥१०५
षिद्धत्वात्प्रातःकालेतु नश्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः नैमित्तिकेषु
श्राद्धेषु नकालनियमः स्मृतिरिति।।यद्यपि संगवोन साक्षान्निषि
द्धः।तथापिकुतपमुहूर्तेमुख्योपक्रमस्यगंधर्वमुहूर्तेगौणोप

क्रमस्याभिधानेसतिअर्थान्निषेधःपरिशिष्यते।उपक्रमद्वयं
चशिवरात्रवत्संवादएवदर्शितं।।ग्रहादिव्यतिरिक्तस्यप्रक्रमे
कुतपःस्मृतःकुतपादयवाप्यवोगासनंकुतपउवेदिति।ग्रहोप
रागेआदिशब्देनसंक्रांत्यादिनिमित्तमुच्यतेतस्यचनिमित्तोपि
नत्वात्कुतपोनियंतुंशक्यतेइतरस्यतुसांवत्सरिकोदयो
स्तिकुतपनियमः।सउपक्रमकालःकदाचित्कार्यवशात्श्रा
द्धस्यसहसाकरिष्यमाणत्वेसतिकुतपादर्वाक्चीनोगांधर्वोपक्र
मकालस्तस्यानुज्ञायतेकुतपमुख्यत्वमनेकवचनविहित
त्वादवगंतव्यं।तत्रकुतपस्वरूपंनविष्णुपुराणेभिहितं।प्रविरल
मानुःस्वल्पायांशंकुवद्यत्रतिष्ठतिसकालःकुतपोनाममंदीभू
तस्यसंज्ञयेति।।नारदः।संत्यज्यसप्तमंभागंमष्टमंक्रमतेयदा

सकालःकुतपोऽहेयोपूर्वाह्णतस्यसंज्ञयेति।व्यासस्तंबःसप्तमा
त्परतोयस्तुनवमात्पूर्वतःस्थितःउभयोरपिमध्यस्थःकुतपःस
उदाहृतइति।सर्वकुतपोमुख्यत्वायवायुपुराणेप्रशस्यते।दिव
सस्याष्टमेभागेमंदीभवतिभास्करः सकालःकुतपोनामपितृ
णांदत्तमक्षयमिति।कुतपासूर्वान्तरयोर्गोधर्शोहिणयोर्गो
णप्रक्रमकालत्वंसूचयितुंछेत्रिन्यायेनमुहूर्तत्रयंकुतपश
ब्देनव्यवहारात्नारदःमध्यंह्नास्त्रिमुहूर्तंतुयदाभवतिभास्क
रः।सकालःकुतपोनामपितृणांदत्तमक्षयमिति।कुतपेप्रक्रांतस्य
सायाह्नादर्वाचीनःसर्वोपिमुख्यानुष्ठायीतुकालःतदुक्तंमत्स्यपुरा
णे।अष्टौमुहूर्तोविख्यातादशपंचचसर्वदातत्राष्टमोमुहूर्तोयः
सकालःकुतपःस्मृतइति।अष्टमेनाभास्करोयस्मान्मंदीयवतिसर्व

दातस्मादनंतफलदस्त्रारंभोविधीयतेऽर्द्धमुहूर्तात्कुतपाद्य
न्मुहूर्तंचतुष्टयंमुहूर्तपंचकंवेतत्स्वधाभवनमिष्यतइतिनन्व
परान्हस्यातिमोभागोनिषिद्धःतथाचयमःचतुर्थेप्रहरेप्राप्तेयः
श्राद्धंकुरुतेनरःव्यासेनभवेच्छ्राद्धदाताचनरकंव्रजेदिति।
स्मृत्यंतरेपिचतुर्थेप्रहरेप्राप्तेयःश्राद्धकुरुतेद्विजःतदानंराक्ष
सोनुंक्तेनिराशाःपितरोगताइतिचेन्नायंदोषःअपरान्हस्या
तिमेनपादन्यूनमुहूर्तेनसहसायान्हश्चतुर्थःप्रहरोभवति।
तत्रसायाह्नभागेकुतपाख्यंनिषेधानत्वपराह्णभागकुतपे
नातामेतांविवक्षांविनादीकृत्यमोचनांतरेणसायाह्नंतिरा
कारात्तत्रैवचनेपूर्वमुदाहृतानन्वपराह्णस्यमुख्यकालत्वंनप्र
तिनियतशुक्लपक्षेव्याघातात्।तथाचमार्कंडेयः।शुक्लपक्षेतु

पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणीं न तु लंघयेदिति नैष दोषः। अत्र शुक्लकृष्णयोः नाद्ययोर्देवपित्र्यविषयत्वात्। देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं देवं तत्र फलकामिनमुत्साहहेतुत्वात्तथा चित्तप्रसादं जनयतीति शुक्लश्राद्धे नाधिक्रियते एवं पितॄनुद्दिश्य क्रियमाणं पित्र्यं पितृमरणादिस्मारकत्वाच्चित्तकालुष्यं जनयतीति कृष्णपक्षे श्राद्धं नाधिक्रियते। शुक्लस्य देवस्य कर्मणः पक्षः शुक्लपक्षः यदा देवं श्राद्धं करिष्यामीति बुद्धिस्तदेत्यर्थः। एवं मातरं प्रति योजनीयं। एवं सत्यपराह्णेनापराह्णं श्राद्धमभिचरति। रोहिणीं न तु लंघयेदिति एकोद्दिष्टविषयं। यद्वचनजातं यातं तत्प्रातीतार्थवचनस्यास्यपरिगृह्यतत्तदापूर्वादाहृतं निखिलमपि व्याकुलीकृत्य तत्तद्देवं पार्वणश्राद्धस्यापराह्णः

कर्मकालः कुतपः प्रारंभकाल इति। ननु वेतामेतौ कर्मतदंगकालौ प्रकृतेतु संवत्सरिकादौ किं प्रतीयतां पूर्वविद्धा ग्राह्या उतोत्तरविद्धेति वीक्षायां देवस्वामीब्रूते। यस्मिन्काले यद्दिनं कर्मोपक्रमोपसंहारयुक्तं तस्मिन्काले तस्यातिथेर्यस्मिन्नह्नि संभवयितुं शक्यते। तदुत्तरं पूर्वा ग्राह्यमिति। यदा कुतपापराह्णोभयव्यापिनी न संभवति। तदा केवलापराह्णव्यापिन्यपि गृहीतव्या। पित्र्ये त्वेवापराह्णे कीर्तनं विष्णुपुराणनिधानात्। हरितोपि ह्यपराह्णः पितृणामनुयापराह्णानुयायिनी सा ग्राह्या पितृकार्येनुयाज्या स्तानुयायिनीति। ननु केवलापराह्णव्यापित्वं केवलकुतपव्यापिन्यपि स्मृत्यंतरे कर्मीगत्वेन प्रतीयते। मध्याह्नव्यापिनी यास्यात्तिथिः पूर्वापरापि वा। कर्मीणि तत्र कुर्वी

DR BHAU DAJI
MUMBAI

त्रा स्ववृद्धौ न कारणमिति। मैवं। वचनोत्तरसंवादेनास्य
वचनस्यैकोद्दिष्टविषयत्वेनैकनक्तविषयत्वेनवोपपत्तेः। अ
परार्द्धव्याप्तिरप्येकः नक्तन्यायेन षोढालिख्यते। तत्र पूर्वेद्युरेवा
परार्द्धव्याप्तौ यथोक्तवचनात्प्रारब्धकालसद्भावाच्च परेद्युरेव
प्रशस्ता सा उभयत्रापरार्द्धव्याप्तिं बोधायन आहः। अपरा
र्द्धद्वयव्याप्यन्यतीतस्य चयातिथिः क्षयपूर्वं कर्त्तव्या वृद्धौ
कार्यातथोत्तरेति। अतीतस्य मृतस्य। अत्रेदं चिन्त्यते। किं मृ
ताहतिथेः प्रतिपदोवृद्धिक्षयाभ्यां निर्णयः। उतोत्तरस्यादितो
यामावृद्धिक्षयाभ्यामिति। तत्र प्रतिपदावृद्धिक्षयाभ्यामिति ता
वत्प्राप्तं। खर्वादिवाक्यतुल्यतयाप्रतिपन्नासमानत्वात्। तथाहि।
खर्वादर्पस्तथाहिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं। खर्वदर्पौ परोक्ता

र्यौ हिंसास्यात्पूर्वकालिकीति। अत्रानुष्ठानांगतिथेरेवधर्मीः। ख
र्वदर्पौ हिंसांतरितनतिथिधर्मीः। एतच्चदर्शनिर्णयस्थापीकरिष्यते
खर्वादिवाक्यवदत्रापि ग्राह्यतिथिगतावेववृद्धिक्षयाविति प्राप्ते।
ब्रूमः। उत्तरतिथिगतादेवात्रवृद्धिक्षयौ न ग्राह्यतिथिगतौ कुतः। अ
परार्द्धद्वयव्यापित्वाभिधानात्। पूर्वेद्युरामध्याह्नावसानमेवावा
स्याप्रवृत्तातोपरार्द्धप्रक्रममारभ्यपरेद्युरपरार्द्धावसानप
र्यंतलेसतिप्रतिपदोद्वयेवपरार्द्धव्यापित्वंउक्तंतत्रैत्रिमुहूर्त्तवृ
ध्यासंपद्यतेनानुक्षयेणतथासतिक्षयपूर्वानुकर्तव्येतिनन्वुपपद्य
तेउत्तरतिथिगतावृद्धिक्षयस्वीकारेतुसुतरामिदंवचनमुपप
द्यते। यदाद्वितीयासायाङ्गंप्रविशति। तदातिथिवृद्धिः। तत्रपरेद्यु
रनुष्ठानन्यायंकृत्वापूर्वस्यरात्रेर्मुख्यकालव्यापित्वात्। यदाद्वि
तीयापरेद्युरपरार्द्धेपिकियतीक्षीयतेतदाप्रतिपत्पूर्वविद्धा

कर्त्तव्या। उत्तरविधायाप्रतिपदो ज्योतिःशास्त्रेप्रक्रिययापरा
ह्ण्व्यपिलेपिपरिशेषक्यास्मार्त्तप्रक्रियायातदाप्यपिलाभात
थोचस्मर्य्यते। तिथ्यादौवनवद्यावाङ्गासौवृद्धिःपरेह्नि। तावन्मा
ह्यःसपूर्वेद्युरदृष्टापिस्वकर्मणीति। तिथ्यादाविति। आदिशब्देन
नक्षत्रयोगागृह्यते। तिथिनक्षत्रयोगेषुक्षीयमाणेषुसंक्षोयावा
वद्वृद्धिकापरिमितोऽवतिष्ठतेतावद्वृद्धिकापरिमितःक्षयस्तेन्यःपूर्व
द्युस्तिथिनक्षत्रयोगेषुज्योतिःशास्त्रेणदृष्टापिस्मार्त्तपरिशेषया
गृहीतव्या। एवंवृद्धिरपिद्रष्टव्यातथासतिप्रकृतेद्वितीयायामप
राह्णेपावान्यक्षयस्तावान्पूर्वेद्युःप्रतिपदियाजनीयंःतथासतपू
र्वेद्युरविद्धाप्रतिपन्नापराह्ण्व्यापिनीपूर्वविद्धातुव्यापिनीतिसेवगृ
हीतव्यावतिनन्वेतस्मिन्चवनेस्वकर्मणीत्युच्यते।ततःस्वकर्मनि
मित्तोवृद्धिक्षयप्रक्षेपइत्यर्थःसंपद्यतेनवप्रकृतंप्रत्याद्विकंद्वितीया

याःस्वकर्मेत्यतःकथंतदीयवृद्धिक्षयोवचनस्यास्यविषयोऽव
तःनैषदोषः।मानूत्रत्याद्विकंद्वितीयायाःस्वकर्मप्रतिपदस्कृत
इत्येवंतथासतिप्रतिपदोर्यस्वकर्मतस्मिन्निमित्तेनूतसतित
स्यांप्रतिपदिवृद्धिक्षयोप्रक्षेपणीयावितिवनार्थःसंपद्यतेतौ च
चवृद्धिक्षयोप्रक्षेपाधिकरणानूतिथ्यादेरुहरतिथ्यादिगता
वितिलभ्यते।ननुतिथ्यंतरगतयोर्वृद्धिक्षययोस्तिथ्यंतरप्र
क्षेपेसतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धिःसर्वत्रविप्लवेतातस्माप्रसिद्धि
मुपजीव्यप्रवर्तमानःस्मार्त्तोनिर्णयःसर्वोपिविप्लवेतेतिचेत्।
मैवं।नस्वल्वयंवृद्धिक्षयप्रक्षेपानुष्ठयतिथिनिर्णायोपन्यस्य
तेकिंतर्हिशास्त्रांतरेणानुष्ठयतिथौनिर्णीतायांतदुपपादनाय
तावापौवृद्धिक्षयावुपन्यस्येतेतथादानव्रतयोःशास्त्रांतरेण

तिथिक्षय वृद्धीप्रक्षेप.

त्रिमुहूर्तव्यापित्वमुदयतिथौनिर्णीतायांकर्मकाळव्याप्यत्वमावश्यं
कामपनेतुंसातिथिःसकलाज्ञेयतिवचनेनाविद्यमानमपिसाक
ल्यमापाद्यते।एवमत्रापिपराह्णव्यापिनीग्रहनबोधायनवचने
नज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धद्वितीयायाःक्षयमुपजीव्यपूर्वविद्धायांप्रति
पदिनिर्णीतायांकुतपादिकृत्यकर्मकाळव्यापिनीउत्तरविद्धात्यति
पक्षतोनग्राह्येतिशंकामपनेतुंतिथ्यादावितिवचनेनोत्तरविद्ध
द्वायांप्रतिपद्यपराह्णक्षयआपद्यतेअतोज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं
शास्त्रनिर्णयस्यवानकोपिविप्लवः।यदादिनद्वयेपिअपराह्णम
स्पृष्टविनिष्टंकिंचित्काळव्याप्तातिताद्दर्वविद्धाप्रतिपत्गृहीतव्या ॥१९०॥
तदाहमनुः।नद्यहव्यापिनीचेत्स्यान्मताहेतुयदातिथिः।पूर्वविद्धैवक
र्तव्याद्विमुहूर्तान्वेदादिसुमंतुरपिद्यहव्यापिनीचेत्स्यान्मताह
स्यतुयातिथिः।पूर्वस्यांनिर्वपेत्पिंडमित्यांगिरसनाधितमितिनन्व

परान्हस्यर्क्षउत्रापिसमानःप्रारंभकाळेतुकुर्यात्पेपरेद्युःसद्भावो
विनिष्यतेततःपरविद्धैवकुतोनग्राह्येतिचेत्।गुणाधिक्यादितिक्रमःप
रेद्युःकुतपव्याप्तिरेकएवगुणःपूर्वेद्युस्तिथिमूळत्वमस्तमयव्या
प्तिश्चेतिगुणद्वयंमूळस्यप्राशस्त्यंनारदीयपुराणेदर्शितंपैत्रंमू
ळातिथेःप्राक्शास्त्रज्ञैनैःकाळकोविदैरितिश्रीवरहस्यसारे
पुराणयोरपिप्रायःप्रातरुपोष्यातिथिर्देवफलेप्सुभिःमूळहिपि
तृतृप्त्यर्थेपैत्र्यंचोक्तंमहर्षिभिरिति।अस्तमयव्याप्तेःप्राशस्त्यग्राह
।मनुः।यस्यामस्तंरविर्यातिपितरस्तामुपासतेसापितृभ्योयतोह्यप
राह्णंस्वयंजयेति।एतत्प्रतिषेधार्थमेवोत्तरविद्धाप्रतिषेधतिव्यासः।
अहोस्तमयवेळायांकळामात्रापियातिथिसेवप्रत्यधिकेभ्राद्धेने
तरेपुत्रहानिर्दितिनचापराह्णवेळायाअविद्यमानतयाकर्मकाळ

व्याप्तिरहितायास्तिथेरनुपादेयत्वमितिशंकनीयं आपाद्यायास्तथो
क्तेर्विद्यमानत्वात्। अत एव वृद्धिश्राद्धं पित्र्येस्तमयवेलायांस्पृष्ट्वा पू
र्णा निगद्यतइतिमयवेलायांस्पृष्ट्वापूर्णानिगद्यतइतिउदाहृतान्या
मस्तमयस्पर्शी वाक्यान्याकालमात्रवाक्यान्यो चपूर्वेद्युः सायंकालव्या
प्तिर्विवक्षितापरेद्युरपराह्णस्पर्शिहीनस्यपूर्वदिनेसायंकालव्या
प्तिर्विवक्षिता। व्याख्यानतोवात्। अन्यथाऽमुहूर्तक्षयप्रसंगात्
एतदेवाभिप्रेत्यगोभिलः। सायाद्व्यापिनीयातुपार्वणेसाउदाहृतेति।
इदंश्रीविषयपूर्वविद्धायाः कर्तव्यतानिबन्धरहस्यब्रह्मवैवर्तसौरना ॥११॥
रदीयपुराणेषुव्यतिरेकमुखेनदर्शिताद्दर्शेव पूर्णमासेवपितुः सां
वत्सरंदिनं। पूर्वविद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइति। नन्वस्त्वेवमुभय
त्रापराह्णस्यस्पर्शोज्ञीयतया। अपराह्णद्वयव्यापिन्यामुत्तरतिथिगतद्वि
क्षयोन्यो नारदीयेपुराणेपित्र्यापूर्णे मरणन्यूनातिथिस्तोकालिकीस्पृ

ता। पित्र्येस्तनिर्णयोप्यस्तमउत्तरतिथेः साम्येनु कथं। किंतिथिमू
ळत्वात्तमयाव्याप्तिरुपद्रवश्चात्पूर्वविद्धाकर्तव्याकिंवा
कुतपसद्भावगुणवशादुत्तरविद्धाश्राद्धंतत्रापराह्णद्वयस्य
नोभावविषयन्यायेनपूर्वविद्धायाप्राप्तायांदक्षमिवचनात्तु
उत्तरविद्धेतिनिश्चयः। वचनंहिन्यायाद्बलीयः। यदानुदिनद्वये
ऽपराह्णकदेशव्यापिनीतदापिवैषम्येणतद्व्याप्तौमहत्त्वननि
र्णयः। तदाहमरीचिः। द्वयपराह्णव्यापिनीचेदादिकस्यय
दातिथिर्महतीयत्रतद्विद्धाप्रशंसतिमहर्षयइति। साम्येनो
भयत्रापिव्याप्तिश्चेत्तिथिगतेर्द्वित्वक्षयसाम्येस्त्रिद्धानि
यतेः तथाहि। पूर्वेद्युरपराह्णस्यद्वितीयघटिकामारभ्यपरेद्यु
रपराह्णस्यपरमघटिकंयावन्निष्ठासुपंचघटीकासु

वचनंहि न्यायाच्च बलीयः

यदातिथिर्वर्तते तदा पूर्वापराह्णस्य प्रथमघटिकां द्वितीयापराह्ण
स्य चरमघटिकांच विहायावसिष्टासु पंचसुघटिकासुघटिका
सुवर्त्तमानत्वात् साम्येनैकदेशव्याप्तिर्नवतिघटिकाचतु
ष्टयेनतदातिथिर्वर्द्धते यदा पूर्वापराह्णस्य चरमघटिकायां
मुत्तरतौत्रापराह्णस्य प्रथमघटिकायांच वर्त्तते तदाहेपि
साम्येनैकदेशव्याप्तिर्नवतिघटिकाचतुष्टयेनतदातिथिः
क्षीयते यदा पूर्वापराह्णस्य चरमेघटिकात्रयेउत्तरत्रीपरा
ह्णस्य घटिकात्रयेपिवर्त्तते तदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिस्त
देवरुग्नातिरिक्तनवर्द्धतेनापिक्षीयतेकिंतुसमेवइदंविषयख ॥१२॥
र्वदर्पवाक्यान्निर्णयः तदेवं प्रतिपदिपार्वणरूपमाह्निकंनिर्णी
तापार्वणरूपस्यतुकाम्यस्यदर्शविकारत्वात् प्रातिस्विकवि

शेषाज्ञावात्तवक्ष्यमाणेनदर्शनिर्णयेनैवनिर्णयोवगंतव्यः
॥इतिमाधवीयेकालनिर्णयेप्रतिपन्निर्णयाख्यंतृतीयंप्रकरणं
समाप्तं॥ ॥अथद्वितीयामारभ्यपर्वावसानाश्चत्वारोद्वादशाति
थयोस्मृत्यर्थकरणक्रमेणनिर्णीयंते प्रथमद्वितीयादीनांपंचदश
कलानांक्रमेणचंद्रमंडलप्रवेशनिर्गमनाभ्यांशुक्लकृष्णपक्ष
योः प्रथमद्वितीयादिनामधेयातिथयोजायंते तत्रप्रतिपदियो
निर्णयः पूर्वंप्रथैकरणेनिहितेसवोत्तरासुसर्वासुतिथिषुसा
म्येनसंचारेणतव्यः विशेषतस्तेनात्रनिधास्यते प्रतिपदिदेवपि
त्र्यंव्यवस्थापितंदेवषड्विधंउपवासेकभक्तनक्तायाचितदान
व्रतजपदानस्नानजपहोमाद्यंदयस्कव्रतराद्धेनवसंगृहीतः
पित्र्यादिविधंएकोद्दिष्टंपार्वणंचेति तत्रसर्वत्रकर्मकालव्याप्तियु

का यावैष्णवतिथेरनुष्ठानांगत्वंस्मृतिषुनिषेधितं कर्मकालव्याप्ति
विधामुख्यागौणभ्यांतिथयथाएकत्रकर्मण्यहोमुख्यः आसा
यमवाप्तिष्टः कालोगौणः तिथिव्याप्तिश्चद्विविधा औदयिकी वि
तिथिव्याप्तिः साकल्यापादितातिथिव्याप्तिश्चेतितत्रयथा यदासे
गपूर्वेतामावास्यातदानीमुपरितनोमध्याह्नोमुख्यएवप्रति
पदिव्याप्तौनवतिर्यदात्वपराह्णादिमारभ्यतिथिक्षयवशात्परे
द्युःसंगवांतात्प्रतिपद्भवति तदापूर्वद्युर्गौणकालव्याप्तिमुप
जीव्यैकत्रकानुष्ठानायत्तत्वीकारेसतिमध्याह्नव्यानुष्ठेय
त्वात्तत्रस्थानौदयिकप्रतिपद्यास्यनैवसाकल्यवचनापादितप्र ॥११२॥
तिपद्व्याप्तिस्वीकृतापरंचसतिकर्मकालव्याप्तौसर्वस्मृतीनाम
र्थंतातिबंधदर्शनात्कर्मकालव्याप्तिश्चास्त्रितरेभ्यःप्रबलमिति

निश्चितंये। तदनुसारेणद्वितीयाद्याविद्धातिथयउपवासवदेवए
कोद्दिष्टादौपित्र्यंचकर्मकालव्याप्तियुक्ताःस्वीकर्त्तव्याः उपवास
स्तुसर्वतिथिषुनारदीयेदर्शितः शुक्लान्वायदिवाकृष्णान्प्रतिपत्प्र
भृतीन्तिथीन्नोपोष्यैवबलिंदत्वाविधिनाथपरदिनेब्राह्मणा
न्भोजयित्वातुसर्वपापैःप्रमुच्यतइति उपवासेस्याद्दारात्रः कर्म
कालः तद्व्यापिनीग्राह्या तदसंभवेखंडतिथिर्ग्राह्यतिनिरूपितो
तत्रसूर्योदयत्रिमुहूर्त्तीनतोधिकावाप्रतिपद्भवतिउत्तरदिने
अस्तमेयादर्वाक्त्रिमुहूर्त्तीनतोधिकाद्वादशीयाभवतिसयमु
भयथाविद्धाद्वितीयातत्रैवोदयवास्तमयवात्रिमुहू
र्त्तित्वंवृद्धप्रयोजकंननुततोनूनत्वंतदेवपठीनसिवाक्यनपूर्वं
मुदाहृतंवेध्यतिथेश्चत्रिमुहूर्त्तसन्दोवापेक्षणंतइतिद्विमुहू

र्त्तेत्रिरुद्रश्चेत्यनेन सुमन्तुवचनेन प्रदर्शितः उदयास्तमयोरेववेध
सा इत्ययमर्थः उदयेतिथिर्ग्राह्या विपरीतानुपेत्यकृत्यादिलिङ्गा
त्यायनवचनेरवगन्तव्यः एवंचसतियथोदाहृतेपूर्वोत्तरविद्धे
तीयेतथोत्तरविद्धाद्वितीयोपोष्या युग्माग्निवाक्येनान्वय
व्यतिरेकाभ्यामुत्तरविद्धायाः प्राशस्त्यात्तिथिनात्ययेपुपो
ष्यत्वे साक्षान्नाभिहितं तथापिकर्मान्तरविशेषस्यानुपादान
त्तदुपवासविषयत्वंपरिशिष्यतेतथाहिनतावत्पित्र्यविष
यत्वेसम्भवतिव्यासेनयुग्मादिशास्त्रस्यरवादिशास्त्रस्यचदेव
पित्र्यविषयत्वेनव्यवस्थापितत्वात्नापिकर्मान्तरविशेषस्य
तयोर्मध्यइष्टप्रतीषव्याप्राधीनत्वेनयुग्मादिशास्त्रनधीयत्वात्अ
याचितस्यतूपवासवदनुष्ठेयत्वेननैवथविषयत्वेनचदानादि

DR BHAU DAJI

विषयत्वंदानादिरपोवीद्धिकर्तृयोकर्मव्यतयानिर्णीतत्वात्अ
तउपवासविषयत्वंपरिशिष्यते। कदाचिदेकर्क्षादितिथोयु
ग्मादिशास्त्रसंवादादुपवसितव्यात्तशास्त्रमुपोद्धकर्तृवचनवयवा
रयामः वचनान्तरंतुयुग्मतिथेरपोष्यत्वंसाक्षात्प्रतीयतेतथाच
प्रतिपत्प्रकरणेप्रतिपदमावास्यायुग्मस्यापोष्यत्ववचनमुदाहृतं
अत्रापियुग्मत्वाभिप्रायेणवद्वितीयायाःपरविद्धायाःउपाष्यत्वं
स्मृतिविरुद्धमन्तरयोर्दशमीसंयुक्तंएकादशीषष्टीसंयुक्ता द्वितीया च
चतुर्दशीत्रयोदशीचतुर्थीचउपोष्याःस्युःपरान्विताइतियदापूर्वधर्मो
दयमारभ्यपरधर्मोदयस्यापरिसमाप्तेर्वर्द्धतेतदापूर्वधर्मो
पवासःनचोदाहृतेनपरान्विताइतिवचनेनविरोधःशंकनीयः।
परान्वितपूर्वान्वितयोःप्रसक्त्योःसतोरस्यवचनस्यनियामकत्वा

द्वितीया दिन

तूनचात्रपूर्वोच्चितत्वं प्रसक्तमस्तिपूर्वस्यदिनस्यसंपूर्णतिथित्वा
त्संपूर्णखंडयोःसंपूर्णस्यासंदेहत्वेनप्रबलत्वात्असंजातवि
ध्यासरोधित्वकृत्स्नकर्मकालेव्याप्तित्वान्यापूर्वदिनेस्यवृद्धौवल्यंतस्मा
त्तत्रैवोपवासः।ननुपूर्वदिनोपवासंप्रतिषेधतिथिविषयत्वंनसंपूर्णेति
थीवप्रवृत्तेः।खंडतिथिविषयत्वंचपूर्वयायुतानेवकार्यत्यत्रिधा
नादेवगम्यते।ननुखंडतिथौद्वितीयायुताकार्यादितीयानतुपूर्वये
तिमेनाअस्यवचनस्यखंडतिथिविशेषेद्वितीयापूर्वविद्धैवोपोष्या
प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीयाप्रतिपद्यृतेत्यापस्तंबेनप्रतिपद्वितीय
यायुग्मत्वाभिधानात्।तदेवंनमुपजीव्यहरूप्रतिपत्परविद्धेवा ॥११५॥
पोष्यतिपूर्वनिर्णीतं।एवंतर्हिद्वितीयापिकथंपूर्वविद्धाकृतानु
ष्ठेयंस्यादितिपत्संमुखीकार्यायावदापराह्णिकी।पौर्वाह्णिकीव

कर्त्तव्याद्वितीयातादृशीविद्धेतितादृशीसंमुखीपूर्वयुतेत्यर्थः।
पूर्वेद्युरुदयेमुहूर्त्तंपरित्यज्यावशिष्टपूर्वाह्णसंबंधिनीयदात्र
वतितदावेधकारिण्याःपूर्वेद्युरुदयेमुहूर्तीयेमुहूर्तत्रयानावन
वेहूर्तसाम्यार्थ्यात्।स्वयंखंडापिसतीसंपूर्णपूर्वेद्योपवासोयुज्य
तेअत्रद्वितीयानवधानिद्यते।पूर्वेद्युरुदयमारभ्यप्रवृत्ताउदयं
परित्यज्यप्रवृत्तापूर्वाह्णसर्वंपरित्यज्यप्रवृत्तेतित्रयाणांतेषुके
कस्यपरेद्युस्त्रिमुहूर्त्तेकृत्स्नमूलकर्म्मन्यत्रैविध्यसतिमिलि
तानवधत्वंसंपद्यते।अत्रपूर्वेद्युरुदयमारभ्यप्रवृत्तायाःसंपूर्ण
त्वेनपूर्वेद्युर्मुहूर्त्तत्रयंतन्यूनत्वेसत्यपित्रिष्वपिपक्षेषुविवा
दाविषयत्वात्पूर्वत्रैवोपवासायुक्तःउदयंपरित्यज्यक्रियमाणाभा
गेप्रक्रम्यवृत्तायाःपरेद्युस्त्रिमुहूर्तंतायांसत्यामपिपरयुतोपवास

संज्ञवेतं परित्यज्यपौर्वाह्णिकवचनेनपूर्वेधरेवोपवासोविधीय
तेपरेह्नित्रिमुहूर्त्तन्यूनवेसूर्य्यत्ववेधकारिण्यासतीयायांस
त्यपिवेदुःसामर्थ्यविध्यायांद्वितीयायास्त्रिमुहूर्त्तत्वाभावेनवध
योग्यत्वान्नोवात्तत्रोपवासेनप्रसक्तः। अतःपरिशेषान्नपूर्वाह्णवा
क्याच्चपूर्वत्रैवोपवासःपूर्वेद्युरपूर्वाह्णंसर्वंपरित्यज्यप्रवृत्तायाः
परेह्नित्रिमुहूर्त्ततयाउदयतिथिवद्धित्वात्कृत्रोपवासइतिसंदेह
सतिव्यासेनोत्तरविधानात्पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरएवोपवासःन
वात्रशुक्लकृष्णव्यवस्थाभाक्नीया।युग्मवाक्यंशुक्लकृष्णपक्ष ॥११६॥
परदिनविधानात्कृष्णपक्षेपितत्प्रवृत्तौबाधाभावाच्चव्यत्य
योस्तुपक्षयोःपूर्ववद्व्यवधानहेत्वनपूर्वेद्युःपूर्वविद्धत्वाभावेपिपरि
शेषादापस्तंबोक्तंयुग्मवाक्याच्चपूर्वत्रोपवासइतिस्थितेएकनक्तो
दिपार्वणश्राद्धातेषुकर्मसुद्वितीयाप्रयुक्तस्यविशेषस्यकविदप्यस्मर

णात्। पूर्वोक्तःप्रतिपन्न्यायोत्रयोजनीयःइतिद्वितीयानिर्णयःअथतृती
यानिर्णीयते।तत्रत्रिविधानिवचनानिस्मर्यंतेकानिचित्पूर्वविद्धाविधा
यकानिचित्पूर्वविद्धातिथिनिषेधकानिचिदुत्तरविधायकानीति।
तत्रयुग्मवाक्यंतावत्पूर्वविद्धाविधायकंप्रसिद्धंःपूर्वविद्धानिषेधक
वाक्यमाहरापस्तंबः।तृतीयानुनकर्त्तव्याद्वितीयापहिताविप्रेइतिद्वि
तीययायुतातांतुयःकरोतिनराधमःसंवत्सरकृतंनेहसतुधर्मेण
लुप्यते।द्वितीयाशेषसंयुक्तायाकरोतिविमोहितोसोवैधव्यमवाप्नो
तिप्रवदंतिमनीषिणइति।स्कंदपुराणेपि।तृतीयानुनकर्त्तव्याद्वितीति
यासंयुतातिथिःयाकरोतिविमूढास्त्रीपुरुषोवाशेषविधजाद्वितीयासंयुतांतांतुपूर्वविधमाविलुप्यतेविधवात्वंदुर्भगत्वंचवेन्नास्यत्रसंशयः।कृष्णापिवाचैवद्वितीयासंप्रदृश्यते।सातृतीयानकर्त्तव्यागणैसंयुताययदीच्छत्यपरंपुण्यंव्रतंकर्त्तुंशिखिध्वजेति।

अत्र पूर्वविधा यानिषेधवाहुल्यात्सानग्राह्या युग्मवा क्येनुरंभाव्रतवि
षयंभविष्यतिरंभाव्रतंभविष्यान्तरेदर्शितं। उडुकुरुष्वलयत्नरंभाख्यं
व्रमुत्तमंज्यष्ठशुक्लतृतीयायांस्नानानियमतत्परइत्यादिनातथातत्रैव
पररंभाव्रतंपठितंरंभात्तृतीयांवक्ष्यामिसर्वपापप्रणाशिनींमार्गं
शीर्षतृथामासितृतीयायांनराधिपशुक्लायांप्रातरुत्थायदंतधा
वनपूर्वंकामत्यादिनाव्रतमभिधायोपसंहृतं। सौभाग्यायपुरा
वीपरंभयाराजसत्तमतिनृरंभातृतीयांयपरंसौभाग्यदाइतीं
ति। एतत्परंभाव्रतस्यपूर्वविद्धायांकर्तव्यत्वंस्कंदपुराणेदर्शितं। ॥१७॥
वृहन्नंपात्रथारंभासावित्रीवटसैतत्कीकृष्णाष्टमीचनूतावटकर्त
व्यासंमुखीतिथिरितिनत्रैवपूर्वविद्धानिषेधोरंभाव्रतव्यतिरिक्तवि
षयत्वेनपठ्यतेद्वितीयायातुविद्धावृतीयानकदाचनाकर्त्तव्याव्र

तिरिक्तानधर्मकामार्थनसरेःविहायेकांचरंभाचतृतीयांपुण्य
वृद्धिनामितिउत्तरविद्धाविधायकंब्रह्मवैवर्तेदर्शितं। चतुर्थी
संयुतायाचसातिलाफलप्रदेतिआपस्तंबोपि। चतुर्थीसंयु
तायाचतृतीयाफलप्रदाअविधायकरीस्त्रीणांपुत्रसौभाग्यवृ
द्धिनीति। बृहस्पतिरपि। एकादश्यष्टमीषष्ठीचतुर्दशीपौर्णमासीचतुर्द
शीअमावास्यातृतीयाचतावुपोष्यापरान्विताइतिअस्यचोत्तर
विद्धाविधायकस्यरंभाव्यतिरिक्तविषयत्वंब्रह्मवैवर्तेदर्शितं।
रंभाव्रत्यंवर्जयित्वातुतृतीयाद्विजसत्तम। अन्यासुसर्वकार्येषुगण
युक्तापशस्यतइति। क्वचित्तुसर्वव्रतेषुपूर्वविद्धैवतदाहवसिष्ठः।
एकादशीतृतीयाचषष्ठीचैवत्रयादशी। पूर्वविद्धातुकर्त्तव्यायदि
नस्यात्परेहनीति। अत्रपरेह्न्यसत्त्वेधर्मनिघ्नतेसर्वत्रैवासत्व

द्विमुहूर्त्तीसत्वं त्रिमुहूर्त्तीसत्वं चेति सर्वत्रैवासत्वे पूर्वदिनेऽनुष्ठा
नमस्तोयदापरेह्नि घटिकात्रयंघटिकापंचकं वानवतितत्व
कथमस्तिति महान्संदेहः त्रिमुहूर्त्तिसद्भावस्यामुख्यकल्पत्वात्पं
चघटिकापक्षेमुख्यासंभवः द्विमुहूर्त्तेसद्भावस्यानुकल्पत्वात्
घटिकात्रयपक्षेतस्याप्यसंभवात्तदाकिमुख्यानुकल्पयोरसं
भवात्पूर्वैकरेनुष्ठानं किंवापूर्वविद्धायानिषेधबाहुल्यादपरेह
न्यल्पमपिसत्वमाश्रित्यानुष्ठानं। नचात्रकिंचिन्नियामकंत्व
नमस्तिनापिन्यायेननिर्णेतुंशक्यतेनतावत्परदिनन्यायेनाप
कानांवातुनहिमुख्यानुकल्पयतिरिक्तंकुतश्चित्संभवतीयेन
प्रापकमाश्रीकंतेनापिपूर्वदिनन्याय्यंनिषेधबाहुल्यान्नवसि
ष्ठवचनात्प्रतिप्रसवेननिषेधोवाध्यतइतिचेन्मैवंनस्यवच्छन
त्यपरैकरत्वेतासत्वेसुपपन्नत्वात्तस्मादागमन्यायतोत्रा

DR BHAU DAJI

प्रवृत्तेरयोगिनोऽसर्वज्ञस्यधर्मत्वसाक्षात्कारासंभवाद्ऋषिणावा
रणवाक्यंशरणंअतएवव्यासेनकोप्रतिषेधःकृतयाविन्ना
नवाऋषेर्दृष्टंनमस्तिकिंचिद्धर्मस्यतत्वंनिहितंगुहायांम
हाजनोयेनगतःसपंथाइतिनिश्चित्यमुहूर्त्तमात्रसद्भावमाश्रि
त्यगौरीव्रतंपरैकरनुतिष्ठंतिअतोगौरीव्रतंपरैवानुष्ठेयं।अ
अन्येषुविष्णुपुराणाद्यक्तेषुवित्तशाठ्यादिषुमुख्यकल्पेनानु
कल्पेनवापरैकरनुष्ठानंतद्विषयाश्चपूर्वविद्धानिषेधाःकं
ल्पद्वयासत्वेतुविद्धामानायामपिपरैकःस्वल्पायामपितृतीया
यांतांपरित्यज्यवसिष्ठवचनेनपूर्वैकरनुष्ठानं।एकनक्तव्रतेतु
तांगेवतानुसारेणानुष्ठेयंतत्रयोक्तमध्याद्यदोषव्याप्ति
वैगुण्यानुष्ठानं।रंभाव्रतेप्युक्तमयादवाकुहूत्रितीयायास्त्रिमुहूर्त्तेसु

मल्लाना वेगतःस्थ ग्र.

गौरीतीया ग्र.

नावेत स्यामेव पूर्वविद्यायामनुष्ठानं तद्विधायकवाक्येषुसंमुखी
त्यभिधानात्। सौमुख्यस्य च सायान्हव्याप्तिरूपत्वात्। मुहूर्त्त
त्रयान्यूनत्वेसति पूर्वविद्यायाः प्राप्तकालत्वात्। रंजनं तु परवि
द्यायाअनिषिद्धं। सामान्यवचनैः परविद्याप्रशंसकैः परेष्व
नुष्ठानं। द्वितीयादितीयानिषेधकानियानिवाक्यानितेषुद्वितीया
यतीविवक्षितेतिचेत्। मुहूर्त्तत्रयपरिमितेतिब्रूमः। विधिशास्त्रेतथा
भिधानात्। यत्तु कलाकाष्ठेपीतिवचनं तत्कौतुकन्यायेनत्रिमुहू
र्त्तत्वदृढमतिइतिद्वितीयानिर्णयः॥ अथचतुर्थीनिर्णीयते। सा
चयुग्मवाक्यात्परविद्यापूज्यानचशुक्लपक्षतथाविधेपिकृष्णपक्षे ॥११९॥
पूर्वैवस्यादितिशंकनीयं। युग्मवाक्यस्यपक्षद्वयसाधारणत्वा
त्। चतुर्दश्याचपूर्णिमेत्यत्रशुक्लपक्षविषयत्वलिंगमितिचेन्ना
तस्यैकस्ययुग्मस्यशुक्लपक्षविषयत्वेपिद्वितीयादिकानांयुग्मानांपक्ष

द्वयसाधारण्यंस्यात्कुमारीवाक्यवत्साहचर्यात्। अन्यपिशुक्लपक्षविष
याण्येवेतिचेन्न। प्रतिपद्यप्यमावास्यायनेनपक्षद्वयस्यगृहीतायु
ग्मेनसाहचर्यादितरेषामपिपक्षद्वयस्यगृहीतंकिन्नस्यात्। एवं
तर्हिसाहचर्ययोरपिपरस्परकलहादनिर्णयएवेतिचेन्न। कार
णांतरेणनिर्णीतव्यत्वात्। तर्हिचतुर्दशीपूर्णिमायुग्मेमेकपक्ष
वर्त्तितिथिद्वयात्मकत्वात्तद्वितीयादियुग्मैःसदृशातिथिमावा ८५
स्यायुग्मंतुभिन्नपक्षद्वयवर्तितिथिंतेद्वयशुक्लपक्षाद्विलक्षणंव्यतः
पूर्णिमायुग्मसाहचर्येणैवनिर्णीयतइतिचेन्मैवं। श्रुत्यासा
हचर्यस्यबाध्यमानत्वात्। द्वितीयादिग्राह्यमुख्यावत्यापक्षद्व
यवर्त्तिनस्तिथीन्वक्तेसयंश्रुतिः। श्रुतिसाहचर्यलिंगादिषुषट्सु
प्रथमंप्रमाणंसाचिह्नवंयेनुसंनिधिःसचस्वामीवांतरंभेदत्वात्

वमं प्रमाणतश्चेप्रथमादर्थंतुबैदुळेसोयमर्थः।पूर्वमीमांसायांतृती
येध्यायेश्रुतिलिंगादिसूत्रमहत्ताप्रबंधेनप्रपंचितः।सूत्रंचैतत्।श्रु
तिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमु
र्थविप्रकर्षादिति।इममेवचक्रतिसन्निध्यावित्ररोधमुदिश्योत्तरमी
मांसायांगुणोपसंहारेविचारितंतथाहितांडिशाखायांश्रूयतेऽश्वमि
त्यतेदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति।अस्यायमर्थः।पंचऋक्तियुक्तस्यसा
मनउद्गीथाख्याऋक्तिः।काचिदवयवःतंचावयवमुद्गातायागकाले
गायतिगीयमानंचतमुद्गीथंसएवमुद्गातांडिशाखागतोपनिषद्वि
हितैरनेकैर्गुणैरुपासीतेतिचगुणास्तांडिशाखायामविशेषेणाउद्गी ॥१२०॥
थामक्तिरुक्तांडिशाद्दूलजैमिनीयतलवकारादिषुसर्वासुसा
मशाखासुपठिताःतत्रयदिदंतांडिशाखोक्तगुणमुपासनेऽऋक्ति
तांडिशाखागतएवोद्गीथऋक्तिर्विशेषेव्यवतिष्ठतेकिंवासर्वशाखा

गतउद्गीथसामान्येसंचरतीतिसंशयःतत्रसंनिधिवत्उद्गीथवि
शेषेव्यवतिष्ठतइतिपूर्वःपक्षःउद्गीथशब्दोमुख्ययावत्यासामान्ये
ब्रूतेनचसन्निधिनाप्रथमप्रमाणेनप्रथमप्रमाणस्यक्तेःसंकोचो
युक्तःतस्मादुपासनमुद्गीथसामान्येसंचरतीतिसिद्धांतःअनेन
न्यायेनप्रकृतेपिसाहचर्यात्खेनसन्निधिनाद्वितीयादिऋक्तिःसं
कोचायोगाऋग्मादिशास्त्रेपक्षद्वयविषयंदृष्ट्वायदिचतुर्दशी
पूर्णिमयोःकृष्णपक्षविषयत्वंनसंभाव्येतनहितत्रैकंशुक्लपक्षवि
षयत्वमस्तीतथादर्शप्रतिपद्गमपिगत्यंतरानावात्पक्षद्वयसं
न्निधिविषयःएवंव्यवस्थितेसत्यांयुगमशास्त्रेणपक्षद्वयेपिचतुर्थी
परित्वेवप्राप्तेतिप्राप्तेऽनुवादोतरेणचतुर्थीद्वयस्यव्यवस्थाप्रतीयतेऽत
थाचमार्कंडेयःशुक्लपक्षेतिथिर्यात्र्यायस्यामन्यदितरेविशुक्ल

पक्षे तिथि र्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति। अत्रेदं वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्ये युग्मादिशास्त्रनियमेनद्वारा एकवाक्यतया तिथिना व्यवस्थापकं उत्तस्यात्त्याज्यपानतावन्नियमनद्वारा। युग्मा ग्रीत्या दि युग्मपूर्वतिथीनामुत्तरविद्धानां पूज्यत्वेन शुक्लपक्षे तिथि र्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति उत्तरार्द्धमविरोधिउत्तरार्द्धनुविरोतथा नेष्ववयुग्मपूर्वरमतिथीनां पूर्वविद्धानां पूज्यत्वेन कृष्णपक्षे तिथि र्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति उत्तरार्द्धमविरोधिपूर्वार्द्धनु विरोधितथा दर्शप्रतिपद्युग्मपिकृष्णपक्षगतस्यदर्शस्यादर्शयु ॥१२१॥ ज्यत्वंशुक्लपक्षगतायाःप्रतिपदोस्तमयपूज्यत्वंतथासतित्रो स्तमयत्रविरोधःस्फुटतरः। तस्मान्नयुग्मादिशास्त्रमनेन नियंतु र्शक्यनापिस्वातंत्र्येण तिथीनांव्यवस्थापकंतत्रापियुग्मादिशास्त्र

विरोधस्यापरिहार्यत्वात्। अविरोधेनशुक्लादिवाक्यगतदर्श मीविषयत्वंप्रतिपत्प्रकरणेप्रसंगादुदाहृतंतस्माच्छुक्लकृष्ण योरुभयोरपियुग्मादिशास्त्राच्चतुर्थीपरविद्धाग्राह्याबहुवा सिष्ठापि। एकादशीतथाषष्ठी अमास्यवास्याचतुर्थिका। उपो ष्याःपरसंयुक्ताःपूर्वाःपूर्वेणसंयुताइति। ननुपरविद्धोपवासः कश्चित्प्रतिषिध्यते। द्वितीयापंचमीवैधाद्दर्शमिश्रत्रयोदशी। नोपवासेहन्युःपूर्वोत्तरेतिथीइति। अयमर्थः। पंचमीसंबं धेनपूर्वाचतुर्थीतिथिमुत्तरांचषष्ठीतिथिमुपवासविषये हंति। अतःपंचमीविद्धायांचतुर्थ्यांनोपवाइतिनेषदोषश्च तुर्थ्यैदेवव्यवस्थापपत्तेःसंविद्धचतुर्थ्यांभिन्नदेवताविषया निबद्धनित्यव्रतानितत्रविद्धधर्मोत्तरप्रोक्तेचतुर्मूर्त्तिव्रतेमूर्ति

चतुष्टययोपेतो विघ्नेदेवता स्कंदपुराणे प्रोक्तेऽंगारकचतुर्थी
व्रते शिवो देवता कूर्मपुराणप्रोक्तेऽपयव्रते यमोदेवता सौरपु
राणादि प्रोक्तेदूर्वागणपत्यादिव्रतेषुविनायको देवता कूर्मपु
राणएव प्रोक्तेनागचतुर्थीव्रतेरोषशंखपालादयःसर्पादेव
ताःतत्रविनायकव्यतिरिक्तानाव्रते परेद्युःसूर्योदयप्राप्तितिद
नंविषयपंचमीवेधविषयोव्यवस्थापनीयःतथापूर्वविद्धा
प्रशंसासाचतत्रैवविषयेद्रष्टव्या।अतएवापूर्वविद्धा
प्रशस्यतेचतुर्थीसंयुतायांब्रह्मवैवर्ते।पूर्वोत्तरविधयोर्विधि ॥१२॥
निषेधोस्मर्यते।चतुर्थीसंयुतायुताकार्यातृतीयाचतुर्थीकृत्
तीयायुतानेवपंचम्याकार्यंकदितिस्तथातत्रैवापूर्वविद्धा
प्रशस्यतेचतुर्थीसंयुतायाचसातृतीयाफलप्रदावश्चतुर्थीनु

र्तियायांमहापुण्यफलप्रदेतिनंदायांचविनायकव्रतविध्य
र्थंतत्रैवसूचितं।कर्तव्याव्रतिभिर्नित्यंगणनाथसुतोषिणी
ति।स्कंदपुराणेपि।विनायकव्रतेकार्यासर्वमासेषुपूजार्चचतुर्थी
तुजयायुक्तागणनाथसुतोषिणी विनायकव्रतानुष्ठानेचतुर्थ्यांमध्या
ह्नव्यापित्वंमुख्यंप्रयोजकंतत्रबृहस्पतिः।चतुर्थीगणनाथ दा१
चतुर्थ्यां स्यान्मातृविद्धापुराप्यतेमध्याह्नव्यापिनीचेत्सापरतश्चेत्परिह
निति।यदापूर्वंकर्मध्याह्नव्यापिनीभवतितदामुख्यप्रयोजक
स्यविद्यमानत्वान्मातृविद्धत्वगुणस्यसद्भावाच्चसाग्राह्यानाद
र्शविषयेपरेद्युःसत्यामपिमध्याह्नव्यापिन्यासात्याज्या।अतएव
प्रशस्यतइत्युक्तं।परेद्युरेवयदामध्याह्नव्यापिनीतदामातृवि
द्धत्वगुणाभावेपिप्रधानप्रयोजनुसारेणपरविद्धैवग्राह्या।

तथावस्मृत्यंतरं॥मात्रविद्धाप्रशस्तासाचतुर्थीगणनायकेमध्या
ह्नेपरतश्चेत्सान्नागविद्धाप्रशस्यतइतिननुबहुषुवचनेषुपूर्व
विद्धायागणनाथसंतोषहेतुत्वमुक्तं॥अतःपूर्वविद्धत्वस्यैवमु
ख्यप्रयोजकतामुक्ता॥मैवं॥मध्याह्नव्यापित्वस्यैनवैधर्म्यप्रसंगात्।
अवश्यंहितदामध्याह्नव्यापित्वंप्रसंगाद्भवति॥अतस्तद्विधानंव्य
र्थंव्यावर्त्याभावात्॥अथोच्येत॥पक्षांतरेप्येकवचनविहितस्य
पूर्वविद्धत्वस्यैवैयर्थ्यंनदत्वंमध्याह्नव्यापित्वेनैवतन्निर्णी
यादिति॥तन्नायदातिथिक्षयवशादुभयत्रमध्याह्नव्याप्तिर्नास्तियदा ॥१२३॥
वोभयत्रकृत्स्नव्यापित्वंतदैकदेशव्यापित्वंतत्रमानं॥तत्रसर्वत्र
मध्याह्नव्याप्तेर्निर्णयाभावेसतिपूर्वविद्धत्वेनैवनिर्णीतत्वात्॥एवं
तर्हिसावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशौबलीयइतिन्यायेनम

म

ब

ध्याह्नव्यापित्वस्यनिरवकाशतयाप्राबल्यमित्येवंवक्तव्यं॥ननु
मुख्यतयेतिचेत्॥मुख्यत्वस्यापिसंदेहात्तिथिनिर्णयेकर्मकाळव्या
प्तिरात्रस्यमुख्यत्वमस्यप्रकरणस्यप्रारंभेदर्शितं॥कर्मकालव्या
विनायकव्रतस्यमध्याह्नेःप्रातःस्नात्वातिलैःस्नात्वामध्याह्नेपूजयेत्न
पतितत्कल्पविधानात्॥अतेमुख्यत्वादपिमध्याह्नव्यापित्वंप्रबलं।
ननुकस्यांचित्पूर्वविद्धत्वेनमध्याह्नव्यापित्वंबाधउपलभ्यते।
जयायुक्तदिसंपूर्णाचतुर्थीहसतेयदि॥जयासेवहिकर्तव्यानो
गविघ्नकारयदितिस्मरणात्॥मैवं॥अस्यवचनस्यदिनद्वये
मध्याह्नस्पर्शीभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः॥तथाहि॥पूर्वदिनेवि
नायकप्रयोजकंमध्याह्नेजयासंपूर्णापरेह्निमुहूर्तत्रयव
त्त्वान्मध्याह्नादर्वागेवचतुर्थीसमाप्तौदिनद्वयेकर्मकालेप्राप्ते

तिथेश्चतुर्थ्यां अन्यावादिनायकव्रते किंदिनमुपादेयमितिवी
प्सायांपूर्वदिनंविधायपरदिनंप्रतिषेधति।अथोच्यते।जयाव
यदिसंपूर्णत्वेनकर्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्यंतत्वमि
तिपक्षेतर्हिपूर्वविद्धैवनास्तिवैधिकायापूर्वतिथेःसंपूर्णत्वस
तिवेध्यायाश्चतुर्थ्याःअवकाशाभावात्।अथयान्यपूर्वविद्ध
त्वंतथापिमध्याह्नव्यापिन्यांजयायांविहितायांपरेद्युर्मध्याह्न
व्यापित्वंवाध्यतएवेतिचेन्मैवं।नखल्वुत्तरदिनस्यहेयत्वंमध्या
ह्नव्यापित्वंकारणतयोपन्यस्यतेकिंतुगणागणविद्धत्वंअतोना ॥१२॥
गणविद्धत्वनिंदायांवचनस्यतात्पर्यंनचतुर्थीरहितजयाविधाने
अन्यथाचतुर्थीनिंदायामपितात्पर्यंप्रसज्येतनुतत्कथंनहिव
रयोनायकन्यामुद्दाहयंतिवचनंचायाकेसुतीकन्यायेपरं
हि

तुच्यतेयदिशब्दप्रयोगस्तयापिजयासंपूर्णातथापिनागविद्धा
हेपाकिमुतजयायुक्तायांचतुर्थ्यांसेचवक्ष्यामितिहिवचनव्यक्तं
मध्याह्नव्याप्त्याविशेषितीनक्तंकुतस्तेवेतिचेच्चतुर्थीरहितायांतृ ना
तीयामांतवाषिकोक्तिरितिसमानःपर्यनुयोगःवचनवै
लक्षण्यादित्युत्तरंअस्माकमपिवचनयोःपरस्परकलहेपूर्वोक्तन्यायेन
त्यक्तनिरवकाशत्वान्मध्याह्नव्यापित्ववचनंतुमेवातिप्रबलंमुद्दि
नायकव्रततत्पत्नीप्रतिपदाक्षयादिपिप्रबलत्वंजयावचनंतुगौर्यादि
व्रतेचरितार्थंतद्व्रतंतुविष्णुपुराणेऽर्हितं।विनायकसंमन्यर्थं
चतुर्थ्यांयदुनंदन।सर्वविघ्नविनिर्मुक्तःकार्यसिद्धिमवाप्नुयादि
तिश्रुतिर्धायानंतरमिदंपठ्यते।निदारतिंनिर्वाहदंकीर्तिमर्थंसर
स्वतिं।प्रज्ञांतुष्टिंतथाकीर्तिंतत्रैवाहनिपूजयेत्।विघ्नकामोविघ्नेषण

पूजयेद्वत्सरस्त्रीमिति लिंगपुराणेपि चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्यां च्चै
व विधानतः पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं सौभाग्यं चनरः क्रमादिति नार
दीयपुराणेपि माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुधः चतुर्थीवि
रदानाम गौरीतत्र सुपूजिता अतोयथोक्तरीत्याविनायकव्रतमध्या
न्हव्याप्तित्वेनैवनिर्णयः गौरीव्रतंजयावचनदृष्टव्यं ननुयदा
दिनद्वयेपिविशेषेणमध्यान्हेकदेशव्यापिनीतदापूर्वदिनेत
न्महत्त्वंचेत्तदातदेवोपादेयंउत्तरदिनेतन्महत्वेकिंमहत्वेगुणेन
तदुपादेयंकिंवा माहविद्धत्वगुणेनपूर्वमुपादेयमितिसंशयप्र
वृत्तिरुच्यते ब्रूमः परस्यनागविद्धदोषोपेतत्वात्पूर्वस्यतदभावात्
एतदेवाभिप्रेत्यस्कंदपुराणेपठ्यते ज्येष्ठेचवटसावित्रीतथानंगत्र
योदशीविनायकचतुर्थीविकल्पेन्यासंसुखीतिथिरितिविनायकव्रतव

नागव्रतेपिचशुक्लचतुर्थीमध्याह्नव्यापिनीग्राह्यानागव्रतंचकुर्मपु
राणेदर्शितंतिथौपुराह्नयायांचसमुपोष्ययथाविधिशंखपा
लादिनागानांशेषस्यचमहात्मनः पूजाकार्यापुष्पगंधक्षीरा
प्यायनपूर्वकं विषाणितस्यनश्यंतिनवतंभंतिपन्नगाःविना
यकचतुर्थीनागचतुर्थ्योरियान्विशेषः एकदन्तन्यायेनम
ध्यान्हव्याप्तौसाग्राह्येतियदापरेह्यरेवमध्याह्नव्याप्तिर्न
दाविनायकचतुर्थीपराह्णतरेषुपंचसुनवदंडेषुजायायोगस्य
प्रशस्तत्वात्पूर्वैवकरेवसाग्राह्यतिः यदापूर्वैवकरेवमध्याह्नव्या
पिनीतदानागचतुर्थीपूर्वाह्णेतरेषुपंचसुनवदंडेषुपंचमीयोग
स्यप्रशस्तत्वादुत्तरैवग्राह्यतिः तस्मात्सर्वत्रचपूजयेदितिवच

नादवसीयतेऽतिचतुर्थनिर्णयः ॥ ॥अथपंचमीनिर्णयः॥ युग्मशास्त्रेणपंचमीपूर्वाद्वयहीतव्या।ननुप्रायःप्रातउपोष्या
हितिथिर्देवफलेस्मृतिरितिनिबंधरहस्येसौरपुराणयोस्ति
थ्यग्रहणस्यापवासंगत्वविधानात्।पंचम्युपवासपरेद्यः
प्राप्नोतिततोहारीतेनपरविद्धायाःप्रतिषिद्धत्वात्।चतुर्थी
संयुताकार्यापंचमीपरयाननु।देवकर्मणिपित्र्येचमुरुप
श्नेतथासितऽतिऽनचेतावत्प्रायःप्रातऽतिवचनस्यविषय
यत्वशंकनीयानिर्णीतासुनिर्णीयमाणासुचतिथिषुयत्र
यत्रपरविद्धोपवासःशास्त्रांतरेणप्राप्तःतस्यसर्वस्यतद्वि
षयतोपपत्तेःनचतेनशास्त्रेणतदुपवासस्सिद्धोकृतमनेनवि
त्वनेनेतिशंकनीयासामान्यविशेषरूपेणशास्त्रद्वयस्या

पिचरितार्थत्वात्।तस्यचसामान्यशास्त्ररूपस्यप्राप्तोपवा
सवचनस्यविरोधिनाषष्ठीयुक्तपंचमीनिषेधकेनविशेष
शास्त्ररूपेणहारितवचनेनबाधायुज्यतेएतादृशबाधमभि
लक्ष्येवप्रायःप्रातउपोष्यतिप्रायःशब्दःप्रयुक्तोप्रतिपन्याये
नपौर्वाह्णिकऽतिवचनबलात्पंचम्यामपिदानव्रतयोःपर
दिनानुष्ठानप्राप्तौतद्बाधकत्वंहारितवचनेनदेवकर्मणी
त्युच्यतेनचदेवकर्मणिपूर्वाह्णस्यकर्मकालत्वात्।कर्मका
लशास्त्रप्राबल्यसंवर्णितत्वात्।तद्बाधानयुक्तेतिशं
कनीयंविधेर्निषेधस्यवाप्रतिपदोक्तस्यप्रबलतरत्वात्।न
चपूर्वदिनपूर्वाह्णस्यापत्यक्षतमकर्मकालत्वंसाकल्यवचना
पादितकर्मकालत्वस्यसद्भावात्।ईदृशमेवविषयंकृत्य

मलिलक्ष्य साकल्यवचस्य प्रवृत्तत्वात्स्वाभाविकतिथिव्याप्ति
युक्तेविषये साकल्यवचनस्य निरर्थकत्वात् तस्मादेवकर्मणि
पंचम्यानिषेधो न विरुध्यते। नत्वेवमपि पित्र्यस्यैतन्निषेधो नि
रर्थकः पित्र्यस्य स्वतएव परविद्धाया मप्राप्तत्वाद्भवेदेवं दृष्टा
ततया पित्र्यतदुपन्यासोपपत्तेः। यथा पित्र्यकर्मणि उत्तर विद्धा
न ग्राह्या। तथादेवेपीति विवक्ष्यया देवपित्र्यः सहोपन्यासः।
ननु व्यासनिगमगत युग्मशास्त्रमुदाहृत्य लुप्तापंचम्याः पूर्व
विद्धात्वमभिधीयते। आपस्तंबादयस्तुतद्विपर्ययेण युग्मो ॥१२७॥
पुदातुः। प्रतिपत्सद्वितीयास्यात्तृतीयाप्रतिपद्युता। चतु
र्थीसंयुतायत्सा तृतीया फलप्रदा। पंचमीवृद्धिकर्त्तव्या षष्ठ्या
युक्तावनार्हति। अतएवैतद्युग्मशास्त्रपर्यालोचने न पर्व

म्याः परविद्धत्वं प्राप्नोतिबाढं। अतएवात्र शुक्लशास्त्रे
ण व्यवस्थाप्रसक्तानां व्यवस्थां निषेद्धुहारीते नशुक्लपक्षेत
थासितेत्युक्तं। नयसाव्यवस्थावचनेन निषेद्धुमशक्याकि
हिवचनं नकुर्यान्नास्तिवचनस्यातिशयद्योतनन्यायात्। तस्मा
द्धारीतवचनेनपंचमीपूर्वविद्धाग्राह्या। स्कंदपुराणेपि। पंच
मीचेत्तथाकार्यी चतुर्थीसंयुताविशेषतः। तथाब्रह्मपुराणेऽ
पि व्यत्तरपुराणेच। पूर्वोत्तरविद्धाविषयोविधिनिषेधोस्म
र्यते। पंचमीतुचतुर्थ्यानुकार्यापष्ठ्यानसंयुतेति। यत्तुब्रह्मवै
वर्तेऽभिहितं। पंचमीनप्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्तातुनार्हतीति। त
द्वचनं स्कंदोपवास्यविषयतयासंकोचनीयं। वाक्यशेषतु
थाऽधानात्। स्कंदोपवास्यचोक्तापंचमीपरसंयुताइति

द्विवाक्यशेषः। तच्चासंजाते विरोधिनोवाक्यशेषत्वमस्य
यं ना कृद्विरोधिनावाक्यशेषत्वंकल्पइतिराकनीय
स्मात्संदिग्धापक्रमस्यज्ञाब्ल्यापिसंवितेवाक्यशेषणमि
तिव्यत्वात्। अतएवजैमिनिनापिसंदिग्धेनुवाक्या
षादिति॥स्कंदोपवासेपंचमीपरविद्धाअन्यत्रसप्तविद्धेतिस्थि पूर्व ५
तिपंचमीनिर्णयः। अथषष्ठीनिर्णीयते॥साच्ययुग्मयो
स्त्रद्वयेनद्विविधाप्रतिपातितत्रषष्ठ्यामुच्यतेत्यंकंयुग्म
शास्त्रंतेननषष्ठ्याःसप्तमीविद्धत्वंप्रतीयतेपंचमीनुप्रक
तेव्याषष्ठ्यायुक्तेतुनारदेत्यपरंयुग्मशास्त्रंतेनषष्ठ्याः कुल्ल
पंचमीविधत्वंप्रतीयतेतयोःशास्त्रयोःकिमुत्कृष्टपक्षद
र्शनेनव्यवस्थाकार्याकिंवादेवपित्र्यदर्शनउतस्कंद
वे

नान्यव्रतेनदर्शनात्तत्रनृतावस्वयमकृत्वःसुमंतुनापक्ष
द्वयव्यवस्थानिराकृत्यदेवपित्र्यदर्शनव्यवस्थापितत्व
त्तथावतद्वचनंनागविद्धानषष्ठीस्यात्पक्षयोरुभयो
पिदेवकर्मजितामत्यापित्र्यपूर्वणसंयुतामितिनापि
द्वितीयादेवपित्र्यदर्शनव्यवस्थायाअयुक्तत्वात्तथाहियद
त्तत्समंतुनादेवकर्मणिशुक्लकृष्णपक्षद्वयगतायांषष्ठ्या
नागविद्धत्वंप्रतिषिध्यतातत्तथास्तुयत्तुनागविद्धायांपि
त्र्यव्यवस्थापनंतत्रवक्तव्यंकिंपूर्वविद्धत्वमेकोदिष्टवि
षयाकिंवापार्वणविषयनोभयमप्युपपद्यतेमध्यान्हाप
राह्ण्यापित्र्यमेवतयानिर्णयेसतिपूर्वविद्धतायाअकि
ंचित्करत्वात्। नचैवंमंतव्यंपरेद्युरेवसंस्तामपिध्यात्परा
म

ल्व्याप्तोत्प्रतिपत्यागायपूर्वविद्धत्वविधानमिति।सुख्यक
र्मकालव्याप्तेःपरित्यागायोगात्।अन्यथासुखकर्तियास्व
गृहंदहतीतिन्यायआपतेत्।तर्हिसुमंतुवचनस्यकाग
तिरितिचेत्।उच्यते।नखल्वेतद्वचनंपित्र्येपूर्वविद्धाविधा
तुंप्रवृत्तंकिंतर्हिदेवतांनिवारयितुंतत्प्रवृत्तिं।तेनार्थवादत्व
नपित्र्येसाभ्यनुज्ञायते।तत्रेयंवचनव्यक्तिर्यदिनामकथंचि
त्पूर्वविद्धानवेत्।नवतुनामसापित्र्येतिधिमूलस्यप्रायण
पितृतुष्टिहेतुत्वात्।देवंतुसर्वथापूर्वविद्धानग्राह्यंतितस्मा
त्तृतीयःपक्षःपरिशिष्यतेकदेव्रतेपूर्वविद्धाव्रतांतरेषुत्वपर
विद्धेतितत्रस्कंदषष्ठ्याःपूर्वविद्धत्वमाह।विशिष्टःकुलाष्टमी
स्कंदषष्ठिशिवरात्रिश्चतुर्दशी।एताःपूर्वयुताःकार्याःस्तिथ्य

तेपारणंत्रयोदशीति।स्कंदषष्ठीलिंगपुराणेदर्शितं।प्रत्यक्षम
पिषष्ठ्यांषष्ठीकार्यायुहस्यत्वादीषद्ग्राह्यंसमुखीवस्यात्तस्मि
न्नागामिवत्सइति।यात्रेवरविषष्ठीदर्शितिषष्ठ्यामुपोष्य
विधिवत्सपूज्यामकंमर्चयतःसूर्यलोकेवसंत्रज्ञातीर
स्तिलंफमितिफलषष्ठिमंदारषष्ठीत्यादिव्रतानिचविष्यान
रेषूक्तानितत्रतत्रेरव्यादिव्रतेषुपरविद्धाग्राह्या।तदुक्तंवि
ष्णुधर्मोत्तरे।एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशीअमा
वास्याहतीयाचताउपोष्याःपराचिताइति।यद्यप्यत्रव्रतविशे
षानोपातःतथापिस्कंदेतस्यपूर्वविद्धायांविहितायांपरिशे
षादन्यषामुत्तरविद्धाभवतितेषामप्यविरोधात्पूर्वविद्धास्तिथि
वेतिनप्रतिषेधात्।तथाचनिगमः।नागविद्धातुयाषष्ठीरुद्दिष्ट

द्वादिवाकरः। कामविद्धोऽवेद्विषुर्नगाद्यास्तेनुवासराः। ना
गःपंचमीसंज्ञःषष्ठिदिवाकरःसप्तमीकामस्तुयोऽष्टमीविष्णु
र्द्वादशी। शिवरहस्यसौरपुराणयोः। नागविद्धातुषष्ठीसि
द्धिदाभवेत्सप्तमीदशम्येकादशीविद्धानोपोष्यासुकथंचने
ति। तथापूर्वविद्धाप्रतिषेधः। उत्तरविद्धाविधिश्चेत्कश्यपसंहि
तास्कंदपुराणेऽप्युक्तः। नागविद्धातुकर्त्तव्याषष्ठीतुनकदा
चन॥ सप्तमिसंयुताकार्याषष्ठीधर्मार्थवित्तकैरितिव्रतप्र
वर्त्तनहिषष्ठीनागविद्धाकर्त्तव्यातुकदाचन। नागविद्धातुयाष
ष्ठीकृतापुण्यक्षयान्नृणांवेत्। सप्तम्यासहकर्त्तव्यामहापुण्या ॥१२०॥
।ष्ठप्रदेति।पुण्यस्यक्षययस्यांसापुण्यक्षयायदिकेदाचि
त्तिथिक्षयवशादुत्तरविद्धानउच्यतेतदास्कंदव्रतवदन्यत्र
पित्रतानिनागविद्धायांकर्त्तव्यानिहितदाहवशिष्ठः।एकाद

शीतृतीयाचषष्ठीचैवत्रयोदशी।पूर्वविद्धायांकर्त्तव्यायदि
नस्यासरेहनीति।नागवेधश्चविष्णुहेतीत्यकःतथास्कं
दपुराणे।नागोद्वादशनाडिभिर्दिकपंचदशभिस्तथाभूतो
ष्टादशनाडीभिर्दिषयत्कुरुतेतिथिमिति॥इतिषष्ठीनिर्णयः
॥अथसप्तमीनिर्णीयते।सतिहिसप्तम्यांनानादेवताकानिव्र
तानितत्रविष्णूत्तरोक्तंसूर्यमहेश्वरदेवताकमसु
कोऽरुणसप्तमीव्रंतंतथाभविष्यपुराणेसूर्यदेवताकंवि
जयसप्तमीव्रतमुक्तंसूर्यदेवताकमारोग्यसप्तमीव्रतंवाराहपुरा
णोक्तंविष्णुदेवताकंमंगल्यव्रतंगरुडपुराणोक्तंहितंए
वमन्यान्यप्युदाहरणीयानितत्रकाश्चित्तिथयोदेवताभेद
नव्यवतिष्ठमानालक्ष्यंतेतत्रयथास्कंदषष्ठीपूर्वविद्धासंदा
रादिषष्ठीपरविद्धाकाश्चित्सत्यामप्येकस्यांदेवतायांव्रतभेदेन व्य

वतिष्ठेतेतद्यथागौरिवृतेप्येवरंनास्तीयापूर्वविद्धालवणाद्यु
यापरविद्धाकाश्चिदेकदेवताकाएकस्मिन्व्रतेकर्मकालव्याप्ति
नेदनव्यवतिष्ठेतेतद्यथाविनायकव्रतेपूर्वेद्युःपरेद्युर्वातु
र्थीमिश्रयाव्याप्तिनीगृह्यतेकथितंशुक्लेकृष्णेनेदनव्यवतिष्ठ
तेतद्यथाशुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धाकृष्णप्रतिपदुत्तरविद्धेति
तत्रकेनन्यायेनसप्तमीव्यवस्थापनीयेतिपीक्षायांनकेनापी
तिप्रतिजानीमहेसप्तम्याःपूर्वविद्धानिंदकस्यवचनस्योत्तर
विद्धाविधायकस्यवचनस्यकस्यचिदप्रदर्शनात्तद्विपर्यये ॥१३२॥
णपूर्वविद्धाविधायकस्योत्तरविद्धानिषेधकस्यसर्वत्रोप
लंभतेसर्वासुदेवतासुसर्वेषुव्रतेषुशुक्लकृष्णपक्षयोरु
भयोरपीतिसर्वेसप्तमीपूर्वविद्धैवग्राह्याउमादिभ्यास्त्वेष
मुन्मीलियमिधानात्स्कंदपुराणेपिकर्त्तव्यासप्तमीतत्रष

ष्टीयत्रसर्वदाषष्टीनुसप्तमीयत्रतत्रसन्निहितोरविरितिउ
विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोःषष्टीनुसप्तमीतात्तुअन्योन्यंतु
समाश्रितेपूर्वविद्धादिजश्रेष्ठकर्त्तव्यासप्तमीतिस्थितिरिति
पैठीनसिःपंचमीसप्तमीचवदशमीचत्रयादशीप्रतिप
न्नवमीचैवकर्त्तव्यासमुखीतिथिरितिउत्तरविद्धाप्रतिषे
धःस्कंदपुराणदर्शितःषष्ठ्यैकादश्यमावास्यापूर्वविद्धा
तथाष्टमीसप्तमीपरविद्धाचनोपोष्यंतिथिपत्रकमितिनव
व्रतविशेषेणापूर्वविद्धायामाज्ञाकर्त्तव्यातदुक्तंब्रह्मवै
वर्तेसप्तमीचाष्टमीयुक्तानसप्तम्यायुताष्टमीसर्वेषुव्र
तकल्पेष्वष्टमीपरतःभुंजतियदापूर्वेद्युरस्तमयेप
र्यंताषष्ठीपरेद्युस्तिथिक्षयेनास्तमयादवीगष्टमीत्रिमु

हूर्त्तोत्तरा पूर्वविद्धायामलाभात् उत्तरविद्धायाश्च प्रतिषि
द्धत्वात् कुत्रानुष्ठानमितिचेत् निषेधमुल्लंघ्यापुत्तरविद्धा
यामनुष्ठानमितिब्रूमः यद्यप्यस्मिन्नर्थे वचनं नोपलभ्यते तथा
पिशेषलोपस्थोन्याय्यत्वादुत्तरविद्धागौणकालत्वेनस्वी
कर्त्तव्याअस्तिचात्रदृष्टांतः स्कंदपुराणे तिथिरिक्तव्रतेषुपूर्वविद्धा
यांषष्ठ्यांनिषेधमुल्लंघ्य यदीनस्यात्सरहनीतिवाक्येनपूर्ववि
द्धागृहीतातथारंभाव्यतिरिक्तगौरीव्रतेषुद्वितीयायुतास्वीकृ
तातेनैवन्यायेनात्रापिअष्टमीविद्धायाःस्वीकारोस्तु इतिसप्तमी
निर्णयः अथाष्टमीनिर्णीयतेद्विविधोहितत्रनिर्णयव्रतसामा
न्यविषयोव्रतविशेषविषयश्चेति व्रतसामान्यंतुशुक्लपक्षेदा
त्व्यवतिष्ठते तत्रशुक्लाष्टमीपराग्राह्यापरान्यावैसुरंध्रया
दितियुग्मशास्त्रात् यद्यप्येतत्कृष्णपक्षद्वयसाधारणं

मितिचतुर्थीनिर्णयेप्रस्तावेप्रतिष्ठापितंतथापिशास्त्रांतर
वशात्शुक्लपक्षपर्यवस्यतितिथाचनिगमःशुक्लपक्षेष्टमीवै
वशुक्लपक्षचतुर्दशी पूर्वविद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यापरसंयु
ता उपवासादिकार्येषुएषधर्मःसनातनोतोब्रह्मैववर्त्ते
सप्तमीनाष्टमीयुक्तानसप्तम्यायुताष्टमी सर्वेषुव्रतकल्पेषु
अष्टमीपरसंतःशुभेतिपद्मपुराणेपि नाष्टमीसप्तमीयुक्ता
सप्तमीनाष्टमीयुतानवम्यासहकार्यास्याद्दष्टमीनात्रसंशयः
इतिस्कंदपुराणेपि अष्टमीनवमीमिश्राकर्त्तव्याशिवधर्मिणा
सप्तम्याचाष्टमीवैवनकर्त्तव्याशिवधर्मिणेति तान्येतानिब्रह्म
वैवर्त्तादिवचनानियद्यपिपक्षद्वयसाधारणानपूर्वविद्धा
निषेधमुत्तरविद्धाविधिंचकुर्वंतितथापुदाहृतनिगमानुसा

अष्टमी नीर्णयश्च

रेणशुक्लपक्षविषयतया योजनीयानि। तथाशुक्लपक्षाभि
येणैव पूर्वविद्याप्रतिषेधति ज्ञाबालिः। नागविद्धातु याषष्ठी
नानुविद्धा महेश्वरः। चतुर्दशीकामविद्धातिस्रस्तामलि
लिनास्मृताइति। कैवे पुराणेपि। नागविद्धातु याषष्ठीसप्त
म्यातुपरदाष्टमी। भूतविद्धाष्टमीवास्मानग्राह्यामुनिपुंगवैः।
तथाशुक्लपक्षमेवोक्त्वेत्यत्तरविद्धाविधीयते। विष्णुधर्मोत्तरे
एकादश्यष्टमीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी। अमावास्यातृतीया
चैताउपोष्याःपरान्विताइतिशंकरगीतायानुसाक्षादेव
शुक्लपक्षेपरविद्धाविहिता। एकादश्यष्टमीषष्ठीशुक्लपक्षे
पूर्वविद्धाविहिता। एकाचतुर्दशीपूज्याःपरेणसंयुक्ताःपरा
पूर्वेणसंयुताइति। कृष्णपक्षेपूर्वविद्धाविधिरुत्तरविद्धाप्र

तिषेधश्चनिगमेपठ्यते। कृष्णपक्षेष्टमीयत्रकृष्णपक्षेचतुर्द
शी। पूर्वविद्धानुकर्त्तव्यापरविद्धानकर्हिचित्। उपवासादि
कार्येषुह्येषधर्मःसनातनइति। नारदीये। कृष्णाष्टमीतथारा
त्रितीयावरपेत्कोवृहत्तपातथाब्रह्मकर्त्तव्यासंयुक्ता
तिथिरिति। अत्राप्यष्टम्यांशुक्लकृष्णव्यवस्थासामान्येन
सर्वव्रतविषयावृत्तविशेषस्यानुपादानात्। व्रतानिचोदा
हियतेवामनपुराणे। नभोमासेकृष्णाष्टम्यांकालाधी
व्रतंपठितं। विष्णुधर्मोत्तरेकृष्णपक्षेसंतानाष्टमीव्रतंपठितं
एतद्व्रतयथोक्तरीत्यापूर्वविद्धायामनुष्ठेयं। देवीपुराणे
श्रावणमासेशुक्लाष्टम्यांदेवीव्रतं। गरुडपुराणे। शुक्लाष्टम्यां
नृसिंहव्रतंएतद्व्रयमुत्तरविद्धायामनुष्ठेयं। एवमन्यान्यपु

DR BHAU DAJI MEMORIAL

दाहरणीयानी। व्रतविशेषादष्टमीनिर्णयो हि विधः। व्रतवि
शेषमात्रोपजीवनेनप्रवृत्तएकः। नक्षत्रादियोगंव्रतविशेष
योपजीव्यप्रवृत्तोऽपरष्टाद्रवाष्टमीसप्तमीकःकस्मिद्व्रतवि
शेषान्न विष्यत्पुराणपद्मते। ब्रह्म-भाद्रपदेमासिशुक्ल
ष्टम्यामुपोषितःमहेशंपूजयेद्यस्तुद्रवयासहितंमुनेर
सिअस्मिन्व्रतविशेषशुक्लपक्षवर्त्तित्वेनान्तरविद्धायां
प्राप्तायांअपवादमाह। नारदः धन्याकृष्णाष्टमीद्रवीसावि
द्धैवदापेत्किंचिदनंगत्रयोदशीरुद्राकर्त्तव्यासमुखीति
थिरिति। पद्मपुराणेपि। श्रावणेकृष्णनवमीतथाद्रर्क्षाष्टमी ॥१३४॥
चया। पूर्वविद्धैवकर्त्तव्या। शिवरात्रिर्बलेदिनमिति। तथाशि
वशक्तिमहोत्सवोनामकश्चिद्व्रतविशेषःतस्यपूर्वन्यायेन
शुक्लेशुक्लपक्षव्यवस्थाज्ञापनायातदपवादःपद्मपुराणे।

पद्मते। अष्टमिनवमीविद्धानवम्योचाष्टमियुता। अर्द्धना
रीश्वरयात्रामाहेश्वरीतिथिः। अष्टमीनवमीयुग्ममहो
सहमहोत्सवः। शिवरात्र्याःशिवक्षेत्रेपक्षयोरुभयोरपीतिम
हानुत्साहोयस्मिन्निति। बहुव्रीहिःतत्रमहोत्सवपदंतिथियु
ग्मस्यक्षेत्रस्यवाविशेषणं। यदायुग्मविशेषणंतदातादृशं
युग्मंउपलभ्यसूर्यग्रहणादौदयादाविवमनसउत्साहप्रा
प्यदेवोत्सवःकर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। यदातुक्षेत्रविशेषण
तदाकाशीश्रीगिर्यादौयस्मिन्क्षेत्रेमनसुत्साहोजायतेत
त्रोत्सवःकर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। नक्षत्रादियोगात्व्रतविशेषो
पजीवीनिर्णयउदाहृतेयते। स्कंदपुराणेव्रतविशेषेपद्मते।
मासिनाद्रेशुक्लपक्षेज्येष्ठर्क्षसंयुते। यस्मिन्तस्मिन्दिनेकु

र्थं ज्येष्ठाग्रः परिपूजनं मिति। तस्य ज्येष्ठाव्रते स्यनक्षत्रयोगव
शेनाष्टमी गृहीतव्या। नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी चाष्टमीयुतानव
म्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयइति। मासिनाद्यदशुक्लप
क्षेज्यष्ठर्क्षसंयुता रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजन
मिति। अयमर्थः। अष्टम्यानक्षत्रयोगावशुक्लपक्षवर्त्तित्वात्तरे
चाष्टमीयाह्या यदा तु पूर्वदिनेरात्रौ नक्षत्रयोगोस्तितदा पूर्वदि
द्धा याह्या। सोयंशुक्लपक्षप्रवृत्तस्य सामान्यशास्त्रस्य नक्षत्र
युक्तेन विशेषशास्त्रेणापवादइति। योयं पूर्वदिनेरात्रौ न ॥१३५॥
क्षत्रयोगः सोपिक्वचिदुपादीयते। तथास्कंदपुराणे। यस्मिन्दि
ने तु वैज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः। तस्मिन्नूविष्णुंजावन्यु
नाचेत्पूर्ववासरइति। अत्र केवलतिथितानक्षत्रयोगस्य प्रश्नो

स्तत्वात्केवलंतिथिप्रयुक्तंनिर्णयंप्रत्युपयथानक्षत्रप्रयुक्तो
नीयआदृतः तथानक्षत्रयुक्तितिथिवारविशेषयोगस्यतं
तोपिप्रशस्तत्वात्तत्तन्नयोगेननिर्णयःकर्त्तव्यः। एतदेवाभि
प्रेत्यस्कंदपुराणेपठ्यते। नचाष्टम्यायदावारोज्ञानाज्ज्येष्ठर्क्ष
मिश्रवा। नीलज्येष्ठेतिसाप्रोक्तदुर्लभाबहुकालिकेति। तदेवंवि
धानिर्णयःसंपन्नः। नन्वीदृशेसतिनाष्टमीव्रतादौशुक्लकृष्ण
भेदेननिर्णयःदृश्यतेष्टम्याव्रतेविशेषनिर्णयः। नीलज्येष्ठाष्टम्या
योगविशेषनिर्णयइति। तदेवंनिर्णयंयंदृष्ट्वातीक्ष्णजना
ष्टमीविवार्यते। सकिंपक्षभेदेननिर्णेतव्या। उतव्रतविशेष २
पाआहोस्वित्योगविशेषपोति। अत्रेदमपरिचिंत्यते। किं
जन्माष्टमीव्रतमेवजयंतीव्रतउतान्यत्रापीदृशेति। तथान्यद
पिचिंतनीयं किंतिथ्यंतरवद्ध्रुवंधःउतमध्यरात्रेर्वधइति। प्र

थमं व्रतस्वरूपेनिश्चितेपश्चादस्मिन्व्रतेकीदृशीतिथिरित्याकां
क्षोदेतितिथ्योचपूर्वविद्धत्वेनवानिश्चितायापश्चात्कीदृशोव
धइत्याकांक्षातस्मोदादोव्रतंनिश्चीयतेजन्माष्टमीजयंतीश्रा
द्धान्योव्यवह्रियमाणंव्रतमेकमेवतितावत्प्राप्तंकुतःरूपनेदान्
वातूतथायागेयद्व्यदेवतेस्वरूपेयथोपासनस्यगुणविप
र्ययुक्तादेवतास्वरूपयथातत्वविद्यायोवेद्यतत्वंस्वरूपतथा
व्रतस्यनियमविशेषःस्वरूपेनियमश्चात्रोपवासोजागरणं
कृष्णपूजाचंद्रार्घ्यदानमित्यादिलक्षणःसचोक्तयत्रनिश्च ॥१३६॥
तितथोक्तरूपाउदेपिनित्यकाम्ययोरिवउदानविष्यतिनि
त्याजन्माष्टमीअकरणेप्रत्यवायस्मरणात्तथाचस्मर्यतेगरुडे
मासरवगंकाकंक्ष्यनंचमुनिसत्तममांसंवाद्वियदोउक्तंदुक्तं
जन्माष्टमीदिनेजन्माष्टमीदिनेप्राप्तेयनउक्तंद्विजोत्तमःत्रै

लोक्यसंभवंपापंतेनउक्तंद्विजोत्तमेतिउविष्णोत्तरपुराणेश्रा
वणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतंनकरोतिनरोयस्तुउव
तिकरराक्षसःकृष्णजन्माष्टमींसलोकान्यंव्रतमुपासतेना
प्नोतिसुकृतंकिंचिदिष्टापूर्त्तमथापिवावर्षेवर्षेतुपानरीकृष्ण
जन्माष्टमीव्रतंनकरोतिमहामोहाव्यालीभवतिकाननेइति
स्कंदपुराणेपिपठ्यतेनकुर्वतिनतःकृष्णजन्माष्टमीव्रतंभवंतिन
राज्ञाव्यालाव्याघ्राश्चकाननेइतिरटतीहपुराणानिद्युयाचूयाम
हासुनेःअतीतानागतंतेनकुलमेकोत्तरंशतंपातितंनरके
घोरेभुंजताकृष्णवासइतिजयंतीचकाम्याफलविष्णोस्म
रणात्विलुप्तधर्मान्तरेजयंतीप्रकल्पयतेयद्वाल्पयज्ञकोमा
रेयौवनेवाद्यकृतथाबहुजन्मकृतंपापंहरतिसापार्थितिथि
रितिविष्णुपुराणेसप्तजन्मकृतंपापंराजन्यैत्रिविधंनृणांतस्मा

लपतिगोविंदस्तिथौतस्यासुश्रावितःउपवासश्चतत्रोक्तोम
हापातकनाशनः।जयंत्याजगतीपालविधिनानात्रसंशय
इतिपद्मपुराणेपि।प्रतयोनिगतानंतुप्रतलेनाभितनरैःये
ताश्रावणमासिअष्टमीरोहिणीयुताकिंपुनर्बुधवारेण
सोमेनापिविशेषतइति।स्कंदपुराणेमहाजयाख्यैकृता
जयंतीमुक्तयेनघाधर्ममर्थंचकामंचमोक्षंचसुनिपु
णवइति।ददातिवांछितानर्थान्नात्रकार्याविचारणा
।विष्णुरहस्ये।जयंतीकल्पप्रतिवर्षविधानेनमरुत्तोधर्म ॥१३७॥
नंदनानरोवायदिवानारीयथोक्तफलमाप्नुयात्।पुत्रस
तानारोग्यसौभाग्यमतुलंनवतादृढधर्मरतिंचैवाप्ट
तोवैकुंठमाप्नुयात्।जयंत्याफलविशेषाद्वोनयोःक्रमण

नित्यत्वंकाम्यत्वंवान्यपेतव्यमितिमेवं।गुणफलाधिकर
ण्यपगम्यपिजयंत्याःफलविशेषत्वोपपत्तेः।गोदोहनदृष्ट्या
दित्रदृष्टांतश्चसौम्यस्तापःप्रणयेद्गोदोहनेनपशुकाम
स्यतिनित्यादर्शपूर्णमासयोरपिप्रणयनेविधायतद
वाप्तिरूपपशुफलायगोदोहनपात्रविहितंदध्नेदृष्टिय
मस्यत्यत्रपूर्वप्रकृतेनित्याग्निहोत्रफलायदधिविधीयते
एवंनित्यंजन्माष्टमीमाश्रित्यफलविशेषायजयंतीनाम
कारोहिणीयोगोविधीयतेनचरोहिणीलक्षणस्यका
लविशेषस्यानुपादेयत्वात्।अविधेयत्वंशंकनीयंका
व्यविशेषस्यस्वरूपेणपुरुषैरनुपादेयत्वेपिअनुष्ठानांग
त्वंशास्त्राणावगत्यानुष्ठानीयतत्प्रतीक्ष्यायाःकालशक्यत्वा

तु। अन्यथा वृ संतेज्योतिषा अजेत्यादिकः सर्वोपिकालविधि
लुप्यते। रोहिणीयोगस्यजयंतिनामकेवंजयं। तीलक्षणप्रतिपादकः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयं। तानिवाक्यान्युदाहरामः। विष्णुधर्मोत्तरे। रोहिणीचयदाकृष्णपक्षष्टम्यांद्विजोत्तमाजयं। तीनामसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिरिति। सनत्कुमारसंहितायां। शृणुष्वावहितोराजन्कथ्यमानंमयानघ। श्रावणस्यैवमासस्यकृष्णाष्टम्यांनराधिपरोहिणीयदिलभ्यतेजयंतीनामसातिथिस्कांदे। प्राजापत्येनसंयुक्ताअष्टमीतुयदाभवेत्। श्रावणाबहुलेसातुसर्वपापप्रनाशिनी। जयंत्युपोष्यचकृतेजयंतीतितांविदुरिति। विष्णुरहस्ये। अष्टमीकृष्णपक्षस्यरोहिणीऋक्षसंयुता। भवत्याष्ठपदेमासिजयंतीनामसास्मरतेतिपाणि

मास्यंतेषुमासेषुस्वीकृतेषुश्रावण्यांपूर्णिमायांश्रावणमासस्यसमाप्यत्वात्। उपरितनीप्रतिपद्मारभ्यनाद्रपदमासइत्यभिप्रेत्याष्ठपदइत्युक्तं। विष्णुधर्मोत्तरे। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णाभवेत्सिताष्टमी। सोपवासोहरेःपूजांकृत्वानाववसीदतीति। वशिष्ठसंहितायां। श्रावणेवानभस्येवारोहिणी सहिताष्टमी। यदाकृष्णनरश्रेष्ठासाजयंतीतिकीर्तिता। श्रावणेनभवेद्योगोनभस्येतुभवेद्ध्रुवं। तयारभावेयोगस्यतस्मिन्पक्षेनसंभवइति। अत्रश्रावणइतिमुख्यःनभस्यइत्यनुकल्पः। यदिश्रावणःयदिवानभस्यःसर्वथापिरोहिणीकृष्णाष्टमीयोगोजयंतीत्येतदविवादं। पुराणांतरे। रोहिणीचयदाकृष्णपक्षेष्टम्यांद्विजोत्तमाजयंतीतिनामसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिः

जयंती योगप्र॰

धिरिति नदर्वमृते स्मृतिवाक्यैर्जयंत्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोग
स्वरूपसंतिपूर्वोदाहृतफलकामिनः तादृग्योगोगोदोहनद
ध्यादिचन्नमीत्वेनविधीयते काम्यतुज्योतिष्टोमगुणविशे
षेनकापिफलायविहितः श्रुतः काम्यज्योतिष्टोमवषट्का
रोदोहनदध्यादिसाम्याच्चपूर्वोदाहृतफलवाक्यानिप्रकृते
पिनित्यजन्माष्टमीव्रतेगुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यंते
तथासतियथादर्शपूर्णमासाभ्यामन्यःकश्चिन्यमफलको
गोदोहसंज्ञकोयागोनास्तिकिंतुगुणएवकेवलोगोदोहनोत्
थानजन्माष्टमीव्रतादन्यज्जयंतीव्रतकंतुप्रकृतएववृतफ
लायगुणविधित्यवेत्राप्तब्रूमः व्रतद्वयमिदनवितुमर्हतिकु
तोनामनदानिमित्तनदीपनदानमुद्गमित्रत्वनदात्

निर्देशनदाद्य तथाहिपूर्वोदाहृतेष्वकरणप्रत्यवायप्रति
पादकस्मृतिवाक्येषुजन्माष्टमीव्रतमित्येवनामव्यवहृत
तथापूर्वोदाहृतेषुजयंतीव्रतमितिनामव्यवहारः नाम
नदाद्यकर्मनदाज्योतिरधिकरणेव्यवस्थितः अस्यचाधि
करणस्यसंग्राहकावतोस्मृकोनवतः अथवज्योतिरित्य
त्रगुणोवाकर्मवापृथग्गुणःसहस्रदानात्माज्योतिष्टो
मेहानुदितेअथातिप्रकृतेछिन्नएतद्वाक्यंमंवदतस
व्ययेचान्यकर्मत्वमुत्पत्तिगतसंशयेति अयमर्थः अथे
पज्योतिरथषविश्वज्योतिरथषसर्वज्योतिरेतेनसहस्रद
क्षिणेनयजेतेतिश्रुतेतत्रसंशयः किंप्रकृतएवज्योतिष्टो
मेसहस्रदक्षिणागुणविधिः उतरायागांतरविधिः एवज्यो

तिरेतेनत्याग्नेयद्वाभ्यांप्रकृतंज्योतिष्टोममनूद्यतत्रगु
णविधिरितिपूर्वःपक्षःअथातश्चोद्यान्तकेनाथशब्देनप्र
कृतस्यज्योतिष्टोमस्यविच्छेदःक्रियतेयतश्चशब्दःप्रत्यास
त्तिंब्रूतेप्रत्यासत्तिश्चद्विविधाअतीताआगामिनीचतित्र
अतीतायाःप्रत्यासत्तेर्विच्छेदसतिआगामिप्रत्यासत्ति
परत्वेनेतरच्छेदोपपत्तिःअथाप्यकर्मत्वंमानूत्कर्मनदे
किंप्रमाणमितिचेत्अपूर्वसंज्ञेतिवदामःएषज्योतिस्तिय
स्मिन्नुत्पत्तिवाक्येपूर्वप्रकृतेकर्मविशेषनिष्ठायाज्योतिष्टो ॥१४७॥
मसंज्ञायाअन्याज्योतिरित्यपासंज्ञाश्रुतेःतत्रयथापूर्व
धिकरणतत्रसप्तदशप्राजापत्यात्यर्थंनालब्धतरत्यत्रो
त्पत्तिगतयासंख्यायाकर्मनेदानिरूपितःतथात्रापुत्पत्ति

गतयानूतनसंज्ञयाकर्मनेदोन्युपगंतव्यःएवंचसतिप्रकृते
प्येनेनन्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताज्योजन्माष्टमीव्रतंजयंतीव्रतसं
ज्ञाभ्यांव्रतनेदोपगंतव्यःतथानिमित्तनेदादपिव्रतनेदोज
न्माष्टमीव्रतेतिथिरेवनिमित्तंजयंतीव्रतेतुरोहिणीयोगःनतुज
न्माष्टमीत्यस्मिन्नपिव्यवहारेयोगएवविवक्षितःनक्षत्रयुक्ता
यामेवतिथौदेवकीनंदनस्योत्पत्तेःमैवंतर्हिजन्माष्टम्याएव
प्रधानप्रयोजकत्वंरोहिणीतद्योगयोर्विद्यमानयोरपिबुध
वारादिवदुपलक्षणत्वंतुअतएवशास्त्रेषुसर्वेषुजन्माष्टमीत्ये
वंसमाख्यायतेअन्यथाजन्मरोहिणीवाजन्मयोगइतिवासमाख्या
यतेतत्सन्देहमात्रेणप्रयोजकत्वेबुधवारेपिप्रयोजकत्वंस्याद्
अस्त्वितिचेत्अतिप्रसंगात्तज्जन्मकालेद्वापरावसानस्यसंव

त्सरविशेषस्यवशादेनतयोरपिप्रयोजकत्वंकेनकार्येणतस्मा
जन्माष्टम्याएवप्राधान्यंतत्राधान्येवक्रतिलिंगादिषुषट्सुस
माख्यासुपंषष्ठंप्रमाणमुपन्यस्तंवेदितव्यंतथाप्रत्यक्षादिषुसंज्ञ
वैतिद्यान्तेषुअष्टसुप्रमाणेष्वितिह्यरूपमागमरूपंवाप्रमाणमुप
न्यस्तंवेदितव्यंननुनिरर्थकोपवाग्वादलक्षणःकोलाहलःयद्या
कंव्रतंयदिवाव्रतद्वयंनयथाप्यनुष्ठानेकोनामातिशयःस्यात्
उच्यतेअस्त्येवमहानतिशयोयस्मिन्संवत्सरेश्रावणबहुलाष्टमी
परित्यज्यान्यस्मिन्नवम्यादौरोहिणीभवतितस्मिन्संवत्सरेज
यंतीस्वरूपेणैवनास्तिअतोजयंतिव्रतस्यतत्रलुप्तवात्तस्यैवज
न्माष्टमीव्रतत्वेतदपिनप्राप्नुयात्नेदपक्षेतुव्यस्त्यामपिजयंत्या
जन्माष्टमीव्रतंतत्रप्रवर्त्ततइतिऽपमनुष्ठानेतिशयःभवत्येवंतथा

पिनोपन्यस्तोनिमित्तभेदोव्रतभेदोभावहतिकर्मभेदहेतुषुशाद्धां
तराभ्यासंख्यागुणप्रक्रियानामधेयेषुषट्सुप्रमाणेषुनि
मित्तस्यानंतर्यादितिचेत्वाढमेवंपूर्वोक्तंसंक्षोभेदंसंपादित
व्रतभेदंनिमित्तभेदमुपोद्बलयतितस्तद्वन्निमित्तभेदाद्व्रतभेदः।ने
तथारूपभेदादपिव्रतभेदोवगंतव्यःरूपभेदस्यकर्मभेदहेतुत्वमा
मिक्षाधिकरणेनिर्णीतंतस्यवाधिकरणस्यसंयाहकावेतौश्लोको
भवतः।गुणकर्मीतरंवास्याद्वाजिन्योवाजिनमितिगुणोदेवा
ननूक्तोसमुच्चयविकल्पतःआमिक्षोत्यत्रशिष्टत्वात्प्रबलात
त्रवाजिनंगुणोप्रविश्यकर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकमितितत्रप्य
सिद्धंध्यानयतिसोवैश्वदेव्यामिक्षावाजिन्योवाजिनमितिअम्लद
धिसंबंधात्क्षीरनीरयोर्विभेदेसतियोघनीभूतःक्षीरांशःसामिक्षा
तस्याश्चविश्वेदेवादेवताःतत्रयत्पयोघृतंनिरंतद्वाजिनंतस्यवाजिनोदेव

ता॰तस्यवाक्यस्याभिक्षांतस्यप्रतिपाद्यमाभिक्षाद्रव्यंविध्वेदेवदे
वताकर्मकंकर्मतथासतिकिमुपरितनेनवाजिन्योवाजिनमित्यनेन
वाक्येनपूर्वस्मिन्नेवकर्मणिवाजिनंगुणोविधीयतेउतकर्मांतरविधा
रितिसंशयेतत्रवाजिनमाभिक्षास्यायेषाविध्वेषांदेवानांमस्तीते
वाजिनइतिव्युत्पत्त्याप्रकृतान्देवान्प्रत्यवाजिनोगुणोविधीयते
सचाभिक्षयासहविकल्पेतसमुच्चीयतेचेतिपूर्वःपक्षःउत्पत्ति
प्राप्तेभिक्षागुणावरुद्धस्यकर्मणोगुणकांक्षायाअभावाद्वाजि
नस्यतत्रप्रवेशासंभवेप्रत्यनन्यथानुपपन्नोवाजिनगुणःवाजिश्रु ॥१४२॥
द्ध्यर्थस्यप्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवत्वंकल्पयित्वाकर्मनेदापयेव
स्यतीतिसिद्धांतः॥यत्रयथाद्रव्यदेवतालक्षणस्ययागस्यरूपस्यभि
न्नत्वात्कर्मभेदः॥तथाप्रकृतेपिरूपभेदादुत्तरभेदोन्युपगम्यताम्
पवासमात्रजन्माष्टमीव्रतस्यस्वरूपतदुत्पत्तिवाक्येतन्मात्रस्यप्रती

जन्माष्ट मीवा॰

यमानत्वान्नानुजयंतीव्रतयोपवासकुर्यादित्यत्पत्तिवाक्यंसमा
र्यतेनतुजन्माष्टमीव्रत्तेपीतिचेत्॥वादंतथाप्यत्रविधिरत्रेतरवा
अन्यथाभोजनेप्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेःसचानीयमानोविधि
रूपवासमात्रंविधत्तेननुमंडपनिर्माणजागरणप्रतिमादानादि
कंविधत्तेनयनेहेतुथकरणप्रत्यवायवाक्यशेषभोजननिषे
धमात्रस्मरणात्नहितत्रनिद्रायांदानाभावेवाप्रत्यवायःस्मर्यते
॥अतउपवासमात्रंतस्यस्वरूपंनतुदानादिकंअतएवाकरण
प्रत्यवायवाक्यशेषजयंतीप्रयुक्तदानादिशंकाव्यावृत्तयेकेवल
मेवोपवासविषयत्वेनपठ्यते॥केवलेनोपवासेनतस्मिन्ज
दिनेमनुष्यातजन्मकृतात्पापान्मुच्यते॥नात्रशेषयदितीतस्मा
जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रंस्वरूपंयदिशिष्टास्तत्रापिजागरण
दानादिकमनुतिष्ठंतिअनुतिष्ठतुनामअविद्वेहेःपुण्यविश्व

केवलउप वा॰

वैर्व्रतस्योपोद्बलनसंज्ञवात्स्मार्त्तेनतुप्रापितमुपवासमात्रंजयं
तिव्रतस्यतुदानादिसहितउपवासःस्वरूपंतद्विधायुक्तेषुशास्त्रेषु
तथानिधानात्तथाचपुराणेतुष्ट्यर्थंदेवकिसुतोजयंतीसंज्ञवत्र
तंकर्त्तव्यंवितमानेनत्युक्तंजनेरपितिचविष्णुत्तरपुराणा
पिःमासिनाद्यदृष्ट्यांनिशीथेकृष्णपक्षगःशशांकेवृषराशिस्थे
ऋक्षेरोहिणीसंज्ञकेयोगेसिन्वसुदेवाद्विदेवकीमाजीजनत्त
त्स्मान्मापूजेतत्रशुचिःसम्यगुपोषितःब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या
ततोदद्याच्चदक्षिणांहिरण्यंमहिषीगावोवासांसिकुसुमानिच ॥१४३॥
यद्यदिष्टतमंतत्रकृष्णायप्रीयतामितिनविष्णुधर्मोत्तरेयः
जयंत्यामुपवासश्चमहापातकनाशनःसर्वंकार्यंमहान्पुण्या
पूजनीयश्चकेशवइतिवह्निपुराणेकृष्णाष्टम्यांनवेद्यत्रकलेका
रोहिणीयदिजयंतीनामसाज्ञेयाउपोष्यासाप्रयत्नतइतिस्मृत्यं

तरेपिप्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताश्रावणस्यासिताष्टमीवर्षेवर्षेतु
कर्त्तव्यातुष्ट्यर्थंचक्रपाणिनइतिनारदसंहितायांजयंतीप्रकृत्य
स्मर्यतेउपोष्यजन्मचिह्नानिकुर्याज्जागरणंस्तुतयःअर्द्धरात्रयु
ताष्टम्यांसोश्वमेधफलंलभेदितिएवमेतेषुविद्धेवाक्येषुदाना
दियुक्तएवोपवासोजयंतीव्रतरूपत्वेनप्रतीयतेअतोरूपनेदा
द्व्रतभेदःतथाशुद्धमिश्रत्वभेदादपिद्रष्टव्यंअकरणप्रत्यवा
यमात्रस्मरणात्शुद्धनित्यजन्माष्टमीव्रतेकरणफलविशेष
स्मरणात्अकरणप्रत्यवायस्मरणाच्चनित्यत्वेनकाम्यत्वेनच
मिश्ररूपेजयंतीव्रतंतत्रफलवाक्यानिपूर्वपक्षएवप्रसंगादुदाहृ
तानिअकरणप्रत्यवायश्चजयंतीप्रकृत्यकस्मिंश्चित्पुराणेप
ठ्यतेअकुर्वन्यातिनरकंयावदिंद्राश्चतुर्दशास्कंदपुराणेपिशु
द्धान्नेनतुयत्पापंशूद्रहस्तेननोजनंतत्पापंलभतेकृतिजयंतीविमु

खानस्य ब्रह्महत्यां सुरापस्य गोवधेस्त्रीवधेपिवा नलोकोयदुद्दि
श्य ईळजयंतीविमुखस्यवा क्रियाहीनस्यमूर्खस्यपरान्नंभुंज
तोपिवा नकृतघ्नस्यलोकोस्तिजयंतीविमुखस्यचानकरोतियद्दि
ष्टंजयंतीसंज्ञंव्रतंयमस्यवशमापन्नःसहतेनारकीव्यथा
जयंतीवासरेप्राप्तेकरोत्युदरपूरणंसंपीड्यतेतिमात्रेतुयमदू
तैःकलेवरंयोनुजीतविमूढात्माजयंतीवासरेनृपतिस्तस्यते
वैकेनकरणप्रत्यवायश्रवणाच्चनित्यताजयंत्याःतन्चव
मुक्तेरकरणप्रत्यवायवाक्यैःकेवलेनोपवासेनेतिपापक्ष ॥१४८॥
यवाक्याच्चजन्माष्टमीव्रतमपिनित्यकाम्यंस्यात्मवंपापक्ष
यफलत्वमात्रेणकाम्यत्वंसंध्यावंदनादेरपिकाम्यत्वप्रसं
गात्अतःसत्यपिपापक्षयफलांतदास्मरणानकेवळनित्यत्वं

तथाष्टमीव्रतस्ययुक्तंततःकेवलमित्यत्वनेदृष्टतयोर्नेदंतथा
निर्देशान्नेदमपिव्रतंनेदृष्टव्यैःनिर्देशान्नेदंचरुयवाकोदृश्य
तंजन्माष्टमीजयंतीशिवरात्रिस्तथैवच पूर्वविद्धैवकर्त्तव्यातिथि
र्नांतेचपारणमितियत्रजरन्माष्टमीरोहिणीतिपाठस्तत्रापि
रोहिणीशब्देनतद्युक्ततिथिर्विवक्षितानकेवलंरोहिणीतस्मिंव
क्येविनिर्दिष्टयोःपूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वा
तूपद्येकमेवव्रतंस्यान्निर्देशान्नेदानोपपद्यतेननुव्रतनेदंप्य
स्तिदोषःयदादिनद्वयेप्यष्टमीवर्त्ततेरोहिणीतूत्तरदिनएवतदा
पूर्वदिनेजन्माष्टम्युपवासःपरेह्युर्जयंत्युपवासइतिह्येतयो
र्वाक्यंसद्द्वयंप्रसज्यते प्रसज्यतांनामप्रमाणत्वादितिचेत्तानप
रदिनेभोजनोपवासलक्षणविरुद्धधर्मप्रसंगात्उपवासांगेना

णमिहिंनि लक्ष्यते। तथा जन्माष्टमीसहितस्योप वासस्यपारणस्यजयं
युपवासस्यचैकत्रप्राप्तिःसोयमेकोपिदोषःव्यतिरेकानुलंभाय
म परोदोषः। यथाजयंतीव्यतिरिक्ताजन्माष्टम्युपलभ्यतेतथा
जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापिजयंतीकापिवसरउपलभ्येतेनत्ववसुप
लभ्यते। अतोव्रतभेदपक्षोपिदुष्ट एव। अत्रोच्यते। नतावत्पारणा
पवासयोःकर्मलक्षणादोषोस्ति। आधाणोदकपानादिपारणेपि
संपादितेपिउपवासभंगानावात्। अन्यथा द्वादशीपारणत्रयोद्द
शीनक्तयोरेकत्वंकर्मकेनवार्यते। नाप्युपवासद्वयनरंतर्यरोहि ॥१७५॥
णीयोगसत्त्वेजन्माष्टम्याअपितत्रकर्त्तव्यत्वात्सर्वत्रतिथिषूलभ्य
योगस्यकेवलतिथिरुत्कृष्टत्वनकेवलायास्तिथेस्तत्रापेक्षणयत्वा
त्। अतएवव्यतिरेकानुपलंभ्याप्यलंकारायनतुदोषायजन्माष्टम्यां

रोहिणीनिरपेक्षत्वेनव्यतिरेकउपवासपलभ्यतांनामजयंत्यास
योगरूपत्वेनरोहिण्यामिवाष्टम्यामपिसापेक्षत्वेनकथंव्यतिरेकश
कावर्थकोगतस्माद्व्रतद्वयपक्षेदोषानकोप्यस्तिकिंचयदारोहिणि
योगोस्तितदाजन्माष्टमीजयंत्योःसहप्रयोगस्यावश्यंनाविलंबनी
यंतीव्रतएवजन्माष्टमीव्रतमंतर्भवतितस्मादपिनोपवासद्वयप्र
संगःतदेवंव्रतभेदेदोषोदोषनावात्साधकानांचनामभेदादीनांप
नानांसज्ञावाद्व्रतभेदएववावश्यमभ्युपेयः। व्रतैक्यअमस्तत
यासक्तयुक्तानुसंधानाभावादष्टस्युपवासस्यादृश्यत्वेकेषांविदु
दिति। सादृश्यस्वगुणविकृतित्वात्। आरभ्यारभ्यनिमित्तावाद्यसमा
प्यतेयथादर्शयागस्यगुणविकृतिःसाकंप्रस्थापीयकायागःत
त्रदर्शयागयावंतोगामिविषयाःप्रयोगाःतेसर्वेपिसाकंप्रस्था

थीयविद्यंतेऽनेदस्कल्प एवच्छवतिदर्शपूर्णमासाग्नेयाप्रहविषु
दधिपयसोःपृथगवदानंःसाकंप्रस्थायीयेतुसहैवप्रस्थानं
एतावताऽनेदनेगुणविकृतिरित्यधीयतेतथाग्निष्टोमस्यगु
णविकृतिरुक्थ्यःअग्निष्टोमहादशस्तोत्राणिउक्थ्यहादश
स्त्योधिकानित्रीणिस्तोत्राणितेतेगुणाधिक्याद्गुणविकृतिर्नभ
वत्रापिजन्नाष्टम्यामुपवासानुष्ठेयःजयेत्योदनादिरपि
कोगुणःअतःसागुणविकृतिःआश्रयाश्रयिभावश्चज्योतिष्टो
मेतदंगावहुद्वोपासनेचदृष्टःतत्रज्योतिष्टोमआश्रयःतस्यांगानि
उक्थ्याहीथानितत्रोक्थ्यनामबहुवाध्यायिनाहोत्राशस्यमानंआज्य
मरुत्वतीयनिःकेवल्यादिनामकंशास्त्रंतद्भेदमाश्रित्यबहुच
ब्राह्मणापनिषद्भपासनानिविहितानितथाचश्रुतिःउक्थ्यमुक्थ्य

मितिवैप्रजावदन्तिततदिदमेवोक्थ्यमियमेवपृथिवीतिअहमु
क्थ्यमस्मीतिविद्यादितिचउद्गीथोनामसामवेदिनोद्गात्रा
यागीयमानःसाम्नोभागविशेषःतत्रोद्गीथमाश्रित्यबहवोदेग्यो
पनिषद्भपासनानिविहितानिओमित्येतदक्षमुद्गीथमुपासी
तेतेएवंप्रकृतेपिजन्नाष्टमीव्रतेयेयंश्रावणकृष्णाष्टमीनामस्मि
त्यरोहिणीयोगोनिमित्तेदानादिकंजयंतीव्रतेविधीयतेअतो
गुणविकृतित्वेनाश्रयाश्रयिभावेनवासादृश्यसद्भावाज्ञान
यात्रतेक्यंभ्रमोमंदबुद्धेर्जायतेनामप्रमाणन्यायदर्शिभिस्त
सर्वथैवहतत्रेदंदीकर्त्तव्यइतिसिद्धांतयद्विधानत्रयसंपूर्वमु
पक्षिप्तंव्रतत्रेदंतिथिनिर्णयेवेयंतुतितत्रव्रतत्रेदानिर्णीतःअ
यंतिथिनिर्णीतव्याप्तिनिर्णयश्चविधाधीनःअतोविधःपूर्वमभि

धीयतेतिथ्यंतरेष्वरूपवायणकर्मकाळत्वंदयास्तमयवेळा
यास्त्रिमुहूर्त्तवेधःसामान्येनदर्शितः।पंचम्यादिषुतुविशेषतः
षण्मुहूर्त्तवेधोदर्शितः।जन्माष्टम्याजयंत्याश्चरात्रिप्रधानत्वाद्रा
त्रियोगोत्रैवप्रशस्तः।एतच्चजाबालिदर्शनंमान्यादर्शितंअ
हस्तुतिथयःपण्याःकर्मानुष्ठानतोदिवानक्तादिव्रतयोगेपुरा
त्रियोगोविशिष्यतइतितिथ्यपवासव्रतत्वात्यहस्सुरात्रीव
मुख्यत्वंयुक्तितःसामर्थ्यसिद्धंतथाप्यर्द्धस्यरात्रमुख्यकाळ
त्वमुक्तंवसिष्ठसंहितायांअष्टमीरोहिणीयुक्तानिशार्द्धदर्श ॥१७॥
तियदिमुख्यकाळइतिख्यातस्तत्रचजातोहरिरयमितिएव
मुत्सर्द्धरात्रसद्भावएवात्रकर्मकाळव्याप्तिरित्यलं।धीयतेए
तदेवाभिप्रेत्यविष्णुरहस्येरोहिण्यामर्द्धरात्रेतुयदाकृष्णाष्टमीभ

मध्यरात्रव्यापिव्र०

कर्मकालव्र०

वेत्तत्रस्यामन्यर्क्षनशोरेतिपापंत्रिजन्मजमितितस्मिन्नर्द्धरात्रा
कियत्परिमाणंमेपक्षितमित्याकांक्षायां।आदित्यपुराणेदर्शितं
अर्द्धरात्रादधश्चार्द्धकळयापियदाभवेज्जयंतीनामसायोक्ता
सर्वपापप्रनाशिनी।वाराहसंहितायांतुमिश्रंकरोहिणीयुक्ता
नःकृष्णाष्टमीयदिरात्र्यर्द्धपूर्वापरगाजयंतीकळयापिचेत्तारा
त्रेरर्द्धरात्र्यर्द्धपूर्वेचपूर्वापरेरात्रर्द्धेचतेपूर्वापरेचरात्र्यर्द्धपूर्वाप
रेतयोगेछतिवर्त्ततइतिरात्रर्द्धपूर्वापरगाघटिकायाअशीत्यधिक
शततमोभागःकळातावतापरिमाणेनपूर्वार्द्धावसानेउत्तरार्द्धो
दयेवर्त्तमानागृहीतव्याखंडतिथिरूपाकृष्णाष्टमीद्विधापूर्वे
द्युःसप्तमीयुक्तापरेह्निनवमीयुक्तावतितत्रसप्तमीयुक्तायांरा
त्रिपूर्वार्द्धावसानेकळासद्भावोविधीयतेउत्तरार्द्धादौस्वतःसिद्धत्वेना

विधेयत्वात्तुतद्विपर्ययेणनवमीयुक्तायां मुत्तरार्द्धदोकलास्पृ
वोविधीयते।पूर्वार्द्धीकलायाःसप्तमीयुतविषयत्वं विशुध्यमीत्त
स्यष्टमिहितंरोहिणीसहितायाकृष्णमासिनाद्यपदेष्टमी।सप्तम्या
मर्द्धरात्रात्पूर्वःकलयापियदानवत्यतत्रजातोजगन्नाथःकोस्कन्दि
रिशेश्वरःतमेवोपवसेत्कालंकुर्यात्तत्रैवजागरंण।अष्टमीक
ष्णपक्षादिमासविवक्षयानाद्यपदेनवति।सैवाष्टमीशुक्लपक्षा
दिमासविवक्षयाश्रावणेनवति।अतएवयोगीश्वरःरोहिणी
सहितायाकृष्णमासेचश्रावणाष्टमीअर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धकलय ॥१४८॥
पियुदानवत्।जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रनाशिनी।कलाय
अतिसूक्ष्मत्वेनदुर्लक्षत्वात्।सएवपक्षांतरमाहोअर्द्धरात्रादध
श्चोर्द्धमेकार्द्धघटिकान्विता।रोहिणीचाष्टमीग्राह्योपोषव्रता

दिषुइति।एकाचअर्द्धघटिकाचएकार्द्धघटिकेतान्यामन्वित
कलामपेक्ष्यार्द्धघटिकास्थूलातामपेक्ष्यघटिकास्थूलां।तत्रा
यमर्थःसंपद्यते।पूर्वेनागोवसानघटिकाउत्तरनागादौव
कामिलित्वानिशीथशब्दवाच्यमुहूर्त्तावच्छिन्नाःसर्वा
पिसुलक्षत्वान्मुख्यमनिप्रेत्यकृष्णं।तदसंनवेर्द्धघटिकान्विष्ट
व्याप्तस्यापिचाप्यसंनवेकलेति।तत्रमुख्यमनिप्रेत्यनविष्यो
त्तरेनिशीथेकृष्णपक्षगइत्यत्रोक्तं।तद्वचनंसार्वत्रिकनपूर्वमि
वोदाहृतं।अत्रजयंत्यांचंद्रोदयस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तस्यत्व
दोदयकालीनत्वान्निशीथयोगःप्रशस्तएतदेवविशुध्यमीत्त
रेरोहितं।अर्द्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेसति।नियतात्मासु
चिस्नातःपूजितंत्रंवर्त्तयेदितिसायंमर्द्धरात्रयोगोमुख्यका

ल्पकृत्स्नाहोरात्रयोगः सोयंमुख्यतमः। यश्च यदा कदाविधोग
स्सानुकल्पः सर्ववसिष्ठसंहितायांदर्शितः। व्याहोरात्रंतयोर्योगोवसं
पूर्णोऽवधिर्मुहूर्तमपहोरात्रयोगश्चेत्तासुपोषयेदितिपुलस्त्यो
तरेपिरोहिणीचयेदाकृष्णपक्षेष्टम्यांद्विजोत्तमाजयंतीनामसा
प्राक्कासर्वपापहरातिथिः। वासरेवानिशायांवायत्रोच्चकालेपिरो
हिणीविशेषणनभोमासेसेवापाष्यामनीषिभिरितियोयंज
यंतीव्रतेयोगनिर्णयःसएवजन्माष्टमीव्रतेपिद्रष्टव्यः। यस्मि
न्वत्सरेयोगोनास्तितस्मिन्वत्सरेजन्माष्टमीव्रतमेवप्रवर्त्ततेतत्रापि
नेतराष्टमी व द्विद्वस्पर्शः। किंत्वर्द्धरात्रवेधएवतथाचतस्मि
न्नवपरा पांतरेदिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीवि
ला। रात्रियुक्तांप्रकुर्वीतविशेषेणदुसंयुतामितिअन्यत्रापि। अष्ट
मीशिवरात्रिश्चहयर्द्धरात्रादधोयदिदृश्यतेघटिकायासापूर्वविद्धा

प्रकीर्तितेति। इतिवेधोनिरूपितः। अथग्राह्यतिथिर्निरूप्यते। स्याच्चसंव
त्सरेनदेनद्विविधानुवर्तिरोहिणीरहितारोहिणीयुक्तेचेति। तत्ररोहि
णीरहिताष्टमीसार्धद्विविधाशुद्धासप्तमीविद्धेतिसूर्योदयमा
रभ्यप्रवर्त्तमानाअष्टमीशुद्धानिशीथादर्वाक्सप्तम्याकियत्यापि
युक्तेविद्धाशुद्धापिपुनर्निशीथव्याप्त्याद्विविधातत्रनिशी
थव्यापिनीजन्माष्टमीव्रतेमुख्याविशेषेणदुसंयुतामितिवच
नात्। निशीथव्याप्तिरहितापिरात्रियुक्तेप्रकुर्वीतेतिवचनेन
ग्रहीतव्यानुवर्तिनीशीथादूर्द्धमारभ्यपरेद्युर्निशी
थादर्वाग्यासमाप्यतेतस्यांमुख्यत्रयरात्रिसंवंधितात्। कुत्रोपवा
सइतिचेत्। परेद्युरितिक्रमः। उभयत्रनिशीथव्याप्त्यभावेयरा
त्रिसंबंधस्यतुल्यत्वेपिपरेद्युःप्रातःसंकल्पकालेमारभ्यप्रवर्त

मानतयाप्रशस्यंद्रष्टव्यं। सप्तमीविद्धापित्रिविधापूर्वैवकरेव
निशीथव्यापिनीपरैवकरेवनिशीथव्यापिनीउभयत्रनिशीथव्या
पिनीचेति।तत्रप्रथमद्वितीययोःपक्षयोर्निशीथव्याप्तेःप्रयोज
कत्वेनयानिशीथव्यापिनीसाविशेषणंदुःसंयुतामितिवचनेनगृ
हीतव्यानवति। यात्रदिनद्वयनिशीथव्यापिनीतत्स्यात्रयत्रराति
योगस्यतुल्यत्वान्नानेनवचनेननिर्णयःभवति।नापिकृष्ण
पक्षेऽष्टमीचैवेत्यादिनिरष्टमीमात्रमुपजीव्यप्रकृतेनिर्णयउ
क्यते।तेषामहावधविषयत्वात्।अन्यथावृद्धातरेष्वपिनिशीथव्या
धेःप्रसज्यतेतत्समान्यायःपरिशिष्यते।न्यायश्चपरैकरूपवासंप्रापयति
संकल्पकालमारभ्यतिथ्यन्तेसङ्कल्पात्।नचसाकल्यानिधाविधिव
ज्ञानपूर्वैकरेपिसंकल्पकालेतिथिरस्तीतिराकनीयात्स्यामुख्यतिथि
ज्ञानात्। किंचसातिथिःसकलाभियाचेस्यामस्मामितोरविरितिवचन

निशीथव्यापिनीमष्टमीनविषयीकरोतितस्मात्परैकरेवोपवासःतदे
वंवृद्धविधारोहिणीरहिताष्टमीनिर्णीता।अथरोहिणीसहिताष्टमीनि
र्णीयते।सापिचतुर्विधाशुद्धाविद्धाशुद्धाधिकाविद्धाधिका।चेतितत्रशु
द्धायांसंपूर्णयोगानिशीथयोगाश्चयत्किंचिन्मुहूर्त्तेयोगश्चेतित्रैवि
ध्यंभवतिएवंविद्धायामपिद्रष्टव्यं।तेषुषट्सुभेदेषुदिनांतरे
योगाभावात्।उपवासेसंदेहोनास्तिकिंतुकेवलयोगतारतम्यात्
प्राशस्त्यतारम्यंभवतियत्रकिंचिन्मुहूर्त्तेयोगःप्रशस्तः।अर्द्धरात्रयो
गःप्रशस्ततरःसंपूर्णयोगःप्रशस्ततमः।सर्वेष्वपियोगेषुयोगमुप
जीव्योपवासोविहितोविष्णुरहस्ये।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्ण
नवमिसाष्टमीमुहूर्त्तमपिलभ्यतेसापोषासुमहाफलामुहूर्त्ते
मप्यहोरात्रेयस्मिन्सुकैर्हिलभ्यतेअष्टम्यांरोहिणीऋक्षंतोसुपो
ष्यासुपावनेति।शुद्धाधिकातुसूर्योदयमारभ्यप्रवृत्तापरैकः

सूर्योदयमतिक्रम्येषवर्द्धते। सा चत्रिविधा पूर्वेद्युरेवरोहिणीयु
क्तापरेद्युरेवतथा दिनद्वयेपिरोहिणीयुक्ताचेति। तत्राद्ययोर्द्वयो
पक्षयोनास्त्युपवासस्यसंदेहः। रोहिणीयुक्तायाद्वितीयकोटेरभा
वात्। तृतीयपक्षस्तु रोहिणीयोगस्यान्यत्रसमानत्वेपिगुणा
धिक्यात्पूर्वोपोष्यागुणाधिक्यंचदर्शयिष्यते। ययमत्रोपोष्यव
तीकापूर्वाधितिः सापिरोहिणीयोगेनद्वित्रिधानिधीयते। अष्टमी
चसूर्योदयमारभ्यप्रवृत्तारोहिणीपरेद्युरपिकदाचित्क्रियंती
वर्द्धतेकदाचित्पूर्वेद्युर्निशीथमारभ्यरोहिणीप्रवर्त्ततेकदाचि ॥१५१॥
न्निशीथाद्ध्वंमारभ्यप्रवर्त्ततेतत्रप्रथमपक्षेसंपूर्णयोगत्वमेकगु ५३
णः संकल्पकालमारभ्यकृत्यकर्मकालव्याप्तिर्द्वितीयोगुणोनि
शीथव्याप्तिस्तृतीयोगुणः। नचैतत्रयोगुणाःपरेद्युः संभवंति। द्वि

यपक्षेनिशीथेजयंतीसद्भावोगुणः। नवपरेद्युः सोस्ति। तृतीय
पक्षेद्विनद्वयेपिनिशीथेजयंतीसंयोगोनास्तिपूर्वेद्युः केवलाष्टमी
परेद्युः केवलरोहिणीतत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमन्यपे ५४
क्षयं। सर्वत्रहिजयंतीवाक्येरोहिणीसहिताष्टमी तिथ्यवहारा द
ष्टमीसहितारोहिणीतिथ्यवहाराच्चावाच्यतिथिनक्षत्रयोःक्र
मणप्रधानोपसर्जनभावोवक्तव्यः। अतोगुणाधिक्यसद्भावे
कापूर्वेद्युरुपोष्यानिशीथादर्वाक्सप्तम्यायुक्तापरेद्युरपिविद्य
मानाविद्धाधिकानन्यत्रनिशीथवेधाद्ग्राह्यइत्यर्कोवाढवेध्या
याअष्टम्यानिशीथिसद्भावेत्रनिशीथवेधः। ननुवेधिकायाःसप्त
म्याःसद्भावःविद्धाधिकायामपिपक्षत्रयेद्वयोःपक्षयोःसंदेहा
भावाच्चपूर्ववद्योजतीयःतत्रयापूर्वेद्युरेवरोहिणीयुक्ताविद्धा

धिका तस्यामुपवासआदित्यपुराणेस्मर्यते। विनासंकल्पंनकर्तव्य
नवम्यासंयुताष्टमी कार्या विद्धापिसप्तम्यारोहिण्यासहिताष्टमी
विद्धधर्मेपिजयंतीशिवरात्रिस्वकार्यंनद्वाजयान्विते कृते
पवासंसतिथ्यंतेतथाकुर्यादुपारंभिनागतेउपुराणेपिजयंत्यां
पूर्वविद्धायांमुपवासमाचरेत्। तिथ्यंतेवासमाप्तेवा व्रतीकुर्वी
तपारणमिति। यापरेह्नेवरोहिणीयुक्ताविद्धाधिकातत्रोपवा
सःपूर्वेतिथौनप्रयुक्तःरोहिणीयोगानावात्। परेह्नस्तत्संज्ञा
वात्। पूर्वोदाहृतेनप्राजापत्यादिनाविष्णुरहस्यवचनेनोपवास
विधीयतेः यातूभयत्ररोहिणीयुक्ताविद्धाधिकासापिनिशीथेजय
तीयोगमपेक्ष्यैवतुद्धानिधते। पूर्वेह्नेवनिशीथयोगवतीपरेह्
नेवतादृशीउभयत्रापितादृशीउभयत्रनिशीथयोगरहिताचेति

नत्रयापूर्वेह्नेवनिशीथयोगवतीसापूर्वोपोष्यातदुक्तंपद्मपु
राणे। कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहितेष्टमी। तत्रोपवासंकुर्या
त्तिथिर्ह्यंतेवपारणमिति। अत्रअवशिष्टेषुत्रिषुपक्षेषुपरेद्यु
रेवोपवासः। तत्रदिनद्वयेनिशीथयोगमनिलक्ष्यव्रतमेववर्त
पक्षेतावर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी। सासर्क्षापिनकर्
र्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमी। अविद्धायांतुसर्क्षायांजातोदेवकिन
दनइति। यदादिनद्वयेपिनिशीथयोगोपरत्रोपवासस्तदाकिमु
वक्तव्यंपरेह्नेवनिशीथयोगे। दिनद्वयेपिनिशीथयोगरहित्यंव
क्ष्यतेतत्रयथापूर्वेह्निनिशीथादूर्ध्वंतिथिनक्षत्रद्वयंप्रवृत्तंत
त्रपरेह्निनिशीथादर्वागेवसमाप्तमित्येकःपक्षःपूर्वेह्निनिशीथा
दर्वागेवनक्षत्रंप्रवृत्तं। अष्टमीतुनिशीथादूर्ध्वंप्रवृत्तापरेह्निनिशी

थादर्वीमेवरक्षंनिवृत्तमित्यपरःअष्टमीचनिशीथादर्वीकुप्रवृ
त्तारुक्षंचनिशीथाद्ध्वंप्रवृत्तंअष्टम्याश्चपरेद्युर्निशीथादर्वीकुएव
समाप्तिरितितृतीयेत्रिष्वप्येतेषुप्रकारेषुपरेवोपोष्यादिनद्व
यंपरेह्निरात्रयोगविषयपूर्वमुदाहृतस्यवर्जनीयाप्रयत्नेनेतिव
चनस्याचापिसंवादयितुंशक्यत्वात्किंचप्रथमप्रकारेन्यायो
एषोद्वलकोस्ति।संकल्पकालमारभ्यतिथिनक्षत्रयोगस्यबा
हुल्यकालव्यापित्वात्प्रशस्तत्वंद्रष्टव्यंद्वितीयप्रकारेपरेह्नरष्ट
मीवाहुल्येपिनक्षत्रयोगस्यात्यल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशंका ॥१५३॥
नकर्त्तव्या।अतएवस्कंदपुराणेपद्मतेसप्तमीसंयुताष्टम्यांनु
चारुक्षद्विजोत्तमाप्राजापत्यंद्वितीयेहिमुहूर्तोह्नेनवेद्यदितदु
ष्टयामिकंज्ञेयंप्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेतिचतीयप्रकारेपरेह्नि

क्षत्रबाहुल्येप्यष्टमीयोगस्यात्यल्पत्वादनुपादेयमित्याशंकानव
साचपद्मपुराणेननिवर्त्यते।पूर्वविद्धाष्टमीयातूदयेनवमीदिनेसु
र्योदयमपिसंयुक्तासपूर्णासाष्टमीनवेत्कलाकाष्टामुहूर्त्तापियदा
कृष्णाष्टमीतिथिर्नवम्यासंवेधाद्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहीतितदे
जन्माष्टमीनेदाजयंतीनेदाश्चनिर्णीताःतत्रजयंतीनेदंउपवास
दिनेयदिस्यान्मासरोबुधवारोवानवतितदाफलाधिक्यंभवतीत्त
दुक्तंपद्मपुराणेव्रतयोनिगतानांतुव्रतत्वंनास्तितंनरैःयैःकृताश्चा
वणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता।किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविरा
जिता।किंपुर्नवमीयुक्तकुलकोट्याःसमुद्धरेदिति।स्कंदपुराणेउदय
वाष्टमीकिंचिन्नवमीसकळायदिनवेत्तुबुधसंयुक्तीप्राजापत्यर्क्ष
संयुक्तीअपिवर्षशतेनापिलभ्यतेयदिवानवेति।विष्णुधर्मोत्तरेपि
अष्टमीबुधवारेणरोहिणीसहितायदानवेत्तुमुनिशार्दूलकिंकृत

अष्ट मी
ब.

व्रतकोटिनिरितिः यथोक्तरीत्याविहितेनिधावुपवासंकृत्वापरेह्नि
पारणेनोपवासस्समापयेत्। पारतीरकर्मसमाप्तावित्यस्याद्वातोनि
षन्नः। पारणशब्दःयद्यप्यसौसमाप्तिमात्रमभिदधातितथाप्युप
वाससमाप्तावेदलोकशास्त्रयोःप्रयोगात्यंवत्तादिशब्दवद्योगरू
ढ्यःतथारूढ्योपवासस्यचरमंराज्ञोजनमभिधत्तेअंगत्वे
नोपवासविधिवाक्यशेषतिथिर्नेचपारणमितिविधानादंग
त्वेनावगंतव्यानचरागप्राप्तस्यभोजनस्यानेनवचनेनोपवासांगा
तिथिनक्षत्रशेषोनिषेधःक्रियतेननुपारणानामकंकिंविदंगंवि ॥१५८॥
धीयतइतिशंकनीयंतथासतिपारणासशब्दप्रयोगानुपपत्तेः
रागप्राप्तिहिअन्यावहरणेभोजनशब्दःतत्रपारणशब्देनरागप्रा
प्तभोजनशब्दविवक्षायांसुव्यक्तोव्याधितःस्यात्किंचयदिपारणा
मंगस्यात्तदाप्रतिनिधिविधानंनोपपद्यतेतद्विधानेचद्वादशीप्रस्तावे

देवलेनस्मर्यते। संकटेविषमेप्राप्तेद्वादश्यांपारयेत्कथं।अद्विस्त
पारणंकुर्यात्पुनर्नुक्तंनदोषकृत्अतःपारणशब्दबलात्प्रति
निधिबलाच्चपारणस्यागत्वंद्रष्टव्यंअतएवादित्यपुराणेपारणां
तंव्रतंज्ञेयंव्रतांतेतद्विभोजनंअस्यसमाप्तिव्रतेपूर्वेनैवकुर्याद्व्रतांत
रमितितच्चपारणमुपवासदिनात्परदिनेपूर्वाह्णेकर्तव्योउपवास
षुसर्वेषुपूर्वाह्णेपारणंनवेतदितिदेवलस्मरणात्एवंसामान्यतः
पूर्वाह्णेपारणेप्राप्तेकविद्धपवादायातिथिर्नांतेचपारणमित्य
भिधीयतेशुद्धाधिकायांपूर्वेद्युरेवत्रयोदशीयोगःउभयत्रापिउ
भयतीयोगइत्यनयोःपक्षयोःपूर्वेद्युरेवोपवासविधानात्परेह्नि
बलतिथिस्तिथिनक्षत्रयोर्वासद्भावान्नदंतेपारणाविधिःतथाशु
द्धाधिकाविद्धाधिकपक्षयोर्यदापरेत्रयोदशीयोगःतदापरत्रैधो
पवासविधानात्पारणादिनेतिथ्यभावेपिकदाचिन्नक्षत्रावशे

षसंज्ञवातुतदंतेपारणाविधीयतेतिथिर्वानक्षत्रस्यवाविशेषक
लेपारणंब्रह्मवैवर्त्तेप्रतिषिध्यते।अष्टम्यामथरोहिण्यांन कुर्यीपा
रणंक्वचित्।हन्यात्पुराकृतंकर्मउपवासार्जितंफलं।तिथिरष्ट
गुणंहंतिनक्षत्रंचचतुर्गुणं।तस्मात्प्रयत्नतःकुर्यात्तिथिभांतेचपा
रणमिति।स्कंदपुराणेपि।तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांतेचपारणं।
अन्योन्यथापारणेतुव्रतभंगमवाप्नुयादिति।तिथिभांतेश्चद्विविध
उन्नयात्एकरात्रांतश्चेति।दिनद्वयेजयंतीयोगवत्यांशुद्धाधिका
यांपरदिनेअष्टमीमुहूर्त्तत्रयंनातिक्रामतिरोहिणीतुपूर्वेद्युर्नि॥
शादर्वाक्यदाकदाचित्प्रवृत्तातदनुसारेणपरेद्युःसमाप्यतेत॥ ॥१५५॥
त्रयदिदिवैवसमाप्यतेतदातामतिवाद्धैवपारणंकुर्यात्उन्नयो
तस्यमुख्यत्वात्।यदिरात्रौसमाप्तिःतदातत्समाप्तिर्नप्रतीक्षणी
यारात्रिपारणस्यनिषिद्धत्वात्तथाचब्रह्मवैवर्त्तेसर्वेष्वेवोपवासे
षुदिवापारणमिष्यतेअन्यथापुण्यहानिःस्यात्।तेधारणपार

णमितिअन्यतिथ्यागमेरात्रौतामसस्तेजसेदिवा।तामसेप
रणंकुर्यात्तामसीगतिमाप्नुतइति।दिवापारणंकुर्वन्नपिनाष्ट
मीवेलायांकुर्यात्।एकतरांतस्याप्यनावात्।अष्टमीमतिवाह्य
रोहिण्यांवर्त्तमानायांमपिपारणंकार्यं।अतएवनारदीयेतिथि
नक्षत्रसंयोगउपवासेयदाऽनेवंपारणंनकुर्तुकर्त्तव्यंयावन्न
कस्यसंक्षयःसंयोगिकंव्रतंप्राप्तयत्रैकोपिवियुज्यतेनत्रैवपा
रणंकुर्यादेवंवेदविदोविदुरितिपूर्वेद्युरेवनिशीथंजयंतीयोग
वत्यांविद्धाधिकायांपारणदिनेतिथिभांतोद्विधासम्नाय्यते।
अहन्यूनत्रयांतएकतरांतोवारात्रावुन्नयांतेएकतरान्नोवेति
तेषुतुचेद्द्वयेदृष्टेनिर्णयःस्मर्यतेतिथ्यक्षयोयदाद्वेदानक्षत्रां
तमथापिवा।अर्द्धरात्रेथवाकुर्यात्पारणंत्वपरेहनीति।दि
वसेयद्धनयांतेस्तदापारणमितिमुख्यःकल्पःनक्षत्रांतइत्य

नीशीथ पारणा॰

नैनेकतरांतत्वेविवक्षितेसोयमनुकल्पःयदिरात्रौनिशीथाद्ऊर्ध्वंगुन
यांतएकतरांतोवाऽवतितदादिवसमुख्यानुकल्पयोस्तन्यायस्य
संऽवाद्रात्रौपारणस्यनिषिद्धत्वाद्ऽअथोत्तत्रापुपावासप्राप्तोपा
रणास्यप्रतिप्रस्वःक्रियतेऽअर्धरात्रेथवाकुर्यात्पारणंत्वपरह
नीतिननुपारणेष्टम्यंतस्यप्रतीक्षणीयत्वेपिरोहिण्यंतोनप्रती
क्षणीयःयाकाश्चित्तिथयःप्राक्ताःपुण्यानक्षत्रसंयुताःऋक्षांते
पारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमितिस्मरणात्नक्षत्रंचचनु
गुणमितिप्रत्यवायस्यादाहृतत्वात्तस्माद्विनाश्रवणरोहिणी
मितिवचनंकेवलनक्षत्रोपवासविषयंपूर्वोक्तानुकल्पविषयंवे ॥१५६॥
त्यवगंतव्यंऽयशाकस्यतुतिथिनक्षत्रयोरुभयोमनुक्तमानयो
रपिप्रातर्दिवंसंपूज्यक्रियमाणपारणंवदुष्यतिनिष्यंतेचासावांत
वांश्रतीकुर्वीतपारणमितिस्मरणात्॥ ॥इतिजयंतीनिर्णयः॥

अथनवमीनिर्णीयते॥ साचविधिनिषेधरूपाभ्यामन्वयव्य
तिरेकाभ्यांपूर्वविद्धैवग्राह्यातद्विधिकश्चयुगादिशास्त्रेवसुरं
धरयेतिपठ्यतेपद्मपुराणेपिऽष्टम्यानवमीविद्धानवम्या
वाष्टमीयुताऽर्द्धनारीश्वरप्रायाउमामाहेश्वरीतिथिरि
तिऽविष्णुपुराणेद्वादशीकल्पेपिनवम्यासहकायोस्यादयु
मीनवमीतथतिनिषेधस्तुस्कंदपुराणेनकार्यानवमीनातु
थादश्यम्यांतुकदाचनेतिविधिनिषेधावुभावपिब्रह्मवैवर्त
दर्शितोऽअष्टम्यानवमीविद्धाकर्तव्याफळाकांक्षिभिनकु
र्यानवमींनातदश्यम्यांतुकदाचनेतिसयंनवमीनुविष्णुपु
राणेकदुर्गाव्रतादौद्रष्टव्याऽननुकृत्स्नवम्याःपूर्वविद्धत्वेपि

शुक्लनवमीपरविद्धासकलपक्षे तिथिग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविरिति वचनात् नैवं पूर्वोक्तवचनषट्कस्य मीविद्धायाः साक्षान्निषेधात् ननु तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् शुक्लपक्षे संकोचोस्तिति चेत् न तत्संकोचहेतोर्नवदुदाहृतस्यापि सामान्यरूपत्वात् तस्माक्षयोरुभयोरपि पूर्वविद्धैवग्राह्या रामनवमीतु चैत्रशुक्लद्वादशीनवमीपुनर्वसुयुतायदि सैवमध्याह्नयुक्तो योगनमहापुण्यतमानवतः नवमीसाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः उपोषणं नवम्यावेद्धाम्यापारणं नवत् अष्टमीविद्धासनक्षत्रापिनाप्याइतिनवमीनिर्णयः ॥ अथदशमीनिर्णीयते तस्यांतिथ्यांतरवेद्धायादशविनागोनास्तितिथ्यंतरतुकात्रित्र पूर्वविद्धायांकात्रित्दुत्तरविद्धानतुतथादशम्यांकिंचिन्नियामकमस्ति

रामनवमी

स

॥१५७॥

वि

एतदुक्तंभवति यागिराज्याहासंपूर्णादशमीयाह्यापरयापूर्वयाथवायुक्तानदूषितायुस्मात्तिथिः सासर्वतोमुख्येति यथासंपूर्णादोषरहितातथाविद्धाप्रतिपत्सुमुख्येकायात्यादितिथर्मुख्यपूज्यमित्यर्थः दशम्यास्तुमूलाग्रयोस्तुल्ययोरपिमुख्यत्वात्पूज्यत्वंउभयत्रसमानेएवंस्थितेसतिअत्रदंचिंत्यतेकिपुरुषैर्यापूर्वोत्तरविद्धयोरन्यतरायाह्यांकिंवानियामकंशास्त्रमस्तीतितत्रनतावत्स्मृत्याचारशास्त्रंकिंचित्प्रत्यक्षतसर्वतोमुखत्वकथनात्पूर्वोत्तरविद्धयोस्तुल्ययोः समबलत्वंशास्त्रेणप्रतीयतअतोव्रीहिनियोजितयवेत्यादिवदत्रविकल्पावगंतव्यः नवाष्टदोषग्रस्तत्वात्विकल्पानयुक्तइतिराकयनीयंगत्यंतरानावेनदोषग्रस्तस्यापिश्राद्धस्यश्रेयसीयत्वात्तदुक्तमाचार्यैः

एवमेषोऽष्टदोषोपि यत्र श्रीहरिवाक्ययोः विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्यान विद्यात इति तस्मादधिको विकल्पइति प्राप्तक्रमः अस्यैव वचनस्य व्यवस्थापकं तथा चमार्कंडेयः शुक्लपक्षे तिथिग्राह्या यस्यामस्युदितो रविः कृष्णपक्षे तिथिग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति नन्वेनेन वचनेन पक्षभेदेन विकल्प आश्रितः तथा सतिदोषाष्टकस्यतादवस्थ्यादधिक विकल्प एव कुतो नस्वीक्रियत इतिचेन्नैवं सतिव्यक्ष्यपक्षशास्त्रे पुरुषक्रियाऽप्रसरात् अतएव स्मर्यते उदासीनेनुशास्त्रार्थे पुरुषक्रानियामिके तिननु पक्षभेदेनव्यवस्थानुपपन्ना स्कंदपुराणे पूर्वविद्धायाएवग्राह्यत्वान्निधानान्नवमीचैवकर्त्तव्यासदुर्गादिजेसप्तमे सदुर्गानवमी

॥१५८॥

मिश्रामेवं पक्षद्वयेपि पूर्वविद्धास्वीकारे पूर्वयापरयाथवेतिपरविद्धाविधानस्यनिरवकाशत्वप्रसंगात् नवमीमिश्रत्वक्वचनकृष्णपक्षचरितार्थं ननुपरविद्धानिषेधोब्रह्मवैवर्त्तपद्मेतुप्रतिपत्यंचमीयुतासाविद्धाविद्धपूर्णिमानवमीदशमीचैवनोपोष्याःपरसंयुताइति कूर्मपुराणेपिनदाविद्धातुयापूर्णादशमीमकरसिताभृगुणानेष्टवेदाश्चएतावैनिःफलाःस्मृताइति अत्रैकादश्यानंदात्वादशम्याश्चपूर्णत्वात्एकादशीविद्धादशमीनिष्फलेतिगम्यते बाढं अयमपिनिषेधःपूर्वोक्तन्यायेनैवकृष्णपक्षविषयतयायोजनीयः तस्मात्पूर्वोत्तरविद्धयोर्दशम्याःपक्षभेदेनव्यवस्थादृष्टव्येतिदशमीनिर्णयः अथैकादशीनिर्णीयते तत्रैकादश्यामुपवासादानादिकंचतदुभयेविहितउपवासो

जयंतीवन्नित्यकाम्यरूपः। दैरूपं चतस्यविधिप्रमाणबलाद
ध्यवसीयते। उपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनांस्मर
णान्नित्यत्वसिद्धिः। तानिचसाङ्गानिसंग्रहकारणसंगृहीतानि।
नित्यंसदायावदायुर्नकदाचिदतिक्रमेत्। इत्यकृतिक्रमेदोषश्रु
तेरत्यागवादनात्। फलाश्रुतेर्विप्सयाचतन्नित्यमितिकीर्तितमिति।
अत्रनित्यशब्दादीन्यष्टौनित्यत्वसाधकानिनित्यशब्दउदाहृत।
गरुडपुराणे। उपोष्यैकादशीनित्यंपक्षयोरुभयोरपीतिसदाश
ब्दउक्तः। सनत्कुमारसंहितायां। एकादशीसदोपोष्यापक्षयोः सु
क्लकृष्णयोरिति। यावदायुःशब्दउक्तोविष्णुरहस्येदशीनप्रमो
क्तव्यायावदायुःसुव्रतिनिरितिः। आग्नेयपुराणेपि। उपोष्यैकादशी
राजन्यावदायुःसुव्रतिनिरितिः। व्यतिक्रमनिषेधःकूर्मपुराणे दर्शि
तः। एकादश्यामुपवासेन्नकदाचिदतिक्रमेदिति। विष्णुरपिएकाद

एकादशी व.

॥१५६॥

श्यांनभुंजीतकदाचिदपिमानवइति। अकरणेदोषमाहसनत्कुमा
रः। नकरोतिहियोमूढएकादश्यामुपोषणं। सनरोनरकंयातिरो
रवंतमसानृतं। एकादश्यांमुनिश्रेष्ठयोभुंक्तेमूढचेतनः। प्रतिमांस
समुक्तेतुकिल्बिषंचादिविद्समं। निःकृतिर्मद्यपस्यैकाधर्मशा
स्त्रमनिषिद्धं। एकादश्यनेकामस्यनिःकृतिःकापिनादिति। म
द्यपानान्मुनिश्रेष्ठपातिवनरकंव्रजेत्। एकादश्यन्नकामस्तुपितृभिः
सहमज्जतीति। नारदीयेयानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच।
अन्नमाश्रित्यतिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवासरे। तानिपापान्युपाश्नातिसंप्रा
प्तेहरिवासरे। स्कांदे। मातृहापितृहाचैवभ्रातृहागुरुहातथा। ए
कादश्यांतुभोक्तुंकेपक्षयोरुभयोरपि। व्यकरणेउपवासमाप
नेदोषउक्तोविष्णुरहस्येसमापंचविधानेनद्वादशीव्रतमुत्तमं

एकादशी प्र. ३ खण्ड ३ प्रकाश

तस्यलंगंनरःकृत्वाशैरवंनरकंव्रजेत्।परित्यज्यव्रतंसम्यगेकादश्यं
दिकंनरःनसमापयतेतस्यगतिःपापीयसीनवेदिति।नारदीय
पि।द्वादशीव्रतमादायैतन्नंगंकरोतियःद्वादशाब्दंव्रतंचीर्णं
फलंतस्यजायतइति।अत्यागवादनादिति।विष्णुरहस्यपरं
मापदमापन्नोहर्षवासमुपस्थितःसूतकेमृतकेवनत्यजेद्वा
दशीव्रतमिति।फलाश्रवणंचकेषुविद्धवनेषुविशेषेणकात्यायन
नःएकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपिति।स्कांदेउपोष्यक
दशीसम्यकूपक्षयोरुभयोरपिति।कूर्मपुराणेपि।वदंतिहपुरा
णानिनरायेहयावरानने।नभोक्तव्यंनभोक्तव्यंसंप्राप्तेहरिवा
सरइति।विष्णोमाहसनत्कुमारःपक्षेपक्षेचकर्तव्यमेकादश्या
मुपोषणमिति।नारदोपि।नित्यंहविसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायै
णैःपक्षेपक्षेचकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमितितदेवनित्यंश

CP BHAU DAJI

द्वादशिहेतुनिरूपावासस्यनित्यत्वंसिद्धंकाम्यत्वंचसायुज्यादिफ
लश्रवणादवगम्यतेनतुकेविष्णुरहस्यंयदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं
सुतान्संपदमात्मनःएकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपिति।
कूर्मपुराणेपि।यदिच्छेद्विष्णुसायुज्यंश्रियंसततमात्मनःएकाद
शीपिकात्ययनःसंसारसागरंतीर्त्वमिच्छन्विष्णुपरायणःऐश्वर्यं
सततंस्वर्गंमुक्तिंवायद्यदिच्छतिएकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभ
योरपिति।स्कंदपुराणेयदिच्छेद्विपुलान्भोगान्सुतांश्चोत्तमदु
र्लभान्।एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति।नारदोपि।एका
दशीसमंकिंचित्पापघ्नंनविद्यतेस्वर्गमोक्षप्रदाह्येषाराज्य
पुत्रप्रदायिनी।सुकलत्रप्रदाह्येषाशरीरारोग्यदायिनीतदेवंफ
लश्रवणात्कामीत्वंसिद्धंनतुकाम्यत्वमनित्यत्वंअसतिकामेपरि

यकुंस्कयत्वात्। तथा सत्येकस्यकर्मणोनित्यत्वकाम्यत्वाभ्यांद्वैरू
प्यंगीकृतंनित्यानित्यसंयोगविरुद्धःप्राप्नोति। नायंदोषः। खादिरव
त्प्रमाणद्वयेनद्वैयरूप्योपपत्तेः। तथाहिखादिरापूपाउक्तानिक्रतौ
नित्यःखादिरोविहितःखादीरंवीर्यकामस्ययूपंकुर्वीतितस्मिं
न्वक्रतौकाम्यत्वेनानित्यःखादिरोविहितःयथाप्रमाणद्वयसंब
धादेकस्यापिखादिरस्यद्वैरूप्यमंगीकृतंतद्वदत्रापिद्विविधप्रमाण
सद्भावादुपवासस्यद्वैरूप्यंकिंन स्यात्। ननुविषमोदृष्टांतः। नित्य
खादिरष्टक्रत्वर्थःकाम्येस्तुरूपुषार्थः। उपवासस्तुनित्योपिपु
रुषार्थएवतस्यखादिरवन्नक्रत्वंगत्वबोधकप्रमाणाभावात्॥ ॥१६॥
वाढं। अस्त्येववैषम्यंप्रयोजकंतु सूत्रकारेणप्रमाणद्वयस्यैवद्वै
रूप्यःसाधकत्वोपन्यासात्। तथाचसूत्रं। एकस्यतूभयंत्वंसंयो
गपृथक्त्वामिति। अतःकेवलपुरुषार्थस्यापूपवासस्यद्वैरूप्य

मविरुद्धं। यदिबुध्यारोहस्यतूभयत्वंसंयोगपृथक्त्वमिति। अतःके
वलपुरुषार्थस्यापूपवासस्यद्वैरूप्यंसविरुद्धं। यदिबुध्या
रोहस्यसदृशोदृष्टांतोपेक्षितः। तर्ह्यग्निहोत्रादिदृष्टांतोस्तु न
ह्यग्निहोत्रंक्रत्वर्थंतस्यस्वयमेवक्रतुत्वात्। तस्यवनित्यत्वका
म्यत्वेकाक्यद्वयादवगम्यते। यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीति
नित्यत्वावगमकंवाक्यंअग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिका
म्यत्वावगमकं। तस्यचक्रत्वर्थत्वान्नावंनकेवलपुरुषार्थंतेव
मतोग्निहोत्रेनित्यत्वंकाम्यत्वंचेतिद्वैरूप्यमस्तितत्रदृष्टांत
रान्यासादिकर्मनेदृक्त्वंनावंनकस्यैवकर्मणःसतःप्र
योगनेदादवगंतव्यं। प्रयोगनेदश्चयावज्जीवंजुहोतीतिधर्मा
धिकरणेनिर्णीतः। तस्यचाधिकरणस्यसंग्राहकावेतौश्लो

कौनवतः। यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा। फल
वाक्यं धर्मेतिः काम्य एकः प्रयुज्यतां। नकालोजीवनंतेन नि
मित्तं प्रतिनागतः। काम्यप्रयोगोनित्यस्याद्यावज्जीवप्रयोगतइ
ति। अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइति काम्याग्निहोत्रंश्रूयते॥
तथावाक्यांतरंपठितं। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति। तत्रसंश
यः किंयावज्जीवमित्यनेनाधिकारांतरं वोध्यते। किंवाकाम्याग्नि
होत्रगुणविधिरितितदर्थमर्थांतरं विचार्यं यावज्जीवमित्यर्थः कर्म
धर्मः। उतपुरुषधर्मइतियावज्जीवशब्देनपुरुषासुपरिमितिः ॥१५॥
कालोविधीयते। काम्यनचाग्निहोत्रेणकालविशेषआकांक्षितः
तस्यचकालस्यानेनसमर्पणादयंकर्मधर्मः। तस्माद्गुणविधिः
तथावाग्निहोत्रस्यकाम्यप्रयोगएकएवनित्यप्रयोगइति

प्राप्तेब्रूमः। यावज्जीवशब्दः नकालस्यवाचकः किंतुलक्षकः। वाक्या
र्थस्तुकृत्स्नजीवनंतद्धि नकर्मधर्मत्वेनविधातुंशक्यंपुरुषधर्म
त्वादिति। प्राणधारणमभिधत्तेनतुकालंप्राणधारणंचपुरुष
धर्मः कालस्यतदसंभवात्। तेन स्वर्गकामनेवजीवनमपिकिं
चित्निमित्तंतस्माद्धिकारांतरेचोदनातथासतिजीवनमभिनि
त्यःप्रयोगः कामनिमित्तःकादाचित्कःप्रयोगश्चपरस्परंभिद्य
तइति सिद्धांतः। तेनाग्निहोत्रन्यायेनयत्रकृतस्याप्युपवासस्यनिमि
त्तभेदेननित्यःप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्ति। नचैकस्यकर्मणःकाल
भेदेनकर्तृभेदेनवाविनाद्वौप्रयोगौनसंभवतः। नचात्रकालभेदः
संभवति नित्यकाम्योपवासयोर्द्वयोरपिएकादश्यामेवविधाना
त्। नापत्रकर्तृभेदोस्तियद्यपिकाम्यपरित्यज्यकेवलं नित्यमनु

ष्टानुरा क्यतथापिकाम्यमनुतिष्ठतानित्यस्यपरित्यक्तमशक्यत्वात्
अतःकर्त्रैक्यंकृत्वाकालैक्याच्चनित्यकाम्यरूपोद्वौप्रयोगौनघटेते
नायंदोषः।विविदिषाधिकरणन्यायेनसकृदेवानुतिष्ठतःप्रयो
गद्वयसिद्धेः।तस्यचाधिकरणस्यसंग्राह्यैरकावतोश्लोकान्
वतः।विद्यार्थमात्रमार्थत्वद्विःप्रयोगाथवासकृत्।प्रयोजन
विशेषेनप्रयोगोपिविभिद्यतेःश्राद्धार्थंचुक्त्यात्रिःस्याद्विद्या
र्थनाश्रमस्तथाज्जनित्यनित्यसंयोगउक्त्यांखादिरमतइतिअ
यमर्थःतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनत ॥१६३॥
पसानाशकेनेतिश्रुतिस्मृतिषुप्रसिद्धांतप्रसंशयःकियज्ञादी
नाद्विःप्रयोगउतसकृदितिनचप्रयोजनंनेदात्प्रयोगनेद
इतिपूर्वःपक्षःनिमंत्रितेनब्राह्मणेनकिमोयेणास्यभोजनंस्याद्
किंवेदनपरमात्मविद्यादयोविहिताःगृहस्थाद्याश्रमधर्मत्व
यज्ञादिनासर्वश्रुति

प्रयोजनेअन्यकर्त्तव्यश्राद्धनिष्पत्तिःस्वतन्त्रंश्रुतंहिदृश्यते
तद्वदुलविद्यार्थमनुष्ठितेनयज्ञादिकर्मणाप्रयोजनेद्वयंसि
ध्यतिनचनित्यानित्यसंयोगाविरोधःखादिरवद्वाक्यद्वय
तदुपपत्तेःतत्रपूर्वमुपपादितं।तस्मात्सकृदेवप्रयोगइति
एवंमंत्रापिसकृदेवोपवासंकुर्वतःकाम्यप्रयोगोनित्यप्रयो
गश्चेत्पुनर्यंसिद्ध्यति।मनुसकृदनुष्ठानेनानेकार्थत्वसिद्धि
र्द्विधानवतितंत्रेणवाप्रसंगेनवातद्यथादर्शपूर्णमासयोः
षण्णांप्रधानयागानांमध्येत्रयाणांत्रयाणांसकृत्सकृदनुष्ठिते
नप्रयाजाद्यंगेनोपकारःसिद्धतिदर्शंतंत्रंपश्वर्थमनुष्ठिते
नप्रयाजादिनापशुतंत्रमध्यपातिनःपशुपुरोडाशस्योपु
कारःसिध्यतिसोयंप्रसंगःएवंचसतिप्रकृतेपितत्रप्रसंगयोः

तरस्योपादानमितिचेत्। प्रसंगस्येतिब्रूमः काम्यप्रयोगेनैवनि
त्यप्रयोगस्यापिसिद्धत्वात्। तथाचस्मृतिः। काम्येपिनित्यसिद्धिः
स्यात्प्रसंगोनोनयात्मकमितितदेवमेकादश्युपवासस्यनित्य
त्वकाम्यत्वलक्षणद्वैरूप्यमन्यूनमेयमितिस्थितं। तत्रोपवासो
गतिथिनिर्णयस्यवेधाधीनत्वात्प्रथमंदशमीवेधोनिरूप्य।
दशमी वेधप्र. तेसचवेधस्त्रिविधः। अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचदश
नाडीवेधश्चेति। तत्रारुणोदयवेधोनविष्णुपुराणदर्शितः। अरु
णोदयोकालस्तुदशम्यामीयदिदृश्यते। सात्रिदैकादशीतत्र ॥१६॥
पापमूलेसुपोषणेअरुणोदयवेलायांदशमीगंधोनेवेद्यद्विदु
ष्टंतत्रत्रयत्नवर्जनीयंनरधिपेति। गरुडपुराणेपिदशमीरो
षसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यंवैष्णवंतद्दिनेकादशी
व्रतमिति। अरुणोदयस्यप्रमाणंस्कंदनारदीयेमुक्तं। उदयास्त

कृतस्त्रस्कनाडिकाअरुणोदयइति। तस्मिन्नरुणोदयेवेधाद्द
द्विविधाः। तेचप्रश्नोत्तराभ्यांब्रह्मवैवर्त्तेदर्शिताः। कीदृशास्तत्र
वेद्धोयोगाविद्धकीदृशाः। योगवेधासमाचक्ष्वयाज्ञांदुष्टसु
पोषणं। चतस्रोघटिकाप्रातरुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविना
गोत्रवेद्धादीनांकिलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धचतुर्घटि
दशमी कात्रयं। अतिवेधोद्विघटिकाप्रज्ञासंदर्शनाभिधैः। महावेधा
वेधप. पितत्रैवदृश्यतेकेनिदृश्यते। तुरीयस्तत्रविहितोयोगस्तू
चीदयेसति। अयमर्थः। वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वारो
पवासस्यदूषकाः। तत्रखेःप्रज्ञातदर्शीनासूर्वेसार्द्धघटिकात्र
यमेकादश्योव्याप्तेः प्राविनेघटिकार्द्धेअरुणोदयसंबंधिनि
दशमीस्पृशावेवेधइष्यते। यदाघटिकाचतुष्टयमुपरितन

मेकादश्याव्याप्तंपूर्वंतुघटिकाद्वयंदशमीव्याप्तंतदानीमतिवेधइ
त्युच्यते।यदासूर्योदयेदशमीनादशमीनसंदृहकालमेकादशीव्याप्त
तितःकृत्स्नाप्यरुणोदयकालोदशमीव्याप्तःतदामहावेधःयदा
सूर्योदयस्यृष्टेसतिपश्चादेकादशीप्रवृत्ताततःप्राच्यासुदयव
ळायांदशमीविद्यतेतदायोगशब्देनाभिधेयोदोषानवति।स
चवेधाद्यपक्षपतुरीयोनवतीति।ननुअरुणोदयात्पूर्वमपिदश
मीकळायदिविद्यततदानोपवासः।तदाह्यनूपवासःकर्त्तव्यः ६१
तथास्मृति।अर्द्धरात्रात्परायत्रएकादश्युपलभ्यतेतत्रोपवा ॥६१॥
सःकर्त्तव्यानतुवेदशमीकलेति।आतोयत्रा।दनिर्दिष्टन्यापि
कश्चिद्वेधोस्तिइतिचेत्।अर्द्धरात्रोपियदावर्ज्यःतदाकिमुव
क्तव्यंमरुणोदयवेधइतिवक्तुंअर्द्धरात्रवेधउपन्यस्तोननुवे

धोभिप्रायेणातदेवब्रह्मवैवर्त्तेसौनकेनस्पष्टीकृतं।अर्द्धरात्रेनु
कषाविद्दशम्यावेधइष्यते।अरुणोदयवळायांनावकाशोविद्ध
रणेकपाळवेधइत्यादुरार्याएहरिप्रियाः।नतन्ममतमेयस्मा
च्छ्रियामारात्रिरिष्यतइति।एवंतेवेधातिवेधमहावेधयोगाःपूर्वम
भिहितास्तेषुत्रयाणांरुणोदयवेधाश्चोर्ध्वमुदयवेधः।तमुदय
वेधंकाप्यापाह।उदयोपरिविद्धेतुदशम्यैकादशीयदादानवेन्य
प्रीणनार्थंदत्तवान्याकशासनइति।स्मृत्यंतरेपिदशम्याःप्रातरु
दायंयदाहतिदिवाकरःतेनस्पृष्टंहरिदिनंदत्तंजेनासुरायतु।
इति।पंचदशनाडीवेधः।स्कंदपुराणदर्शितः।नागाद्वादशनाडी
भिर्दिवंचदशभिस्तथा।नूतोषादशनाडिभिर्दिवयत्युत्तरांतिथि
मिति।तदेवंवेधत्रयंनिरूपितंतत्रपंचदशनाडीवेधस्यवधीतर

दशमी वेधत्र.

स्यविषयव्यवस्थानिगमेदर्शिता।सर्वप्रकारवेधोयमुपवास
स्यदूषकः।सार्द्धसप्तमहूर्त्तस्तुवेधोयंबाधतेव्रतमितिसर्वप्रका
रइत्येतत्प्रकारशब्देनकलाकाष्ठादियःवेधातिवेधादयोवाग्रृ
ह्यंते।नात्रतिथ्यंतरवत्त्रिमुहूर्त्तलंवेधोऽपेक्षितः किंतुलवक
ळाद्यादिकमपि।तदुक्तं-नारदीये।लववेधेपिविप्रेंद्रदश
म्येकादशीत्यजेत्सुरयाविंदुनास्पृष्टंगंगानइवनिर्मळमिति
स्कंदपुराणेपिकळाकाष्ठादिगत्यवदृश्यतदशमीविद्धा।एका ॥१६६॥
दश्यांनकर्त्तव्यंव्रतंराजन्कदाचनेति।स्मृत्यंतरेपि।कळार्द्धनापि
विधद्धास्याद्दशम्येकादशीयदि।तदापंकादशीत्यत्कादशी
सरमुपावसेत्।इति।सायंकाष्ठादिवेधाऽरुणोदयसूर्योदयेवस
मानः।तत्राऽरुणोदयवेधोवैष्णवविषयः।तच्चगारुडेपुराणे।।

विस्पष्टमवगम्यतेदशमीयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः
नवापोष्यवैष्णवेनतद्दिनेकादशीव्रतमितिवैखानसयं
चरात्रवैष्णवागमोक्तदीक्षांप्राप्तोवैष्णवःअतएवस्कंदपुरा
णेवैष्णवंरूपमभिहितं।परमापदमापन्नोहर्षवासमुपा
स्थितेनैकादशीत्यजेद्यस्तुयस्यदीक्षास्तिवैष्णवी।सर्वी
त्मासर्वजीवेषुनिजावाप्तदविव्यक्तःविष्णोर्यापिनाऽऽचारःस वैष्णव
हिवैष्णवउच्यतेऽइति।विष्णुपुराणेपि।नचलतिनिजवर्णधर्मतोयः स्याद्
समममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षेनहरतिनचहंतिकिंचिदुच्चैः
सितमनसमतिंमवैद्विविष्णुभक्तंमितिं।यथोक्तगुणसंपन्नो
वैष्णवदीक्षाप्राप्तोयस्तंप्रतितिथिरयंनिर्णेतव्या।एकादशी
द्विविधाऽरुणोदयवेधवतीसुद्धेतितत्रवेधवतिसर्वथा
त्याज्या।तद्दिनेकादशीव्रतमितिगारुडपुराणेपि।सामान्यन

प्रतिषेधात् विशेषस्तु संपूर्णादिसेदेनप्रतिषेधोद्रष्टव्यः। यत्
तेवेधप्रतिवेधमाहात्म्ययोगरव्यादोषाःपूर्वमुक्ताःतेषुसत्सुएकाद
शीसंपूर्णसंदिग्धसभुक्तसंकीर्णेनामभिर्यद्विधीयतेअरु
णोदयस्यप्रथमघटिकायादशमीसद्भावेवेधइत्युक्तः।स
चद्विविधः।घटिकापरंसैकत्वेघटिकायांचदशमीस
त्तिभेदात्।तत्रपरंप्रमाणंदशमीयुक्तैकादशीसंयु
क्तेत्युच्यते।उक्तंचघटिकावृद्धिदशमीसद्भावयुक्तैकाद ॥१६७॥
शीसंदिग्धा।अरुणोदयप्रथममुहूर्तंदशमीव्याप्तिरितिवे
धः।तद्युक्तैकादशीसंयुक्तेत्युच्यते।सूर्यमंडलदर्शनसंद
हवेलायादशमीसद्भावोमहाद्वेधस्तद्युक्तैकादशीसंकीर्ण
त्युच्यते।तावेतावेतासंपूर्णायश्चतस्रोपित्याज्याःतथाचगालवः

अरुणोदयवेलायांदशमीयदिसंगता।संपूर्णैकादशीतां
तुमोहिन्यदत्तवान्विष्णुरिति।गरुडपुराणेउदयात्प्राग्घटि
कायापिन्यैकादशीयदा।संदिग्धैकादशीनामवर्ज्यंयद्यधर्मक
क्षिणिउदयात्प्राक्मुहूर्तेनव्यापिन्यैकादशीयदासंयु
क्तैकादशीनामवर्जयेद्धर्मसिद्धयेआदित्योदयवेलायां
आरभ्यषष्टिनाडिकाःसंकीर्णैकादशीनामत्याज्याधर्मफ
लप्सुभिःपुत्रपौत्रप्रवृध्यर्थंदशम्यामुपवासयेत्।तत्रक्रमु
क्तंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणमिति।यद्यपिपूर्ववाक्यसा
द्धेतुंघटिकात्रयमित्युक्तं।अत्रतुसंदिग्धैकादशीवाक्येत्रिघटिके
त्युक्तंतथापिनेतावतावैषम्यद्याविरोधःशंकानीयशास्त्र
दूयस्यापिदशमीवेधत्यागपरत्वात्।तदेवंसामान्यविशेषा
भ्यांप्रतिषिद्धत्वात्।अरुणोदयविद्धैकादशीवेधेनपरित्या

ज्यायस्कयोगसंज्ञकश्चतुर्थविधःतस्यत्याज्यत्वमर्थसिद्धं।
अरुणोदयवेधस्तुयदात्यज्यतेतदाकिंवक्तव्यंसूर्योदयवेध
इतिवचनंत्वत्रकाप्यप्राक्तंपूर्वमेवादाहृतं।यावंतुविधवेध
रहितंशुद्धैकादशीसादिविधा।आधिक्येनयुक्ततद्रहितत्वआ
धिक्यंत्रिविधएकादश्याधिक्यंद्वादश्याधिक्यंउभयाधिक्यं
ति।त्रिविधेष्वेतेषुपक्षेषुअरुणोदयमारभ्यप्रवृत्तंशुद्धामप्येका
दशीपरित्यज्यपरेह्युपवासःकर्त्तव्यः।तत्रैकादश्याधिक्य
नारदआह।संपूर्णैकादशीयत्रद्वादश्यावृद्धिगामिनी।
द्वादश्यालंघनंकार्यंत्रयोदशीयांतुपारणमिति।स्मृत्यंतरेपि
एकादशीयदापूर्णापरतःपुनरेवसा।पुण्यंक्रतुशतस्यात्तंत्र
योदश्यांतुपारणमिति।विष्णुरहस्येएकादशीकळाप्राप्ता

येनद्वादश्युपोषिताःतुल्यंक्रतुशतेनस्यात्रयोदश्यांतुपारण
मिति।द्वादश्याधिक्येव्यासआह।एकादशीयदालुप्तापर
तोद्वादशीउवेत्।उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छत्परमांगतिं।उ
न्नयाधिक्येनृगुरुराह।संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा।
तत्रोपोष्यातृतीयायांतुपरतोद्वादशीयदीति।नारदोपि।संपूर्ण
कादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा।सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतोद्वा
दशियदीति।स्मृत्यंतरेपि।एकादशीउवेत्पूर्णापरतोद्वादशी
यदीति।एकादशीपरित्यज्यद्वादशीमुपोषयेन्नरइतिउन्न्यो
धिक्यरहितायांतुशुद्धायांनकोपिसंदेहइत्यविष्णुदीक्षा
युक्तानामेकादशीनिर्णीता।अथस्मार्त्तपर्यवसितानांपु
नरात्रादिदीक्षारहितानामेकादशीनिर्णीयते।आरुदेणो

यवेधस्यवैष्णवविषयत्वव्यवस्थितेसतिउदयवेधःस्मार्तानु
ष्ठापिविषयत्वेनपरिशिष्यते।अतएवस्मर्यंतेऽतिवेधम
हावेधायवेधातिथिषुस्मृताः।सर्वेप्यवेधाविज्ञेयावेधःसूर्यो
दयमतइति।एवंसूर्योदयवेधमुपक्ष्यैकादशीद्विधालिखते।
शुद्धाविद्धेति।तत्रशुद्धायांपूर्वेद्युरुदयेनवति।एकाद
श्यांद्वादश्यांत्रयोदश्यांउन्नयाधिकेअनुन्नयाधिकेवेति।
एवंविद्धायामपिचतारोन्नेदशुन्नयाशुद्धायामेकादश्या
धिकेद्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाहबृहद्विष्णुःसंपूर्ण
एकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसालुप्यतेद्वादशीतस्मिन्नुपवासः
कथंनवेत्युपाष्यद्वयंतिथीतत्रविष्णुप्रीणनंतुरक्षितुंउन्न
योरधिकारिनेदंस्कंदपुराणेव्यवस्थादर्शिता।प्रथमेहनिसं

उन्नयो
स्तद्दय
प्राप्ते

पूर्णाव्याप्तेहोरात्रसंयुताद्वादश्यांचतथात्रयोदश्यांपुनरेवचपूर्वो
क्तयोर्गृहस्थैस्तथेतिभिक्षुभिरुत्तराविद्धेइति।एतच्चपरेद्युर्द्वादश्य
भावविषयंतथाचस्मृत्यंतरेपुनःप्रभातसमयेघटिकाद्वय
दाभवेत्।अत्रोपवासोविहितश्चतुर्थेश्रमवासिनांविध
वायाश्चनचेवंसतोद्वादशीनचेत्॥इतिगरुडपुराणेपिपुनः
प्रभातसमयेघटिकैकादाभवेत्।अत्रोपवासोविहितो
वनस्थस्ययतेस्तथाविधवायाश्चनचेवपरतोद्वादशीन
चेत्पुराणांतरेएकादशीयदापरेपरतःपुनरेवसाप्यस्
चेत्तुशतस्योक्तंचयोदश्यांतुपारणमितिताश्चवेत्कादं
श्यांधिक्यपक्षेगृहिपत्याव्यवस्थाभिहिताःद्वादश्यां

धिक्यपूर्वेद्युरुपवासमाहनारदः।नवैकादशीविद्धाद्व
शीपरतःस्थिता।उपोष्यैकादशीतत्रयदीक्षत्परमंपदमिति।
स्कंदपुराणेपि।शुद्धायदासमाहीनानासमाक्षीणाधिकात
त्तरा।एकादश्यामुपवसन्नशुद्धोवैष्णवीमपीति।दशमीव
द्धरहिताशुद्धैकादशीयदापरेद्युरुदयादृङ्नास्तिकिंतू
दयसमानतान्यूनावाद्ययारपिपक्षयोर्द्वादशीपरेद्युरु
यसमयसमान्यूनाधिकानवति।तत्रसर्वत्रशुद्धैकादश्युपो
ष्यानलब्धिदावैष्णवीद्वादशीमुपवसेदित्यर्थः।एवंचसति
प्रकृतेद्वादश्याधिक्येपिएकादशीसमान्यूनयोरन्यतरत्वा
त्प्रथमेवोपोष्याइत्युक्तंभवति।उन्नयाधिक्येपरेद्युरुपवा
सोगरुडपुराणादर्शनितिः।संपूर्णैकादशीयत्रप्रजातिपुनर्

वसा।तत्रोपोष्यापरासुपोष्यापरेतोद्वादशीयदाइतिवराह
पुराणेपिएकादशीविष्णुनावेद्धाद्वादश्यापरतःस्थिता।उपोष्यद्वा
दशीतत्रयदीक्षत्परमंपदमिति।स्मृत्यंतरेपि।संपूर्णैकादशी
यत्रप्रजातेपुनरेवसा।वैष्णवीत्रयोदश्यांघटिकाविद्ध
शुभेतगृहस्थोपिपरांकुर्यात्पूर्वांनोपवसेत्तदा।पूर्णमेकाद
शीत्याज्यार्द्धतेद्वितयंयदीति।एवमेकाद्यधिक्यद्वितीयाधिक्यो
पिनिषीद्यादशीतिः।अनुन्नयाधिक्यतुनास्तिसंदेहःइति
शुद्धायांचत्रयोदश्यांवस्थिताअथविद्धायांत्वेवंरात्रुदा
सवस्थायांतेतत्रापिकादश्याधिक्यपूर्ववद्गृहीपत्यार्यव
स्थादृष्ट्यातदाहप्रचेताएकादशीविद्धावैष्णवैकृष्णपि
क्षेषतःउत्तरांतुयदीतिःकुर्यात्पूर्वमुपवसेद्गृहीतिनवै

स्मृत्यंतरे
त्यर्थः

तवाक्यंशुद्धाधिकेचरितार्थमितिशंकनीयंबाधकाभावेन
शुद्धाधिकेपितद्वचनंयत्नेनिवारयितुमशक्यत्वात्द्वा
दश्याधिकेपरेह्नुपवासःतदाद्व्यासःएकादशीयदा
पूर्वापरतोहादशीत्रयंउपोष्यद्वादशीत्रयंस्पर्शत्पर
मांगतिमितिस्मृत्याआदोदशमीमिश्रत्वात्परतोवृद्ध्या
वाह्रासयंगतेतियावत्उभयाधिकेपिपरेह्नुपवासःतु
उक्तंभविष्यत्पुराणेएकादशीसदायुक्तावर्द्धमानेपिवर्जये ॥१७१॥
त्क्षयमागच्छितसोमेकुर्वीतदशमीयुतामितिउभयाधि
केतुनेवास्तिसंदेहःकाद्यतरानावातनचद्विहत्वादस्तिसं
देहइतिवाच्यःअस्तिद्वयेकतरविद्यायाअपूर्णादयत्वात्
तथाचविष्णुरहस्येएकादशीनवेत्काचिद्दशम्यावेधितातिथौ

वृद्धिपक्षेनवेद्दोषःपक्षेतुपुण्यदेतिहतिविद्भिर्नदोव्यवस्थापिताः
अत्रशुद्धाविद्धयोरुभयोरप्येषनिर्णयसंग्रहःएकादशीद्वादश्या
रुभयोरपिद्वौपरेह्नुपवासःद्वयोरप्यवृद्धौपूर्वेद्युःएकाद
शीमात्रवृद्धौशुद्धायांसर्वेषांपूर्वेद्युः।द्विद्धायांपरेद्युरितिदेव
शास्त्रार्थव्यवस्थितासतियानिवायावंतिमुनिवाक्यानिविधाय
कानिनिषेधकानितानिसर्वाणिएतयोक्तनिर्णयाविरोधेनव्यवस्था
पनीयानितत्रव्यवस्थापनप्रकारंप्रदर्शयामः।स्कंदपुराणे।प्रति
पत्प्रभृतयःसर्वाउदयादुदयाद्रवेःसंपूर्णाइतिख्याताहरिवास
रवर्जिताइतिएतेवासरत्रयंपूर्णत्वप्रकारांतरेणोक्तंगरुडपुराणे
उदयात्प्राक्यदाविप्रमुहूर्तद्वयसंयुताःसंपूर्णकादशीज्ञेयातत्रैवो
पवसेद्बुधीतिनविष्णुपुराणेपिआदित्योदयवेळायांप्राप्तमुहूर्तद्व
यान्विताचेएकादशीतुसंपूर्णाविद्धान्यापरिकल्पतेतितदेतद्वचनद्वय

मरुद्दयवेधोदयोपजीवननप्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविषयोदशमीवे
धनिंदकानिवचनानिहिविधान्युपलभ्यंतेकानिचिदरुणोदया
नुवादेनप्रवृत्तानिकानिचित्तदननुवादेनेतथान्यविष्णुपुराणे
अरुणोदयकालेचदशमीयदिदृश्यतेतत्रैकादशीकार्यंधर्म
कार्यार्थिनानिर्नीतिःकूर्मः अरुणोदयवेळायांविद्धाकाचिदुपोषि
तातस्याःपुत्रघ्नींतंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेदिति एतादृशानिस
र्वाणिवैष्णवविषयाणिद्रष्टव्याणिअरुणोदयानुवादेनांतरेणद
शमीविद्धानिंदकानिवचनान्युपलभ्यंतेतद्यथानारदःदशम्या
मनुगतायत्रतिथिरेकादशीनवेत्तत्रापत्यविनाशश्चपरत्र ॥१७२॥
त्यनरकंव्रजेदितिब्रह्मवैवर्तेदशमीशेषसंयुक्तायःकरोतिवि
मूढधीःएकादशीफलंतस्यनस्यात्द्वादशावार्षिकमितिविष्णु
रहस्येपिदशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीकिलसंवत्सरकृ

तेनेहनरोधर्मेणमुह्यतइतिईदृशानिसर्वाणिअरुणोदयवेध
सूर्योदयवेधदृश्ययोःसामान्यप्रवृत्तत्वाद्वैष्णवस्मार्त्तनित्यविषया
णि।तत्रवैष्णवविषयेनिरंकुशाप्रवर्त्तते।स्मार्तविषयेतूभयाधि
क्येद्वादश्याधिक्येनसर्वपुरुषविषयाणिद्रष्टव्यानि।दशमीवेधा
नुज्ञापकानिकानिचिद्वचनानिउपलभ्यंतेतद्यथास्कंदपुरा
णे।त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकिंवनउपोष्यैकादशीतत्रद
शमीमिश्रितापिवर्त्तते।स्मृत्यंतरेपिउपोष्यैकादशीतत्रद्वादशीनन
वेद्यदिदशम्यापिदिमिश्रैवएकादश्यवधर्मकृदितिवृद्धवसिष्ठः
द्वादशीस्वल्पमल्पापियदिनस्यात्परेहनिदशमीमिश्रितायोमहा
पातकानांहरीतिऋष्यशृंगः।एकादशीनलभ्येतसकलाद्वादशीनव
तूपोष्यादशमीविद्धाऋषिर्दालकोब्रवीदितिहारीतोपिद्वयो
दश्यायदानष्टोद्वादशीचेटिकाद्वयंदशम्यैकादशीविद्धासर्वापी

व्यासदातिथिरिति। एतादृशानिसर्वाण्युत्तराधिक्येसर्वपुरुषवि
षयाणि। एकादश्याधिक्येतु गृहस्थमात्रविषयाणिद्रष्टव्यानि। न
न्वेतानिवैष्णवविषयानिवैष्णवप्रकरणेषुविद्धान्यनुज्ञायाआ
दशमीत्संपूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणिकानिचिद्वचनान्युप
लभ्यंतेतद्यथाकंदपुराणे। एकादशीत्रयंत्यक्त्वापरतोद्वादशीय
दितदाद्यैकादशीत्यक्त्वाद्वादशीसमुपोषयेदिति। काळिकापुरा
णे। एकादशीयदापूर्णापरतोद्वादशीनवेत्। उपोष्याद्वादशीत
त्रतिथिवृद्धिःप्रशस्यतइतिवाराहपुराणे। पूर्णानवेद्यदानंदा
नंद्राचैवविवर्द्धतेनदीपोष्यातुनदास्यातिथिवृद्धिःप्रशस्यत ॥१९३॥
इति। ईदृशासिसर्वाणिवैष्णवविषयाणि। दिनत्रयविषयाणि
कानिचिद्वचनान्युपलभ्यंते। नारदीये। यदिदैवानुसंसिद्ध्यदका
दश्यातिथित्रयं। तत्रक्रतुस्नातंपुण्यंद्वादशीपारणंनवेत्। इति।

कूर्मपुराणेपि। द्विस्पृगेकादशीयत्रतत्रसंनिहितोहरिः। तामे
वोपवसेत्कामंमेकामोविष्णुतत्परइति। अत्राद्यंतयोदशमी
द्वादश्यामेव्यएकादशीस्यात्तादृशंदिनत्रयंयदाप्राप्नोतित
दापरतोद्वादशीवृद्धिरवृद्धिर्वात्युत्तमंसेनवइति। तत्रयद्य
वृद्धिःतदायथोक्तंदिनत्रयंसुपोष्यं। तदुक्तंस्कंदपुराणे। दि
नत्रयमृतेदत्वानोपोष्याद्वादशीयुता। सेवोपोष्यासदापुण्या
परतश्चत्रयोदशी। द्वादशीवृद्धावेकादशीयदालुप्त्यनेन
व्यासवचनेनपरेह्युपवासइतिपूर्वमेवनिर्णीयतंयदा
त्वाद्यंतयोरेकादशीत्रयोदश्यामप्यद्वादशीत्यतादृशंदिनत्र
यंतदानारदेनस्मर्यते। एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषत्रयोद
शी। तत्रक्रतुस्नातंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणं। एकादशीद्वादशी

चरात्रिशेषत्रयोदशी त्रिस्पृशा नाम साप्रोक्ता ज्ञेया यो
गोहति। यदत्रैवविषयं यादृष्टव्याग्रहस्तुतन्निषिद्धं।
तथाचकुर्मपुराणे। एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषत्रयोदशी।
उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितइति। पद्मपुराणेएकाद
शीद्वादशीचरात्रिशेषत्रयोदशी। अहस्पृक्कादहोरात्रेनापा
प्यंतत्सुताधिमिरिति। यत्तुऋष्यशृंगेनोक्तं। अविद्धानिनिषि
द्धैश्चनलभ्यंतेदिनानितु। मुहूर्त्तःपंचभिर्विद्धाग्राह्यवैका
दशीतिथिरिति। तदर्द्धविद्धान्यन्यातिदिनान्युपवसेद्धयःपू
र्वेविद्धानकर्त्तव्याषष्ट्येकादश्यथाष्टमी। एकादश्यांतुकुर्वीतक्षी ॥१७४॥
यतेद्वादशीयदि। इति। अत्रनिषेधायतिविषयोविधिर्गृहस्थ
विषयः। वैधबाहुल्यानहयशकामान्। दितिपंचमिसंर्त्तरित्यु

क्तंतदेवंनानाविधवचनव्यवस्थापनप्रकारोव्युत्पादितः। अ
न्यथाव्युत्पत्त्यामंदबुद्धिरपिन्यवस्थापयितुंशक्नोत्येनाइत्यु
पवासतिथिर्निरूपिता। अथाधिकारीनिरूप्यते। तत्रना
दः। अष्टाशीत्यधिकोमर्त्यःह्यपूर्णाशीतिवत्सरः। इत्युक्तेयोमा
नवोमाद्वादशीकादश्यांसपापकृदिति। कात्यायनोपि। अष्ट
वर्षाधिकोमर्त्यस्त्र्यशीतिरूनवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत्प
क्षयोरुभयोरपीति। गृहस्थस्यशुक्लैकादश्यामेवोपवसेन्नि
त्यं। तथाचकूर्मपुराणे। एकादश्यांनजुंजीतपक्षयोरुभयोरपि। वा
नप्रस्थोयतिश्चैवशुक्लामेवसदाग्रहीति। नविष्णुरः। एका
दश्यांनजुंजीतपक्षयोरुभयोरपि। ब्रह्मचारीचनारीचशुक्ल
मेवसदाग्रहीति। नारीविधवातस्याएवयनिर्धर्मत्वात्। प

पितिमत्वास्तूपवासंनिषेधति। विष्णुः। पत्योजीवतिया
नारीउपोष्यव्रतमाचरत्। आयुष्यहरतेभर्तुर्नरकंचैवग
च्छतीति। मनुः। नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषणंमिति।
मार्कंडेयः। नारीखल्वनभुञ्जाताभर्त्तापित्रासुतेनवानिःफलं
तुतद्व्रतस्यायत्करोतित्रतादिकंमिति। आदित्यपुराणेस्त्रालंका
रंगंधधूपाजनंनामुपसेयुः। तद्वहमनुः। पुष्पालंकारवस्त्रा
णिगंधधूपानुलेपनंपत्युरवानुमत्यापतीव्रतादिषुधि
कारिणीनवर्तितदाहकात्यायनः। नायीपत्युमतेनैवव्रता ॥१७५॥
दीनिचरेत्सदेति। शुक्लैकादश्यामुपवा
सनिषेधपरः। तथाचकूर्मपुराणे। संक्रांत्यांकृष्णपक्षेचरवि
शुक्रदिनेतथाएकादश्यांनकुर्वीतउपवासंवपारणइति॥

गौतमोपि। आदित्यहनिसंक्रांतौ। मृसितैकादशीषुच। व्यति
पातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेत्कदाचिति। अथपुत्रीतिविशेषण
पुत्रवतोदोषविशेषप्रदर्शनार्थं। तथापद्मपुराणे। संक्रांत्या
मुपवासेनपारणेनयुधिष्ठिरःएकादश्यांचकृष्णायांज्येष्ठपु
त्रोविनश्यति। इति। नारदीयेपि। इदुक्त्वैकेसंक्रांत्यामे
कादश्यांसितेतरेउपवासंनकुर्वीतयदीच्छेत्संततिंधृ
वांमिति। अत्रसंक्रांत्यादिषूपवासनिषेधःसंक्रांत्या
दिनिमित्तकोनैकादशीनिमित्तकः। तथाचकात्यायनः।
एकादशीषुकृष्णासुरविसंक्रमणेतथा। चंद्रसूर्योपरागेच
कुर्यात्पुत्रवानटेदिति। तत्रयुक्तोपवासस्यनिषेधायमुदाहृतः।
प्रयुक्तेतरयुक्तस्यनविधिर्निषेधनमिति। जैमिनिरपितन्नि

मित्तोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः। नानुषंगकृतोग्राह्योम
तोनित्यमुपोषणमिति। अयमर्थः। एकादश्युपवासस्य
नित्यत्वात्संक्रात्युपवासस्य काम्यत्वात्। काम्यो
वासनिषेधेन निमित्तोपवासनिषेधः सिध्यती
ति। संक्रात्यादिनिमित्तकोपवासः। संवर्तेनोक्तः॥
अमावास्याहदर्शीचसंक्रांतिश्चविपेशतः। एताःपु
ण्यास्तिथयोभानुवारस्तथैवच। अत्रस्नानंजपोहो
मोदेवतानांचपूजनं। उपवासस्तथादानमेकैकंपावनंस्म
तमिति। गृहस्थस्यतुशुक्लायामेवतिथोपवासइत्युक्तं॥
नैमित्तिकंकाम्योपवासंतुकृष्णायामपिकर्तव्यंतत्र
निमित्तंकैस्मृतेरुच्यते। ज्ञेयानीवाधिनीमध्ये

या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्यागृहस्थेनान्याकृष्णाकथंच
नेति। काम्यस्कंदपुराणेपितृणांगतिमन्विष्यन्कृष्णायांस
मुपोषयेदिति। सनत्कुमारः। भानुवारेणसंयुक्तासंक्रांति
संयुता। एकादशीसदोपोष्यासर्वसंपत्करातिथिः। मत्स्यपुराणो
पि। एकादश्यांतुकृष्णायांमुपोष्यविधिवन्नरः। पुत्रोनायुःसम
द्धिंचसाप्नुयेचसगच्छति। दिनक्षयेपुत्रवतागृहस्थस्योपवासो
निषिद्धः। तथाचपितामहः। एकादश्यांदिनक्षयेमुपवासंकरो
तियः। तस्यपुत्राविनश्यंतिमघायांपिंडदोयथा। मत्स्यपुराणे।
दिनक्षयेकैसंक्रांतोग्रहणंचंद्रसूर्ययोः। उपवासंनकुर्वीत
पुत्रपौत्रसमन्वितइति। दिनक्षयलक्षणं। पद्मपुराणेपि। हो
तिथ्यंतावेकवारेयस्मिन्सस्यादिनक्षयइति। वसिष्ठोपि। ए

कस्मिन्साचनेत्यर्थः तिथौ नक्षत्रयोगे तथा। तदादिनक्षयः प्रोक्तत्रिसा
हस्रिकं फलमिति। फलमत्रोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यं
उपवासस्य निषिद्धत्वात्। ईदृशविषये किं कर्तव्यमिति। अत्र काक्षा
यांयमपुराणेपठ्यते। उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पये
त्। नदुष्यत्युपवासात्रह्युपवासफलं नतत्। नक्तंहविष्यान्नम
नोदनं वा फलं तिलाः क्षीरं मथ्वाज्यं वा यथेच्छया। दिवा
पिवायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति। उपवासासमर्थस्तु
कनक्तादीनि कुर्यात्। तथा च स्मृतिः। उपवासेत्वशक्तानामशी ॥७७॥
तेरूर्ध्वं जीविनां। एकनक्तादिकं कार्यमाहबोधायनमुनिरि
ति। मार्कंडेयोपि। एकनक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच। उपवा
सेनदानेननिष्क्रीद्रव्यकोनवदिति। सूक्ष्मपुराणेपि। एकनक्तेन

नक्तेनक्षीणवृद्धातुरःक्षिपेत्। नातिक्रमेणैवद्वादशीउपवास
व्रतेनचेति। एकनक्तेनक्तेन बालवृद्धातुरःक्षिपेत्। पयोमूलफ
लंवापिनतिद्वादशीकोनवदिति। नविष्णुपुराणेपि। एकादश्या
मुपवसन्नक्तंवापिसमाहितः। इति। नित्यकाम्ययोर्यावज्जीवंप्रति
निधिनिर्व्रतकारयेन्नथावविधुरःस्वयं। असामर्थ्येशरीर
स्यव्रतेवसमुपस्थिते। कारयेद्धर्मपत्नीवापुत्रंवाविनयान्वित
मिति। पैठीनसिः। भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भार्यायाश्चपतिर्व्रतं।
असामर्थ्यपरस्त्वन्यान्व्रतेनंगानजायतइति। स्कंदपुराणेपि।
पुत्रंवाविनयोएनंगिनीभ्रातरंतथा। एष्वसत्सुवरंचान्यंब्रा
ह्मणंविनियोजयेत्। भ्रातरंनृगिनींनिष्यंकारयेद्ब्राह्मणादिभि
रिति। स्मृत्यंतरेपितृमातृपतिभ्रातृस्वस्रादिनरुद्धा। अ
दृष्टार्थमुपोषितवास्त्रयंवफलंना[illegible]नवदीकोत्यायनःपितृमा

त्स्यसूत्रात्तु वर्धंवि ज्ञोषतः। उपवासंप्रकुर्वाणः पुण्यंक्र
तुशतैरपि। दक्षिणानात्रदातव्याश्रुश्रूषाविहितावसा। ना
रीच पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता। पुण्येक्रतुशतैर्प्राहुर्मुन
यः पारदर्शिनः। उपवासफलंतस्याः पतिः प्राप्नोत्य संशयं। राज्य
स्थःक्षत्रियार्थंवैश्यएकादश्यामुपाषितः। पुरोधीःक्षत्रियः साद्धं क
लप्राप्नोतिनिश्चितं। पितामहादीनुद्दिश्यएकाश्यामुपाषणं। कृ
तंयैस्तफलंविप्राःसमग्रंतेसमाप्नुयुः। यमुद्दिश्यकृतंसापिसपू
र्णफलमाप्नुयात्इति। प्रतिनिधीचकश्चिद्विशेषःस्मर्यतेकात्य
प्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसः। काम्येप्युपक्रमाद्धंके
चित्प्रतिकृतिंविदुरिति। अयमर्थः। नित्येनैमित्तिकेचप्रतिनिधिना
प्युपक्रम्यंकार्यते। काम्यंतुस्वसामर्थ्यंपरीक्ष्यस्वयमेवोपक्रम्यकु
र्यात्। असामर्थ्येउपक्रमाद्धंप्रतिनिधिनापितंकारयेदुप

DR. BHAU DAJI LIBRARY

वासाकरणेप्रायश्चित्तंस्मर्यते। अष्टम्यांचतुर्दश्यांदिवानक्तंदवं
चरेत्। एकादश्यांदिवारात्रंनक्तंचैवतुपर्वणीति। स्मृत्यंतरेपि। अ
र्कपर्वद्वयेरात्रौचतुर्दश्यष्टमीदिवा। एकादश्यामहोरात्रंनक्तका
न्द्रायणंचरेत्। अथकामोपवासक्रमः। अत्रोशिरासायमाद्यं
तयोरह्नोःसायंप्रतश्चमध्यमोउपवासफलंप्रपुर्ज्ह्यान्नक्तव
त्तुष्टयंदेवलः। दशम्यामेकभक्तंचमांसमैथुनवर्जितः। एका
दश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि। देवतास्तस्यतुष्यंतिकामा
न्तेवसिद्ध्यंतीति। बृहस्पतिरपि। दिवानिद्रांपरान्नंचपुनर्भो
जनमैथुन। क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंह्यादश्यामष्टवर्जयेदितिः
कूर्मपुराणे। कांस्यंमांसंमसूराश्चचणकाःकोरदूषकान्व
श्रोकंमधुपरान्नंचत्यजेदुपवासनस्त्रियं। स्मृत्यंतरेपि। श्रो

शाकं मांसं मसूरान्न पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमद्यं वृथापानं च दन्तधावनवत्यजेत् । विष्णुधर्मोत्तरेपि । असंस्कृताद्विसंस्कृतं तुलस्यतुसिकादलं । आमलकात्फलं वापि पारणेप्राप्य शुद्ध्यति । असकृज्जलपानं च दिवास्वापं च मैथुनं । ताम्बूलं च वर्णं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे । इति । वशिष्ठः । उपवासतथाभ्रा दन्न खादेद्दन्तधावनं । तादृतानां काष्ठसंयोगाद्धतिसप्तकुलानि वर्तति । दन्तधावनप्रायश्चित्तं । विष्णुरहस्ये । श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनं । गायत्र्याः शतसंयुतमंबुप्राश्य विशुद्ध्यतीति । हारीतः । पतितपाखंडनास्तिकसंभाषणमृतास्पृश्यलीलादिकमुपवासदिनेवर्जयेदिति । कूर्मपुराणे । बहिर्ग्रामात्त्यजात्स्पृष्टिं पतितचरजस्वलं । नस्पृशेन्नाभिभाषेत्तं क्षत्तव्रतवासरे । विष्णुरहस्ये । स्मृत्यालोकनगंधादिस्वादनं ।

परिकीर्तितं । अन्नस्यवर्जनेयत्सर्वयासानां वानिकोक्षणं । गात्रान्यंगशिरोन्यंतांबूलंचानुलेपनं । व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वयत्नान्य त्नेनिराकृतमिति । ब्रह्मोडपुराणे । कांस्यमांसंसुराक्षौद्रंलोभंविततभाषणं । व्यायामंचप्रवासंचदिवास्वापंप्रमथांस्तथा । स्त्रीसंभोगंश्चहूदेतान्विवर्जयेत् । द्वादश्यांवर्जयेन्नित्यं सपापः । प्रमुच्यतइति । एकादश्यांश्राद्धंकृत्वापिनभोक्तव्यं । तदाहकायनः । उपवासोयदानित्यैः श्राद्धंनैमित्तिकैःसह । उपवासंतदाकुर्यात्श्राद्धायपितृसंयुतं । मातापित्रोःक्षयेप्राप्ते वेदकादशीयदा । श्राद्धंचापितदाश्राद्धं श्राद्धंचोपितदासह । यतुवचनं । श्राद्धंकृत्वातुयाविद्यान्नभुंक्तेपितरस्थिताः । तदेकाद

कादश्यतिरिक्तविषयं। अघाणेनापि भोजनकार्यसिद्धेरिति तत्र भोजनकार्यविधानात्। अयमिहानुष्ठानक्रमः प्रथमं दशम्यामेव भक्तं तु कृत्वा अनन्तरं दंतधावनं कुर्यात्॥ यत्तु स्मृतेः दशम्यामेकभुक्तं स्यात्स्यादंतधावनमिति। तद्दशम्यनंतरं दशम्यां रात्रौ नियमग्रहणं कुर्यात्। तत्रैकभक्तमेव तत्॥ प्रातर्हरिदिनस्यैव यावन्नियममिश्रितं। दशम्यामुपवास्यपि कुर्याद्धरिव्रतमिति। नियमोनारदीयस्मर्यते। अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्नानिषेविनः। अयनीतत्परा ज्ञेयनाः स्त्रियास्तथा ॥१२०॥ गयवर्जिताइति। ततः प्रातरुत्थाय कादश्यां वाद्यप्रसंतरश्च हविद्यत्रातप्रकारस्तु शारीरमंतःकरणोपघातवाच्च अविष्णुप्रसंगाभावाच्च दोषः। इमं नियमं स्वस्तममेदशमं पा

दिनं तेहदिस निविष्टः अंतः सुद्धिं सुद्धो धर्मनयोऽच्युतः। सकरोतु ममेतस्मिन्सुद्धिरेवास्मि सर्वदा। वाह्योपप्यातान न घोसुद्धश्चजगन्नाथजः। शमनयत्वं नतामो विष्णुश्चेतसि संस्थितः। अनंतरं प्रातः संकल्पं कुर्यात्। तदुक्तं वराहपुराणे। गृहीत्वोदंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयात्तद्वाचार्यं वधारयेदिति। उदुंबरताम्रपात्रं संकल्पमाहविष्णुः एकादश्यां निराहारः स्थित्वाचैवापरेहनि। भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे नवाच्युत। इत्याचार्यतो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेदिति। अनंतरं तत्पात्रगतं जलं पिबेत्। जदाह कात्यायनः। अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितं। उपवासफलं प्राप्तुः पिबेत्पात्रगतं जलमिति। विद्वैकादश्युपवासे

रात्रौ संकल्पः। तथा च नारदीये। विष्णोपवासे सकलं दिनं यत्का
समाहितः। रात्रौ संपूज्य जपेद्विष्णुसंकल्पेतु तदा वै रात्रौ मध्यरात्रौदु
परि दशमी युक्ता चैकादशी तिथिस्यान्मध्याह्नस्यापरिसंकल्पः। त
थाच स्मृतिः। दशम्याः संगदोषेण मध्यरात्रात्परेणतु। वर्जयेद्ब्रह्म
रोयामात्संकल्पार्चनयोस्तदिति। एकादश्यादेवस्यापरिपुष्पम
एकादशी ण्डपंकारयेत्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। एकादश्यांशुक्लपक्षे निराहारः
निर्णय पृ० समाहितः। नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमंडपं। कृत्वाजाग
रणंकार्यं निशायामिति। तस्मिन्मंडपेदेवमर्चयेत्।
तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। एकादश्यांशुक्लपक्षे निराहारः समाहितः स्ना ॥१२॥
त्वासम्यग्विधानेन सोपवासः जितेंद्रियः। संपूज्यविधिवद्विष्णुं श्रद्ध
यासुसमाहितः। पुष्पधूपैस्तथागंधैर्दीपनैवेद्यकैःपरैः। उपवा
सैर्बहुविद्वज्जपैर्होमैःप्रदक्षिणैः। स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्नृत्यवाद्य

मनोहरैः। दंडवत्प्रणिपातैश्चजयशब्दैःसुधोत्तमैः। स्तोत्रैवंसं
पूज्य विधिवन्नरात्रौकृत्वाप्रजागरं। यातिविष्णोःपरंस्थानं न
एकादश्या रोनास्त्यत्रसंशयइति। द्वादश्याःकृत्तव्यतामाहकात्यायनः। प्रा
कर्तव्य तःस्नात्वाहरिंपूज्यउपवासंसमर्पयेत्। अज्ञान। तिमिरांध ॥१३॥
स्यव्रतेनानेनकेशवः प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभव।
मंत्रंजपित्वाहरयेनिवेद्यापोषणव्रतीद्वादश्यांपारणंकृत्वा
वर्जयित्वाद्विपारणमिति। सूतकादौदानार्चनरहितसुपवास
मात्रकर्तव्यं। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। काम्योपवासप्रकांतेत्वंतरामृ
तसूतकेतत्रकाम्यव्रतंकुर्यान्न दानार्चनविवर्जितमिति। वराह
पुराणे। सूतकेचनरःस्नात्वाप्रणम्यमनसाहरिंएकादश्यांन
भुंजीतव्रतमेवनलुप्यते। मृतकेपिनभुंजीतएकादश्यांस
दानरः। द्वादश्यांतुसमाप्नोयात्स्नात्वाविष्णुंप्रणम्यचेतित्रत्य

तं देवार्चनेस्नपनकालेतु कुर्यात् । मत्स्यपुराणे । स्नपनकालेतु नरैः स्नात्वा पू
जइत्वाजनार्दनं दानं कृत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते । इति ।
स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि नव्रतत्यागः । किंतु देवार्चनादिरहितं स्नप
कादावेवोपवासमात्रं कुर्यात् । तदाह पुलस्त्यः । तत्कृत्वा न
लुंजीत नारीदृष्टे रजस्यपि । ऋष्यशृंगोऽपि संवत्सरेऽपि रज
सिनत्याज्यं द्वादशीव्रतमिति । सत्यव्रतोऽपि । प्रारब्धं दीर्घत
पसो नारीणां यद्रजोव्रतं । नतत्रापि व्रतस्यस्यादुपवासं
रोधः कदाचनेति । शुद्धयनंतरं देवतार्चनादिकं कुर्यात् । तथा
च स्मृतिः । स्नात्वानर्तुश्चथद्विशुद्धा स्यापरिचारणा । पंचमह ॥१८२॥
निशुद्धात्रस्याद्देवपित्र्यकर्मणीति । नित्योपवासप्रकारो
विष्णुरहस्येनिर्दिष्टः । अथ नित्योपवासी चेत्सायं प्रातर्भुंक्ति
क्रियां । वर्जयेन्मतिमान् विप्र संप्राप्ते हरिवासरइति । ब्रह्मे

वैवर्तेपि । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतं । विशेषनियमा
राक्तोऽहोरात्रंनुक्तिवर्जितः । निगृहीतेंद्रियः श्रद्धासद्भावोविशुद्ध
त्मरः । उपोष्यैकादशीपापान्मुच्यतेनात्रसंशयः । शक्तोसत्यांनिय
मानाचरेत् । तथाचकात्यायनः । शक्तिमांस्तुपुनःकुर्यान्नियमंस
विशेषणमिति । यदाद्वादश्यां श्रवणनक्षत्रंभवेत् । तदाशुद्धका
दशीमपिपरित्यज्यद्वादश्यामेवोपवसेत् । तथाचनारदीये । शु
क्लायदिवाकृष्णाद्वादशीश्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च. अशुद्धा दशी श्र-
त्रयोदश्यांचपारणमिति । तथा । एकादश्यांतुविद्धायांसंप्राप्तश्र
वणंतदा । उपोष्याद्वादशीशुद्धासर्वपापक्षयावहेति । यदात्र
योदश्यांद्वादश्याःकलाद्वयंचास्युदयसंभवेत् । तदाद्वादशी
काळएवपारणंकार्यं । तदुक्तंनारदीये । भवेद्यत्रत्रयोदश्यांद्वा
दश्याश्चैककलाद्वयं । द्वादशीद्वादशीहैंतित्रयोदश्यांतुपारणं ।

कळाद्वयंत्रयं वापिद्वादशीनातिक्रमेत्। पारणेमरणेन्नृणां
तिथिस्ताकालिकीस्मृतेति। नतुद्वादश्यतिक्रमेपिनास्तिदोषः।
सातिथिःसकलाज्ञेयतिवचनंसाकल्यविधानादितिवत्। एवं
साकल्यंस्नानादिविषयत्वात्साकल्यंरात्रौस्नानजपादिष्वि
त्यविधानात्। पारणंतुनसाकल्यवचनंप्रवर्तते। तिथिस्ताका
लिकीस्मृतिवचनात्। द्वादशीकाळेयद्वापारणंतद्दातःप्रा
गेवसर्वाःक्रियाःकर्तव्याः॥ तदुक्तंनारदीये। अल्पायामथवि
प्रेद्वादश्यामरणोदये॥ स्नानार्चनक्रियाःकार्यादानहोमा
दिसंयुताः॥ एतस्मात्कारणाद्विप्रःप्रत्यूषस्नानमाचरेत्॥पित
तर्पणसंयुक्तंस्वल्पांदृष्ट्वाद्वादशीं। महादानिकरीत्यैषा
द्वादशीलंघितान्नृणां। करोतिधर्महरणंस्नातेवसरसप्तमीति।
गरुडपुराणेपि। यदास्वल्पाद्वादशीस्यादपकर्षेच्छुजेनवेत्।

प्रातर्मध्याह्निकस्यापितत्रस्यादपकर्षणमिति। स्कंदपु
राणेपि। यदानवेदतीवाल्पाद्वादशीपारणादिने। उषःकाले
द्वयंकुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकंचतदिति। तत्रपारणासंनवेद्ध
द्वित्वंपारणंकुर्यात्। तदाहकात्यायनः। संध्याद्वयंनवेनि
त्यंपारणंतुनिमित्तकं। अदृष्ट्वापारयित्वाथनैत्यकंतुतिथिं
नवेदितिदिवत्यापि। संकटेविषमेप्राप्तेद्वादश्यापारयेत्क्वचित्।
अदृष्ट्वापारणंकुर्यात्पुनर्भुक्तंनदोषकृदिति। यदाकाळेना
पिहाद्वादशीनास्तितदात्रयोदश्यामपिपारणंकुर्यात्। तदुक्तं
नारदीये। त्रयोदश्यांहिसुद्वायांपारणंदृश्यतेफलं। शतय
ज्ञाधिकंवापिनरःप्राप्नोत्यसंशयमिति। पारणंचनवेद्यंतुळ
सीमिश्रितंकुर्यात्। तदुक्तंस्कंदपुराणे। कृत्वावैवोपवासंतु

या ज्ञातिद्वादशीदिने नैवेद्यंतुलसीमिश्रं हत्याकोटिविना
शमिति। अथ एकादशीमहिमा। तत्रवशिष्ठः एकादशीसमु
द्यनवद्दिनापातकंघनं। नस्मृतायातिराजेंद्र अपिजन्मशतो
द्भवं। नेदृशंपातकंकिंचिन्नराणामुपविंधते। यादृशंपुरु
षस्यान्यदिनपातकहानिदं। तावत्सापानिदहेन्मस्तिष्ठतिमनु
जाधिप। यावन्नोयवराजेंद्रःपद्मनाभदिनस्मरेत्। अश्वमेध
सहस्राणिवाजपेयशतानिच। एकादश्युपवासस्यकलांना
र्हंतिषोडशीं। एकादशींदिनेयःपापंयत्कृतंभवतिप्रभो। एकाद
श्युपवासेनतत्सर्वंविलयंव्रजेत्। एकादशीसमंकिंचित्पा
पघ्नंन विद्यते। स्वर्गमोक्षप्रदात्येषाराज्यपुत्रप्रदायिनीसुक
लत्रप्रदात्येषाशरीरारोग्यदायिनी। नगंगानगयान्नपुष्क
रीनचपुष्करंनचापिकोरवक्षेत्रंनरवानचवेदिका। यमुना

DR BHAU DAJI

द्वितंतातनेकलक्षमुपाहरेत्। द्वादशीसहितंदानंमनर्थंहरिवासरइति। दिनाऽ

चरभागाचतुल्याश्चपद्मरीईनात्। अनायासेनराजेंद्रप्राप्यतेविष्णवं
पदं। चिंतामणिसमाह्येषात्यथवापिनिधेःसमा। साकल्यपादपु
रयाचेदोदापमातथेति। अस्यामेकादश्यांयान्युपवासपुतिनिधि
रूपाणिएकभक्तनक्तायाचितदातानितेषांप्रतिपत्तौन्यायेनोपयोगितिथ
वृद्धानांयानिस्वंतंत्राण्येकभक्तनक्तादीनितेषांपूर्वोक्तन्यायेनमध्या
ह्नानितिथियहणापाप्तौदशमीविद्धापुतिषिध्यते। द्वादशीकल्पपूर्णवि
द्धोदनार्हंननंदापूर्णामपित्यजेत्। यदीछेद्दासंतानंनियमेनचतु
र्दशीं। नोपोषितंचेनक्तंचेनैकभक्तमयाचितं। नंदायांपूर्णविद्धायां
कुर्यान्मोहात्। एकादशीयतोराजन्द्वादश्यांसमुपोषणं। नक्तंचापा
चितंनित्यमेकभक्ततथाचेन नक्तायाहुर्नसाचहं सप्तमुद्भूतैरि
त्यर्थः। एतदेवाग्निमत्यादिकंचदशमिस्तथेत्यादृत्तेतथासप्त
मुहूर्तस्तुयोयंयाधनेयुतमितिचंद्रोन्यूनाधेलुतथांतरेण

ऐश्वर्य

तमध्याह्नव्यापित्वेन ग्रहीतव्या। इयमेकादशीनिर्णयः। अथ द्वादशीनिर्णयः
तत्र युग्मादिशास्त्रेण पूर्वविद्धा ग्रहीतव्या। स्कंदपुराणे। द्वादशी च पूर्व
त्रैव्याप्येकादश्यायुता विशेषतः सदा कार्या चेद्धरिर्दिने विलुभतेऽन्यमा
नवैरिति। उत्तरविद्धा पुनिषेधति। बृहस्पतिः। द्वितीयापंचमीविद्धा द
शमी चैव योदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरतिथी इति। एवं
चैकस्यां दशम्यामुपवासो द्वादश्यामुपवासश्चेत्युभयमेकस्मिन्नहनि प्राप्तं
तिउभयस्यान्योन्यविरोधात्पक्षद्वयानुष्ठानेऽविप्रतिपत्तिः। नन्वे
न्येद्युरुत्तमसमाप्त्युत्तरमनुष्ठातुमशक्यं असमाप्तेद्युरुत्तमे पूर्वेद्यु ॥८॥
रुकुर्यादुत्तरेमितिरात्रान्मेयं इदं हि शास्त्रमेवमुत्तरस्यमे मास
शुक्लायां चतुर्दशी। सारात्रिव्यापिन्यां त्यापरप्रदोषव्याप्ति
नि। परामास्तेतरवर्तिनीशुक्लाचतुर्दशीकृष्णाचतुर्दशीतु
पूर्वयुतेत्यत्र। तथा चापस्तंबः। कृष्णपक्षेशुभीचैव कृ

ष्णेवृत्तंतरोपक्रमंनिवर्तितमकृत्वोत्तरद्वयस्यापिसहैवोपक्रमइति
तंत्रेणानुष्ठानंनविप्रतिषिद्धंनन्वेवंखंडतिथौसंपूर्णतिथौत्वेका
दशीद्वादश्युपवासोद्वौनंतर्येणप्राप्तुतः। तत्रपारणमंतरेण
प्रथमोपवासस्यासमाप्तत्वादुद्वितीयोपवासप्रक्रमोनसंभ
तीतिचेन्नैवं। अद्भिःपारणंकृत्वाद्वितीयोपवासस्यप्रक्रतु
शक्यत्वात्। तादृशंतुपारणमशितानाशितोपमरूपं। तत्राशि
तरूपात्पूर्वोपवासंपरिसमापयति। अनशितरूपत्वेनो
त्तरोपवासंनेवहंति। एतच्चात्मकंदर्शपूर्णमासप्रकरणे
याजमानब्राह्मणेश्रूयते। यदायज्ञेनुपवसेन्नोधुकःस्याद्यदा
श्नीयात्तदोस्यपशूनभिमन्येतापोश्नातितन्नेवाशितंनक्षुधको

भवति नास्यरुद्रःपशून्निमन्यत इति तस्मादुदकपारणेनो
पवासेद्वयनिर्वाहः एतच्च सर्वतिथिसाधारणं प्रकृतेत्वेकाद
शीद्वादश्येदेवतेत्यादुदकपारणमेतरणापिनकश्चिद्दोषः॥
अत एवस्मर्यते। एकादशीमुपोष्यैवद्वादशीसमुपोषयेत्तु
तत्र विधिलोपस्यादुन्नयाद्वैतद्धरिरितिउपवासद्वयासक्तौ
केवलद्वादश्युपवासेनोन्नयाःफलंसिध्यतीतथाचस्मृतिः। ए
कामेकादशीशुक्लांद्वादशीमुपोषयेत्पूर्वोपवासजंपुण्यंस
र्वंप्राप्नोत्यसंशयमितिद्वादश्यांवाकाम्योपवासोमाकेडेयन
वदन्निति। द्वादश्यामुपवासेनसिद्धार्थानृयसर्वज्ञाः॥ चक्रवर्तित्व
मतुलंसंप्राप्नोत्यतुलांश्रियमितिच॥ इतिद्वादशीनिर्णयः॥ अ
थत्रयोदशीनिर्णीयते। साचशुक्लपक्षेनदनव्यवतिष्ठते। तत्रशु

क्लत्रयोदशीपूर्वविद्धाग्राह्या। तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते त्रयोदशीप्रकर्त्तव्या
द्वादशीसहितासुले। नूनंविद्धानकर्त्तव्यादशीपूर्णाकदाचनेतिय
द्यपित्रयोदशुक्लपक्षेद्वेनास्तितथापिकृष्णत्रयोदश्यांपरविद्धता
यावाचनिकल्पापूर्वविद्धायाःशुक्लपक्षविषयत्वंपरिशिष्यते। सा
यंकालत्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापित्वेनपूर्वविद्धतायांप्राप्तायांप्रतिपदइ
वास्यानर्थपराहसंबंधोऽपेक्षितइतिद्रष्टव्यं। स्कंदपुराणेत्रयोद
शीप्रकर्त्तव्यायानेदापराद्विकीर्तितेत्रत्रयोदश्याःपरविद्धत्वमु
क्तंनिगमेषष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षत्रयोदशी। एनाःपूज्याः
पराःपूर्वयुतास्तथेतियत्तुदृष्टदृष्टशिष्टवचनंयापंचमीविधाद
शमीत्रयोदशीचतुर्दशीवोपवासेहन्युःपूर्वोत्तरतिथीइ
तितच्छुक्लपक्षविषयं। यदातुकृष्णपक्षेपरविद्धानलभ्यते। तदा

पूर्वविद्धा ग्राह्या। तदाह वसिष्ठः एकादशी तृतीया चतुर्दशी वेत्रयोद
शी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्पराहनीति। अनंगत्रयोदशी
च पूर्वविद्धा। तदाह संवर्त्तः कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सा विज्ञेया दर्पहा
की। अनंगत्रयोदशीरत्नाऽपोष्याः पूर्वसंयुताइति। अनंगत्रयोद
शीव्रतं विष्णुपुराणादिनोक्तं। मार्गशीर्षे मलपक्षइत्युपक्रम्यव्रतं
विधायाऽनंगेनकृतादयेति नानंगत्रयोदशीमुपसंहारन्नानन्च
मूलपक्षइतिशुक्लपक्षएवतद्व्रतं विहितं। तथाचत्रयोदशीप्रक
र्त्तव्याद्वादशीसहिततयेननसामान्यशास्त्रेणवानंगत्रयोदश्याः ॥७॥
पूर्वविद्धत्वं प्राप्तंवाढं। तद्वानविशेषणशास्त्रेणविरुध्यते किं
येते॥ इतित्रयोदशीनिर्णयः॥ अथचतुर्दशीनिर्णीयते। अ
त्रापिशुक्लकृष्णपक्षभेदानव्यवस्थाऽवति। तत्रयुग्मशास्त्रे

णशुक्लचतुर्दशीपरविद्धा ग्राह्या। तथाव्यासोपि। शुक्लाच
तुर्दशीग्राह्यापरविद्धासदाव्रतइति। पूर्वविद्धानिषेधउत्त
रविद्धाविधिश्चैवमुभयंनविष्णुपुराणेपठ्यते। सदाकार्यात्र
योदश्यानतुयुक्तावतुर्दशी। पौर्णमासीयुतासास्याच्चतुर्दश्या
चपूर्णिमेति। नारदीये पितृतीयेकादशीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्द
शी॥ पूर्वविद्धानकर्त्तव्यापरसंयुतेति। यच्चनारदीयंशुक्लचतु
र्दश्यामनंतव्रतंनविष्णोतरविहितं। तत्रपूर्वविद्धापरविद्धावा
मध्याद्व्याप्तिनीग्राह्यतिकेचिदाहुः। लिंगंचतत्रप्रमाणत्वेना
दाहरंति। मध्याह्नोज्यवेलायांसमुत्तीर्णसरित्तटे। ददर्शशी
लासास्त्रीणांसमूहंरक्तवाससां। चतुर्दश्यामथैकत्र्यं तंनक्त्वा

देव पृथक्पृथक् इति। अत्र मध्याह्नोजवेल्लायामित्यनेन
मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते। अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या।
नैतत्सारं। यथा विनायकव्रतं मध्याह्नपूजयन्नपि मध्याह्नः
कर्मकालत्वेन विहितः। नात्र तथाविधिरस्ति उदाहृतं तु लिंग
मर्थवादगतत्वान्न स्वातंत्र्येण कस्यचिदंशस्य प्रमापकं किंतु स
तिप्रमाणांतरतस्यापाङ्गत्वकल्पनावतिनात्र प्रमाणांतरं पश्यामः
अतोनमध्याह्नः कर्मकालः तथासतिदेवलादयिकी ग्राह्यतिव
द्धेनयुग्मशास्त्रादिनिश्चउदयव्यापिनीग्राह्यासाचतिथ्यंत
रवत्रिमुहूर्त्तितिमुख्यःकल्पः।हिमुहूर्त्तेत्यनुकल्पः।एवंचसति ॥१८८॥
निशाचारेप्यनुगृहीतोभवति। चैत्रसावनचतुर्दश्यांशूलेपि
रात्रियागिण्यांग्राह्यातथाचबोधायनः।मघाश्रावणमासस्यशु
क्लायाचचतुर्दशी॥सारात्रिव्यापिनीग्राह्यापरापूर्वाङ्गगामिनीतिप

रामासांतरवर्त्तिनीशुक्लचतुर्दशी। कृष्णचतुर्दशीतुपूर्वयुते
वग्राह्या।तथाचापस्तंबः।कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी।
पूर्वविद्धातुकर्त्तव्यापरविद्धानकस्यचिदिति।अपराह्णव्यापि
नीशुक्लचतुर्दश्यपिपूर्वविद्धाग्राह्यातथाचस्कंदपुराणेचतुर्द
शीचकर्त्तव्यात्रयोदश्यायुताविद्धामहत्कैर्महाद्भिर्नवेधो
वापराद्धिकीर्तितादर्शविद्धानकर्त्तव्याराकाविद्धाकदाचनेतिअ
त्रमहत्कैरितीश्वरोक्तिर्लिंगात्।शिवचतुर्दशीविषयंतद्दृष्ट्वे
तदेवंव्रतातरेतुचतुर्दशीनिर्णीता॥१॥अथशिवरात्रिव्रतंनि
र्णीयते।तत्रेदंचिंत्यते।किमयंशिवरात्रिशब्दोरूढः।किंवायौ
गिकः।उतलक्षणिकः।अथवायोगरूढइति।तत्ररूढइतिप्राप्तं।
कुतःतिथिविशेषेशिवरात्रिशब्दस्यसंज्ञारूपेणस्मरणात्

तथाच नागरखंडे माघमासेस्यनोषेणप्रथमाफाल्गुनस्यचकृष्ण
चतुर्दश्यां। तद्रात्रिःशिवरात्रिस्यात्सर्वपुण्यसुनोवहेति।यद्यप्य
त्रप्रकीर्तितेतिकामिकेपिमाघमासासितपक्षेविधानेयाचतुर्दश्यां।
तद्रात्रिःशिवरात्रिः।शिवस्यरात्रिःशिवरात्रिरित्यवयवार्थःप्रती
यतेतथापियोगारूढःप्रबलत्वाद्योगान्नग्राह्यः।शाब्दत्वाच्च
कर्णादिशब्दवद्गम्यतेः।अश्वस्यकर्णइत्यवयवार्थप्रतीतावव
यवमुपेक्ष्यरूढावृक्षविशेषवत्वीकारात्।ननुकाकदंत
परीक्षासमोऽयंविचारः।यद्यप्ययंशिवरात्रिशब्दारूढयदिवायो
गिकःउभयथाप्यनुष्ठानेविशेषाभावात्।मैवं।अस्त्यवमहान्वि ॥१८७॥
शेषः।यौगिकत्वेशिवसंबंधिव्रतजातंसर्वयस्यांकस्यांविद्धायां
वानुष्ठीयतेसासर्वाशिवरात्रिःस्यात्।माघमासपदंवनदानींउप
लक्षणंनवत्।रूढिपक्षेतुमाघमासादेर्विशेषणत्वात्।नहिशिष्टा

याएकस्यांएवतिथेःशिवरात्रित्वंयतःकर्तव्यएवविचारःतत्रा
दीनन्यायेरूढिमेवाश्रियामहेतस्यचन्यायस्यसंग्राहकवेतीक्ष्ण
कोऽवतेःअहीनस्यद्वादशीतिप्रकृतावुतवैकृतेऽहीनइतियो
गेनप्रकृतातदिकल्पतांशीघ्रधीहेतुतोरूढेनहीनेविकृताविद
ंउत्कृष्यतांद्वादशत्वंसाङ्गात्प्राकृतकर्मणःअयंमर्थः॥ शिवरा
ज्योतिष्टोमप्रकरणेश्रूयते॥तिस्रएवसायाङ्गस्यापसदोद्वाद त्रि २०
शाहीनस्ययज्ञस्यसवीर्यत्वयतिअङ्गासहवर्तंतइतिसाङ्गःएक
दिननिष्पाद्योज्योतिष्टोमःतस्यप्राचीनेषुत्रिषुदिनेषुअगत्वेना
नष्ठेयद्दामाउपसद्यस्यवाच्याःतासुसउपनाद्योविधायपुन
रहीनत्वाद्वाच्यस्यकर्मणोद्वादशापसद्योविधीयतेतत्रसं
शयःकिमिदंद्वादशापसत्वंद्विरात्राद्यहीनत्वंप्रकृतिन्यूनसा
ङ्गत्वाद्वाविप्रकृतज्योतिष्टोमेनिविशतेअहोस्विदहीनश्रुत्यावचे

विकृतिरूपद्विरात्रादावुत्कृष्यत इति तदर्थमिदं चिंत्यते। अहीन
नशब्दः यौगिकोरूढ्या इति तत्र नञ्हीन इति व्युत्पत्तेर्विस्पष्टं प्रती
यमानात्। यौगिकएवायं तदर्थएव वक्तव्योपपन्नः। सोमा
स्यप्रकृतेर्न स्यसंस्कार्यस्य साक्षाद्वाचकशब्दस्यवापादिष्टत्वेन ही
नत्वात्। विकृतेस्तु विशेषएवेवाचकशब्दरूपदिश्यतेइतरत्सर्व
मतिदेशात्प्राप्तमेव। अतउक्तिसंकोचविकृतेर्हीनत्वाएवंच
सतिज्योतिष्टोमप्रकृतिसंनिवात्प्रकरणानुग्रहाच्चतत्रैवाहशब्दस्यनिविशते। नचपूर्ववाक्यविहितेनानु
वादेनबाधःशंकनीयःशक्तयासमानबलत्वव्रीहियवचोदि
ल्यापपत्तेः। तस्माज्ज्योतिष्टोमएवाहर्गणविधिरितिप्राप्तेब्रूमः
विकृतिरूपद्विरात्रादावविहाहशब्दस्यविधीयतेकुतः। अहीन
नशब्दस्यश्रुतिप्रयोगबाहुल्येनतत्रैववरूढत्वात्। रूढ्याहीन

DR. BHAU DAJI

DR. BHAU DAJI

श्रबुद्धिहेतुत्वेनयोगाद्बलीयसी। योगेत्ववयवार्थप्रथमतोनिश्चित्यप
श्चात्समुदायार्थोनिश्चेतव्यइतिविलंबःनचात्रप्रकरणविरोधः शं
कनीयः। बलीयसावाक्येनप्रकरणस्यबाधितत्वात्। तस्मादिद
मेवाहशब्दंप्रकृतिज्योतिष्टोमादुत्कृष्यविकृतिद्विरात्रादिषुनिवे
शनीयमिति। अत्रयश्चारूढोऽहीनशब्दःतथाशिवरात्रिशब्दो
ऽपिरूढइतिप्रथमःपक्षः। अत्रपरेआहुः। यौगिकएवायंशिव
रात्रिशब्दःकुतःशिवसंबंधमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्। तथाचस्कं
दपुराणे। माघस्यकृष्णपक्षेयातिथिश्चैवचतुर्दशी। शिवरात्रिरि
साख्याता सर्वपापनिषूदनी। तस्यरात्रेःसयाख्याशिवरात्रिःशि
वप्रियात्स्यात्सर्वेषुलिंगेषुसदासंक्रमतेहरः। यानिकान्यत्रलिं
गानिचराणिस्थावराणिच। तेषुसंक्रम्यतद्वितस्यारात्रौयतोहरः।
शिवरात्रिस्ततःप्रोक्ततेनसाहरेवल्लभेति। शिवरूढ्यातत्रत्यै

वदेवर्षमाघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिःसमाख्या प्रियं त्रि
पुरद्विष इति। अवंतीखंडे। माघफाल्गुनयोर्मध्ये असितायां
चतुर्दश्यां। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी तस्मा
च्छिवसंबंधिनीरात्रिः शिवरात्रिरितियौगिकार्थः प्राक्षणीन्याय
नात्रगृहीतवान्तस्यवन्यायस्यसंग्राहकावेतौश्लोकौनवतःस
स्कारप्राप्तियागेषुकेवृतेप्राक्षणीरितिसंस्कारंसार्वत्रिकमत्वा
ज्ञातिमुद्दिश्यनोक्तितः। अन्यान्याश्रयतानाद्यानजातिःकल्पा
ज्ञातिःयौगिकः। कुप्तशक्तित्वात्। कुप्तिर्व्याकरणेस्थिता। अ
यमर्थः। दर्शपूर्णमासेश्रूयते। प्राक्षणीरासादयतीति। तत्रसंश ॥१९१॥
यः। किमयंप्राक्षणीशब्दः। आसादनादिमंत्राणांह्रदकसंस्का
रंवृतेकिंवाजलावांतरजातिविशेषंअहोस्वित्पात्राण्या
ज्यस्थाली इतियागः। अत्रसंस्कारंवृत इतितावत्प्राप्तं कुतःसार्वत्रि

कत्वात्। सर्वेषुहिसंस्कारंविधिवाक्यादिप्रदेशेषुप्राक्ष
णीशब्दःश्रूयते। प्राक्षणीरासादयेदध्वर्युरित्यादौ। अथवाकेप्रयोगः। प्राक्षणीरासादयेतीतिविधिवाक्ये एवमे
लिमंत्रणादिवाक्यान्यपुदाहरणानि। तस्मात्संस्कारंवृत
इत्येकःपक्षः। जातिंवृतइतिपक्षांतरं। लोकेहिजलक्रीडासुप्रो
क्षणीर्निसृजेतिताःस्मइत्युदकजातौप्रयोगोदृश्यते। तत्रतावत्
संस्कारंवृतइत्याद्यःपक्षःउपपद्यते कुतः अन्योन्याश्रयात्। ना
पिजातिंवृतइतिद्वितीयःपक्षायुक्तः। उदकजातौप्राक्षणीशब्दस्य
वा व्यक्तौ तारेपूर्वमकृत्वेनतःपरंशक्तेःकल्पनीयत्वप्रसंगात्। नचयो
गेपिशक्तिःकल्पनीयेतिशंकनीयं। व्याकरणेनैवकृत्वाद्याकरणे
हिउलूखलसंइत्यस्माद्धातोःकरणेल्युट्प्रत्ययेनशब्दोक्तपादि

तः।तथासतिप्रकर्षणोक्ष्यंतेऽनेनेतियोगेनसंज्ञासाधनमुद
कादिकंसर्वंप्रोक्षणीशब्दवाच्यंसंपद्यते।प्रकृतेतुस्त्रीशब्द
वाच्यानामपांसंज्ञासाधनत्वात्तद्भावकस्यप्रोक्षणीशब्दस्यङी
प्प्रत्ययांतत्वेनप्रोक्षणीरि।ण्तिद्वितीयाबहुवचनांतशब्दोनि
पात्यते।नन्वहीनाधिकरणरूढःप्राबल्यमुक्तंप्रोक्षण्यधिकर
णेतुयोगस्यप्राबल्यमुच्यते।अतःपरस्परविरोधःमैवं।ल
ब्धात्मिकाहिरूढियोगमपहरतीतिनहिप्रोक्षणीशब्दरूढिर्लभ्यते
वृद्धव्यवहारेजातावव्युत्पादित्वात्।अहीनशब्दोदिनरात्रादिषु
द्वैनव्युत्पादितइतिचेत्।नहिव्याकरणेव्यक्तपादितत्वात्।अज्ञः
स्वःक्रतौवित्पेनवारुचेनवार्तिकेनीहशब्दात्प्रत्ययमुत्पाद्यतस्य
नादेशंकृत्वाऋतुविषयतयामुत्पादितोऽहीनशब्दःनन्वेवंघट

कुटीप्रभातन्यायस्तवप्रसज्येत।यतोहीनशब्दंयोगंपरिहर्तुका
मेनभवतातव्याकरणमुपजीव्ययोगेपर्यवसानंकृतं।नायंदो
षःपूर्वपक्षेणाभिमतेनसमासलक्षणेनयोगपर्यवसानस्या
न्निधानात्।नचनञ्समासोपिव्याकरणेव्यक्तपादितइतिशंक
नीयं।नञ्समासस्वीकारेसतिअयंशोवाएषइत्यादाविवहीन
शब्दस्याघकारांतत्वप्रसंगात्।मध्योदात्तोह्ययंशब्दोआम्नायते
तस्मात्पक्षद्वयेसमासरूपंयोगंपूर्वपक्षाभिमतंनिराकृत्यश्रोत
रूढिःसिद्धाभिनासमाश्रितामेवरूढिंप्रकटयितुंवरंविनावा
र्तिककृत्।अतःसत्यपिप्रकृतिप्रत्ययविभागेयौगिकत्वंशं
कितुंशक्यते।यथागोत्वजातेरूढ्यागोशब्दस्यौक्षादिकस्तस्ये
षुगमेर्जरितिप्रकृतिप्रत्ययविभागंकृत्वागच्छतीतिगौरितिव्युत्प

तिःप्रदर्शिता। तद्वदत्रापि अवगंतव्यो प्राक्षणीशब्दस्तु रूढिज्ञापनायं किंचित्स्वतंत्रसूत्रं विहितमस्ति किंतर्हि सर्वधातुसाधारणो नावएवार्थस्यात्पदैकनल्युट्प्रत्ययेननिर्मिकएवायंप्राक्षणीशब्दः तस्मात्प्राक्षणीशब्दवत्तेशिवरात्रिशब्दोयोगिकइतिद्वितीयः पक्षः। अन्येपुनर्मन्यंतेलाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्दः। तिथिवाचकेन तेनशब्देनतत्तिथाक्रियमाणस्यव्रतविशेषस्यलक्ष्यमाणत्वात्। अतएवज्ञानसंहितायांयुक्तंशिवरात्रिव्रतंनामसर्वपापप्रणाशनं। आचांडाळमनुष्याणांमुक्तिमुक्तिप्रदायकं। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धयुक्तायत्रचतुर्दशी। तत्तिथावेवकुर्वीतशिवरात्रिव्रतंव्रती। शिवरात्रिव्रतंकार्यंनृत्तान्वितमहानिशि। शिवरात्रिव्रतंदेवकरिष्यतवसंनिधौ। निर्विघ्नंकुरुमेदेवत्वत्कृताद्यमहेश्वरेति। नार

शिवरात्रिव्रतं

॥१९३॥

दीयसंहितायां। अर्द्धरात्रयुतायत्रमाघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतंतत्रसोऽश्वमेधफळंलभेतेति। स्मृत्यंतरेपि। मेवद्यत्रत्रयोदश्यांमूतव्यापूजनिशा। शिवरात्रव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति। पद्मपुराणेपि। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धयुक्तायत्रचतुर्दशी। तत्तिथावेवकुर्वीतशिवरात्रिव्रतंतीति। स्कंदपुराणेपि। शिवरात्रिव्रतंदेवकथयस्वमहेश्वरेति। नचकाळवाचकस्यलक्षकत्वमयुक्तंचरमितिशंकनीयंकाळवाचकान्यमावास्योपोर्णमासीशब्दान्यांयागत्रयरूपयोरिष्योःतत्काळसंबंधिन्यारुपलक्षितत्वात्। अतएवस्मृयंते। एवंविद्वान्पौर्णमासीयजतेयएवंविद्वानमावास्यांयजतेइति। स्मृतिष्वपितिथिवाचकःशब्दस्तत्संबंधिनोव्रतविशेषाउपलक्ष्यंतेस्कंदपुराणे। जन्माष्टमीनवकृताकदाचित्कल्पायुतंपच्यतेरौरवेष्विति। ऋष्यशृंगोपि। एकादशीनकुर्वीतक्षीयतेद्वाद

रीयदिएवमन्यत्रापुदाहार्य्यं।तस्माल्लाक्षणिकोयंशिवरात्रि
शब्दइतितृतीयःपक्षः।अथसिद्धांतेब्रूमःयोगरूढएवायंशि
वरात्रिशब्दः।तत्रयोगोद्वितीयपक्षोपन्यासेनदर्शितः।रूढि
श्चप्रथमपक्षोपन्यासेनतन्नैकस्यस्वीकारेसत्यन्यविषयंसू
त्रंतदनुग्राहकउदाहृतोन्यायश्चबाध्यतेनचयौगिकत्वेसतिशि
वव्रतापेतितिथ्यंतरेत्रयोदश्यादिशुशिवरात्रित्वंप्रसज्यतेति
वाच्यं।तस्यातिप्रसंगस्यरूढ्यानिवारणात्।यथापंकजशब्दपंक
जप्रीतइतियोगंस्वीकृत्यमंचकादिष्वतिप्रसंगारूढिस्वीकारेणनि ११९५
वार्यते।तद्वदत्रापियोगरूढ्यायोगेकाप्यतिप्रसंगोनचमुख्यसंभव
तिलक्षणाश्रयणमुचितं।अथोच्यतेलक्षणायाअनादिव्रतपरत्व
नस्यादितितत्रबहुव्रीहिस्वीकारेयोगेनवतसिद्धंशिवस्यप्रिया
रात्रिर्यस्मिन्व्रतेऽगत्वेनविहितानद्यतेशिवरात्र्याख्यंतस्मान्निर्मथ्य

न्यायेनात्रारूढःशिवरात्रिशब्दःतस्यचन्यायस्यसंग्राहकएकं
श्लोकःनिर्मथ्यौगिकोयोगरूढोवायोगमासनात्॥यौगिको
ऽचिरजातोग्नियत्रयोगरूढिनाकुअस्यायमर्थःइष्टकावे
यनंश्रूयतेनिर्मथ्यनेष्टकाःपचंतीतितत्रसंशयःकिमयंविमर्थ
शब्दोयौगिकःकिवायोगरूढइतिनिःशेषनॅणमुथ्यतेइतियोग
स्यप्रतीयमानत्वात्प्राक्षणीन्यायनयोगइतिपूर्वपक्षः।अत्रच
द्वावग्नीविद्येतेचिरनिर्मथितोचिरनिर्मथितश्चातत्रवपनोप
क्रमात्प्रागपिविमानोगारूपत्यानिरुध्यतोऽग्निराधानकालमार्थि
तलाञ्चिरनिर्मथितःवपनेप्रक्रम्याख्यानिर्मायतस्यामुख्यायांकं
चित्कालंवारणायायोग्निर्निर्मथ्यतेसाचिरनिर्मथितःतेनेष्टकाः
पच्यंतेतस्यवप्रत्यासन्नत्वात्तथाचमथनस्याग्निहितयसा

धारणेऽपि चिरं निर्मथितश्चेन्नियंतुरुद्विरा श्रयणीया यथा नाव
नीतेघृतमित्यचनवनीतजन्यत्वयोगस्य चिराचिरया सा
धारणेऽपि नूतनएव घृतेनावनीतराद्धा प्रसिध्यानिय के
म्यतेतद्वदत्रापि पवर्गगम्यंतथाव प्रतीयमानयोगस्या
परिहार्यत्वान्नित्यरूढिस्वीकारणाच्च योगरूढोऽयं निर्म
थ्यशब्द इतिसिद्धांतः। अनेन निर्मथ्यन्यायेन शिवरात्रि
राद्धापि योगरूढिराश्रियते। तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रि
रितितत्पुरुषसमासेनयोगेनप्रवर्तमानः शब्दरूढ्या
माघकृष्णचतुर्दशीरूपकालविशेषनियम्यते। शि
वरात्रिर्यस्मिन्व्रतइतिबहुव्रीहिसमासनयोगेनप्रव

तः शब्दरूढ्यावतविशेषनियम्यते। तच्च शिवरात्रिव्रतमेकाद
शीजन्यंतीव्रतवत्संयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यकाम्यत्वेनद्वय
विधं। तत्रनित्यत्वमकरणप्रत्यवायहिंसानित्यनिश्चलरा
त्रेरवगंतव्यं। तत्राकरणप्रत्यवायः। स्कंदपुराणेपठ्यते। परा
त्परतरंनास्तिशिवरात्रिःपरात्परा। नपूजयतिनक्तंरुद्रं
त्रिभुवनेश्वरं। जंतुर्जन्मसहस्रेणभ्रमतेनात्रसंशयइति।
विप्रापितत्रैवविहिता। वर्षेवर्षेमहादेवंनरोनारीपतिव्रताः
शिवरात्रौमहादेवंकामंनक्तंप्रपूजयेदिति। नित्यनिश्चलरात्रे
तत्रैव। माघकृष्णचतुर्दश्यांयः शिवंनक्तमश्नीतव्रतः। मुमुक्षुः पूजय
न्नित्यंसलभेदाप्सितंफलमिति। अर्णवायदिवाशुष्यक्षियतेहि
मवानपि। मेरुमंदरलोकाश्चश्रीशैलाविंध्यएववाचलंत्यतेकदा

अक्षरणे
च

चिद्वै निश्चलंदृशिव्रतमिति। काम्यत्वंचफलश्रवणादवगंतव्यं।
तच्चस्कंदपुराणेपठ्यते। शिवंचपूजयित्वायोजागर्तिचतुर्दशी।
मातुःपयोधररसंनपिबेच्चकदाचन।यदीच्छेत्क्षयाभोगान्दिवि
देवमनोरमान्। आगमोक्तंविधिंकृत्वाप्राप्नोतिपरमंपदं।मम
नक्तंयेदिनिशारात्रिमुपोषकः।गणत्वमक्षयंदिव्यमक्षयंशि
वशासनं।सर्वान्सुकामहागान्नृतोनेहप्रजायतेकाम्यव्रतस्य नो
शानतंहितायांवर्षसंख्यापठ्यते।एवमेतद्व्रतंकुर्यात्प्रतिसंव
त्सरंव्रती।द्वादशाब्दिकमेकंस्याच्चतुर्विंशाब्दिकंतुवा।सर्वान्का ॥१९८॥
मानवाप्नोतिप्रेत्यचेहचमानवइति।नित्यकाम्यरूपंस्यास्यव्र १९९
तस्यसर्वाधिकारित्वमीशा-नसंहितायांयुक्तं॥शिवरात्रिव्र
तंनामसर्वपापप्रणाशनं।आचांडालमनुष्याणांशुद्धिमुक्ति

प्रदायकमितिअधिकारिनियमः।स्कंदपुराणेदर्शितः।माघमासेतुकृष्ण
याफाल्गुनस्यचतुर्दशी।सात्वपुण्यतिथिर्ज्ञेयासर्वपातकनाशिनी।अ
हिंसासत्यमक्रोधोब्रह्मचर्यंक्षमा।शौचमाक्रोधहीनश्चतपस्वीध्यान
सुदक्षोजितस्मेदयनिर्दंभोविगुरुपादानुगोयदि।अन्यथायोदद्यातीदंस
दानंरकंव्रजेदिति।उक्ताधिकारिणोऽनुष्ठेयव्रतस्वरूपंत्रिविधंउप
वासोजागरणंपूजाचेतदुक्तंनागरखंडे।उपवासंव्रतंतावन्नलादपिव
जागरात्।शिवेएवंस्थितेतस्यलिंगस्यापिचपूजयाअक्षयान्लो
क्यतेभोगान्शिवसायुज्यमनुयादिति।सह्यखंडे।स्वयंचलिंग
मभ्यर्च्यसोपवासःसजागरःअजानन्नपिनिष्पापोनिषादोगण
तांगतः।अत्रेदंविचार्यते।किमताउपवासजागरणपूजाव्रतस्वरूपे
विकल्प्यंते।उतसमुच्चीयंते।विकल्पंतेइतिप्राप्तंकृतेएकस्माच्च
तरनिरपेक्षतयाविधानात्।तथाहिस्कंदपुराणेकेवलउपवासवि

धिः पठ्यते। अखंडितत्रतीयादिशिवरात्रिमुपोषयेत् सर्वान्कामा
न्वाप्नोतिशिवेनसहमोदतइतितथाकेवलजागरणंपठ्यतेक
श्चिन्नुण्यविशेषणव्रतहीनोपियपुमान्। जागरकुरुतेव्रससद्दस
मतांव्रजेदिति। तथाकेवळपूजापठ्यतेयःपूजयतिनक्तंरामने
कफलतांव्रजेदिति। तस्मादुपवासादयःत्रयोपिविकल्पंतेयदि
नामरखंडसत्यखंडयोःसमुच्चीयविधिरस्तीत्युच्यतेतदिप्रत्य
कंवासमुदायोवायथेऽनुष्ठीयतामितिप्राप्तेब्रूमःविश्वानरा
धिकरणन्यायेनसमुदायएवात्रानुष्ठेयः। तस्यचनान्यायस्य ॥१७॥
संग्राहकावेतौश्लोकौनवतःविश्वानरमुपास्तेत्रप्रत्यकंसमुदायतः।
विकल्पःसमुदायोवानियतोहिविधातृविधेःकिंकल्पइतिचेन्ने
वंसमुदायप्रतीतेः। अवयुत्यानुवादेनप्रत्यकंप्युपपत्तितइति।
अयमर्थः। छंदोगेराम्नायतेवैश्वानरउपोस्तइति। विप्लुलाक्षादि

त्यवाग्वाकाशोदकपृथिवीरूपैःषड्विधवयवैरुपेतोऽवयवीसर्वा
त्मकोविराट्पुरुषोवैश्वानरशब्दवाच्यः। तत्रसंशयः। किंविध
लोकाद्यवयवावाअवयवीवाप्रत्यकंविकल्पेनोपास्याः। उतावि
यव्येवनियमेनोपास्यइति। विकल्पइतितावत्प्राप्तंकुतः। हिविध
स्यविधेःश्रूयमाणत्वात्। प्राचीनशालसत्ययज्ञइंद्रद्युम्नऽ
इंडविडोदालकनामभिःषड्भिर्महर्षिभिःक्रमेणविप्लुलाक्षादयः
षडेवचवाःप्रत्यकमुपासिताःतद्वत्तानुकथनपरेषुतत्रकोषुल्लाप
णामवयवानांप्रत्यकमुपासितियमविधयःफलसहिताःपठ्य
न्तेपुनश्चांतेषड्भ्यस्तेन्यामहर्षिभ्यःअश्वपतीराजासमु
दायोऽत्रोपास्तिमवाचत्। अतोहिविधविधिवेळेनयथेच्छवि
कल्पइतिप्राप्तेब्रूमः। समुदायएवात्रनियमेनोपास्यः। कुतःप्रस्त

तत्वात् अवयवोपास्तिवाक्यानित्ववद्युत्यानुवादरूपत्वेनोपपद्यते तस्मात्समुदायएवोपास्य इति सिद्धांतः अनेनन्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनांचयाणांसमुदायस्यैववृतस्वरूपत्वं ३२
ननुक्वचिदुपवासादित्रयंविधायपुनःपक्षांतररूपेणोपवासत्रयमतिरिक्तंदृश्यतेअथवाशिवरात्रिश्चपूजाजागरणैर्नयेदितिनायंदोषः अथवैतदनुकल्पेनपक्षमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः अत्रवैतेविहितानांत्रयाणांपरस्परमंगांगिभावबोधकप्रमाणाभावात् आग्नेयादिषुजागरवत्प्रत्येककालसंबंधविधानात्फलसंबंधाच्चसमप्रधान्यंप्रष्टव्यं अस्यैवचोपवासस्यफलकालंगमभिधीयतेलुब्धकस्यनद्योश्चजन्मप्राप्तवतोदुर्वाससासहसैवोदपद्यतेकृत्स्नपक्षश्चतुर्दश्यांनविद्धिन्नमाप्तवान् अप्युपिप्राणरक्षणार्थंक्षुधासंपीडितोऽनसिदंतुपत्रंगमयन्धनुष्कोद्यद्गतान्येवबिल्वपत्राण्यपा

माणपतितानिमहाराजशंभोःशिरसिन्यतळेतत्रैवतदेकोराजेंद्रसर्वरात्रमतंद्रितःरात्रिशेषंस्थितोव्याधसद्दृष्टिरनामिषःप्रज्ञातविमलाजातेदृष्टांतत्रयंकरंबिल्वपत्रेद्विजश्रेष्ठकंदमूळंचपारितइतिएतस्मिन्यथोक्ततिथिनिर्णयेमिदंविचार्यते किंवतांतरेशिवरात्रापुदयास्तमयवेधआदर्तव्यः किंवापदोषवेधः अहोस्विन्निशीथवेधः तस्यव्रतांतरेषुत्कृष्टत्वात् इतिप्रथमेचपूर्वपक्षरूपत्वेनादशीवेधःपरेधरस्तमयदर्शवेधइतिउदयास्तमयवेधायुक्तःतस्यव्रतांतरेषुत्कृष्टत्वात् कृत्स्नस्यचकल्पाद्दीयस्त्वात् एवंसामान्यादिशेषस्यबलीयस्त्वात्॥ सामान्यरूपोह्युदयास्तमयवेधःसर्वतिथिषुसामान्यात् विशेषरूपोप्रदोषनिशीथवेधोकृत्स्नव्रतुर्दशीलक्षणतिथिविशेष

शिवरात्र्याख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् एतदेवाभिप्रेत्य ज्ञानसंहितायामुक्तोदयान्विता कार्या त्रयोदश्यन्विता चेति। अस्मिन्व्रते प्रदोषनिशीथौ व्याप्तौ पुराणेदर्शितौ। त्रयोदश्यां गोसहस्रं चतसृषु नाडिषु। तत्र विद्धानुयातत्र शिवरात्रिव्रतं चरेदिति स्मृत्यन्तरेऽपि। प्रदोषव्यापिनीग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति कामिकेऽपि। आदित्यास्तमयकाले अस्ति चेद्या चतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्नमेधफलं लभेदिति स्मृत्यन्तरेऽपि। नवेद्यत्र त्रयोदश्यौ न्यूनव्याप्तामहानिशौ। शिवरात्रिव्रतं कुर्यात् कुर्याज्जागरणं तथेति। इशानसंहितायां तु। माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि। शिव

लिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः। तत्कालव्यापिनीग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः। अर्धरात्रात्परश्चेद्वै युक्ता यत्र चतुर्दशी। तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं बुधः। अर्धरात्रादधश्चार्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी। नैवतत्र व्रतं कुर्यात् पुत्रान्हन्ति यतो हि सा। व्याप्तौ रात्रेर्यस्यां तुलभ्यते सा चतुर्दशी। तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः। पूर्वेद्युः परेद्युर्वा मिश्रा निशि चतुर्दशी। व्याप्ता सादृश्यतो यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः। लिंगाविर्भावकालेतु व्याप्ता ग्राह्या चतुर्दशी। तद्वियोगान्विता तूता सा कार्या जंतुभिर्निसदा। मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्दशी। महानिशान्विता यातु तत्र कुर्यादिदं व्रतमिति। एवं सति पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा यत्र प्रदोषनिशीथौ न व्याप्तिस्तत्र व्रतमावरणीया पूर्वेद्यु

वोनयव्याप्तौ स्कंदपुराणेपठ्यतेत्र योदशीयदादेविदिनद्युत्तिप्रमा
णतःजागरेशिवरात्रिःस्यान्निशिपूर्णाचतुर्दशी।दिनद्युत्तिरस्त
मयूःपरेह्नेरवोनयाव्याप्तीकामिकेपठ्यते।निशाद्वयंचतुर्दश्यां
पूर्वोयाज्यापरास्तुनेति।दिनद्वयेपुनयव्याप्यनावेतिनसं
शोव्यते।यामद्वयंक्षपस्यैनावात्।एकस्मिन्दिनएकंव्या
प्तौतुकथमितिचेदुच्यतेःसाह्यवत्प्रसज्यतेपूर्वेह्नेनिशीथ
व्याप्तिःपरेह्नेवप्रदोषव्याप्तिरिति।तत्रैकव्याप्तदिनद्वयस
मानत्वेपिजयोयोगस्यप्रशस्तत्वंचनकेवचनेरादृतत्वा
दवगम्यते।तथास्कंदपुराणेपठ्यते।कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशि
वरात्रिश्चतुर्दशी।एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतेपारणंनवे
त्।जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच।पूर्वविद्धैवकर्त्त

DR BHAU DAJI

व्यातिथिर्ज्ञातेवपारणं।श्रावणीदुर्गानवमीनथाष्टमीच
या।पूर्वविद्धाकर्त्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनंजयंतीशिवरा
त्रिश्चकोयंनद्राजयानितेति।नागरखंडेमाघफाल्गुनयोर्म
ध्येऽसितायाचतुर्दशी।अनंगेनसमायुक्ताकर्त्तव्यासातदाति
थिरिति।ब्रह्मवैवर्त्तेतुदृश्यतेपुसर्वपुकर्त्तव्यासंमुखीतिथिःअन्य
षुव्रतकल्पेषुपूर्वयुक्तामुपावसेदिति।दर्शयोगनिदानेस्कंदपुराणेद
र्शितामेतामपिपापानाद्दृष्ट्वेनिकृतिःपुरानद्दृष्टाकुर्वंतिपुसां
कुहूयुक्तीतिथिंशिवांमिति।अन्यान्यपियानिविद्दर्शयोगनिदा
वचनानितत्रतत्रसम्यंतेतानिसर्वाण्यस्मिन्विषयेयोजयितं
व्यानियदापूर्वेद्युर्निशीथाद्ध्वंप्रवृत्ताचतुर्दशीपरेह्नक्षयवशा
न्निशीथादर्वागेवसमाप्तातदापूर्वेह्नःप्रदोषनिशीथव्याप्त्योरन

योरप्यसंभवात्। परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च पर
विद्धैव ग्राह्या। एतदेवाभिप्रेत्यस्मर्यते। माघासितेन्दुदिनकदाचि
दुपैतियोगंयदिपंचदश्यां जयाप्रयुक्तोनतुजातकुर्यात्शिव
स्यरात्रिंप्रियकृच्छिवस्यति। यदापूर्वेद्युः प्रदोषाद्ध्यर्धप्रवृत्तावे
तुदर्शीपरेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादर्वागेवसमाप्तौतदापरेद्यु
र्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेःसद्भावात्। जयायोगा
च्चपूर्वेद्युरुपवासः अत्रायंविवेकः संपन्नादिनद्वयेनिशीथव्या
प्तौतद्व्याप्तौचनिशीथव्याप्तिर्नियामिका।तथादिनद्वयेपिप्र
दोषव्याप्तौतद्व्याप्तौचनिशीथव्याप्तिर्नियामिका। एकैकस्मिन् ।।२०१।।
दिनेएकैकव्याप्तौयोज्यं योगोनियामिकइतिः।अस्यनिशिवरात्रिव्रत
स्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहनिरात्रौचसंबंधसाधारणसत्यहर्वधमु

पेक्ष्यप्रदोषनिशीथयोरेवकुतः शास्त्रांणापक्षपातइतिचेत्।
रात्रेस्तत्रप्रधानत्वादितिब्रूमः तत्राधान्येचोपपत्तिःस्कंदपु
राणेपठ्यते। निशिनृत्तंतिचूतानिशक्तयःशूलनृत्यतः। अतस्तस्यां
चस्यायोदश्यांसत्यांतत्पूजनंकुर्वदितितस्यांत्रयोदश्यामित्या
धिकरणेसप्तम्यांतथाचायमर्थःसंपद्यतेत्रयोदशीदिनेनिशीथत ।।२।
स्यं।चतुर्दश्यांविद्यमानायांशिवपूजनंकुर्वदितिनागरखंडेमा
घमासस्यकृष्णायांचतुर्दश्यांसुरेश्वरि।अहंयास्यामिनूपृष्ठरा
त्रौनेवदिवाकलौ। लिंगेशुचसमस्तेषुतिथिर्यासिकाचतत्रसूर्यो
दयमारभ्यप्रवृत्तापरदिनोदयपर्यंतंकथितातिमिका।चरपूर्वो
वरेषुचासंभविष्यामयंदिग्धवर्षपापविमुद्रयातस्यांरात्रौहिमपू
जायःकरिष्यतिमानवः। मंत्रैरेतःसुरश्रेष्ठविपापःसंभविष्यति।सावे
शिवरात्रिचतुर्दशीत्रिविधानवेधिकतिथ्यात्मिकातिथिद्व्यात्मिका

योरप्यसंभवात्। परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च पर
विद्धैव ग्राह्या। एतदेवाभिप्रेत्यस्मर्यते। माघासितेतरे दिनैकदाचि
दुपैति योगो यदि पंचदश्यां जया प्रयुक्तो न तु जातु कुर्यात्। शिव
स्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य। इति। यदा पूर्वेद्युः प्रदोषाद्ध्वं प्रवृत्तौ च
तुर्दशी। परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादर्वागेव समाप्तौ। तदा परेद्यु
र्व्याप्तिद्वयाभावात्। पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावात्। जयायोगा
च्चपूर्वेद्युरुपवासः। अत्रायं विवेकः। संपन्नादिनद्वयेनिशीथव्या
प्तौ। तद्व्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका। तथा दिनद्वयेऽपि प्र
दोषव्याप्तौ। तद्व्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका। एकैकस्मिन् ।।२०१।।
दिनेऽप्येकैकव्याप्तौ योज्यं योगो नियामिकेति। अस्यां शिवरात्रिव्रत
स्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहोरात्रोचसंबंधसाधारणेसत्यहर्वैधमु

पेक्ष्य प्रदोषनिशीथयोरेवकुतः शास्त्रांणा पक्षपात इतिचेत्।
रात्रेस्तत्रप्रधानत्वादितिब्रूमः तत्प्राधान्येचोपपत्तिः स्कंदपु
राणेपठ्यते। निशिन्नमंतिचूतानि शक्तयःशूलनघतः। अतस्तस्यां
चस्यादश्यासंतत्पूजनंनवेदिति। तस्यांचयादृश्यामित्या
धिकरणेसप्तम्यातथाचायमर्थः संपद्यते। चयादृशीदिनेनिशीथत ।।२।
स्यां। चतुर्दश्यांविद्यमानायांशिवपूजनंनवेदिति। नागरखंडेमा
घमासस्यकृष्णायांचतुर्दश्यांसुरेश्वरि। अहंयास्यामिनूपृष्ठरा
त्रौनेवदिवाकलौ। लिंगेचसमस्तपुण्यतिथिचयस्तिमिका। तत्रसूर्यो
दयमारभ्यप्रवृत्तापरदिनोदयपर्यंतंकृष्णा। तिमिका। चरपृष्ठा
वरेषुचासंक्रमिष्यामिसंदिग्धंवर्षपापविशुद्धयेतस्यांरात्रौहिमपू
जायःकरिष्यतिमानवः। मंत्रैरेतैःसुरश्रेष्ठविपापःसंभविष्यति। सावे
शिवरात्रिचतुर्दशीत्रिविधानवतिकतिथ्यात्मिका। तिथिद्वयात्मिका

तिथित्रयात्मिकाचात्रसूर्योदयमारभ्यप्रवृत्तापरदिनोदय
पर्यंतैकतिथ्यात्मिका। सावधदोषानावात्रशास्त्रातिथिद्वयात्म
कत्वंचेद्धानवति।जयायोगेनादर्शयोगेनचात्रतत्रयोगद्वय
मेकैकस्मिन्विषयप्रशस्तंसचविशेषःपूर्वमेवोदाहृतः।ति
थित्रयात्मिकत्वंचतिप्रशस्तं।एतदेवाग्निपुराणेपठ्यते।
त्रयोदशीकलाप्येकामध्यंचेच्चतुर्दशी।अंतेचैवनिशीवाली
निस्पृश्यांशिवमर्चयेदिति।यथात्रिस्पृशाप्रशस्ततथावारवि
शेषेणयोगविशेषणचप्रशस्तानवति।स्कंदपुराणेपठ्यते।मा ॥२०२॥
घकृष्णचतुर्दश्यांरविवारायदाभवेत्।नोमावापिनवेद्विकर्त्त
व्यंव्रतमुत्तमं।शिवयोगस्ययोगवतद्वदुत्तमोत्तमं।शिवरात्रि
व्रतंचेत्तत्रचदुत्तमोत्तममिति।ननुयदापूर्वविद्धायामुपवास

स्तदापरेद्युःकितिथ्यतेपारणमुतातिथिमध्येःशास्त्रेतुपक्ष
द्वयेपिसमानंतत्रतिथ्यंतेपारणवचनानिपूर्वमुदाहृतानि।
तिथिमध्यपारणवचनंस्कंदपुराणेपठ्यते।उपोषणचतुर्द
श्यांचतुर्दश्यांतुपारणं।कृतेसुकृतलक्षेश्चलत्यतेवाथ
पारणेपृ० वानवा।ब्रह्मास्वयंचतुर्वक्त्रैःपंचवक्त्रस्तथाप्यहं।सिक्थेसि
क्थफलंतस्यशक्तोह्येवंपावति।ब्रह्मांडोदरमध्येतुयानि
तीर्थानिसंतिवैसांस्थितानिभवंतीहव्रतायांपारणंकृ
तेतिथिनोमेवसर्वासामुपवासव्रतादिषुःतिथ्यंतेपा
रणंकुर्यादिनाशिवचतुर्दशीमितिवाढं।अस्तिद्विविध
शास्त्रं।तस्यचद्विविधशास्त्रस्यप्रतिपत्तिकरणीकन्या
येनव्यवस्थादृष्टव्या।यदायामत्रयादर्शेवचतुर्दशी

परिसमाप्यतेतिथ्यंतेपारणंयदाचतुर्दशीयामत्रयम
तिक्रामतितदाचतुर्दशीमध्येपूर्वाह्णेकुर्यात्॥इति॥
चतुर्दशीनिर्णयः॥अथपंचदशीनिर्णयः॥साचद्विविधा च
पौर्णमासीअमावास्याच॥तत्रपौर्णमास्यांपरस्परविरु
द्धानिवाक्यान्युपलभ्यते॥तत्रपूर्वविद्धायांग्राह्यत्वंविरुधर्मो
त्तरे॥एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशीअमास्यात वा
तीयाचउपोष्याःसुपरान्विताःपरविद्धानिषेधःपूर्वविद्धा
विष्णुब्रह्मपुराणयोःपरविद्धाकादश्यमावास्या
पूर्वविद्धातथाष्टमीपूर्णिमापरविद्धाचनोपोष्यतिथिपर्वक ॥२०२॥
पूर्वविद्धातुकर्तव्यासप्तमीवृद्धिनिर्णयेपौर्णमासीमहीपाल
पुराणेनिश्चयंगतेतिपूर्वविद्धाग्राह्यत्वंचयुग्मवाक्येचतुर्दश्याच
पूर्णिमेतिएवंपरस्परविरोधेसतिव्यवस्थाब्रह्म[illegible]वव

र्तव्यानिशिता॥तत्रविद्धानकर्त्तव्याअमावास्यावपूर्णिमावजीयित्वा
मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तमम्॥इति॥सावित्र्योराजकन्यायांपौ
र्णमासावित्रीव्रतंतद्वदुविष्यत्तरेदर्शितं॥कथयामिकुलस्त्रीणा
महिम्नोवर्द्धनंपरं॥यथावीर्णव्रतंपुण्यंसावित्र्याराजकन्य
येति॥एतच्चपौर्णमास्यामावास्यायांचविहितं॥तस्मिन्व्रतेपूर्व
विद्धाग्राह्यव्रतांतरेपूर्वविद्धानकर्त्तव्याकिंतुपरविद्धैवकर्त्तव्ये
तिपरस्परविरुद्धस्यशास्त्रद्वयस्यव्यवस्थायदाचतुर्दश्यष्ट
दशनाडीरुपरितनदासावित्रीव्रतमपितत्रपरित्याज्यं॥तोष्टा
दशनाडीभिर्दृषयेत्युत्तरांतिथिमितिस्मृतेर्योयंपौर्णमासी
निर्णयःसएवामावास्यायाप्यवगंतव्यः॥तत्रापिसावित्रीव्र
तंपूर्वदिनेकर्त्तव्यंव्रतांतरंतूत्तरदिनेअस्यांचव्यवस्थायां
ब्रह्मवैवर्तेपूर्वमुदाहृतंस्कंदपुराणेपिनूतविद्धासिनीवाली

नतव्रतंचरेत्। वर्जयित्वातुसावित्रीव्रतंचत्रिरात्रिवाहेति। एवं
वसतियुग्मशास्त्रं सावित्रिव्रतव्यतिरिक्तेषुव्रतेषुद्रष्टव्यंतथा
च प्रवेताअपि। नागविद्धातुयाषष्ठीसप्तम्यावतथाष्टमीदश
म्येकादशीविद्धात्रयोदश्यावतुद्वयी। ऋतविद्धाप्यमावास्या
न ग्राह्यामुनिपुंगवैः उत्तरोत्तरविद्धास्तःकर्त्तव्याःकाठकीश्रु
तिरिति। पद्मपुराणेपि। षष्ठ्यष्टमीतथादशीःकलपक्षत्रयोदशी
एताःपरयुताःपूज्याःपराःपूर्वणसंयुताइतिस्मनुनारदीपुराणे।
दर्शेचपूर्णमासेचपितुःसांवत्सरंदिने। पूर्वविद्धामकुर्वीणान
रकंप्रतिपद्यतइति। तत्सावित्रीव्रतविषयंश्राद्धविषयंवा। ॥२०४॥
अमावास्यायामिवपौर्णमास्यामपिश्राद्धंविहितं। तथाचपि
तामहः। अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासुच। विद्वान्
श्राद्धमकुर्वाणःप्रायश्चित्तीयतेहिसइति। व्यासोपि। न निर्व

पतियःश्राद्धंप्रमीतपितृको द्विजः। इंदुक्षयमासिमासिप्राप्य
श्चीत्तीयतेहिसः। अमावास्याश्राद्धस्यपार्वणरूपत्वेअप
राह्णस्यतत्कर्मकालत्वकुतपस्यप्राप्तंकालत्वमित्येतत्त्रि
तयंप्रतिपत्त्रकरणेप्रत्युद्धिकनिर्णयप्रपाचतं। तथसत्यप
राह्णस्यमुख्यकर्मकालत्वात्पूर्वेद्युरेवापराह्ण्याप्यन्य
मावास्यागृहीतव्या। तत्रापराह्ण्यापिन्याःपूर्वतिथेःग्राह्यता
माह्यहारीतः। यस्यांसंध्यागतःसोमोमृणालमिवदृश्यते।
अपराह्णेतुयात्तस्यांपिंडानांकरणंक्रवमिति। यत्तुकाश्यजि
निनोक्तं। ऋतुविद्धाममावास्यांमोहादज्ञानतोपिवा। श्राद्धक
र्मणियकुर्यस्तेषामायुःप्रहीयतइति। तदापराह्ण्याव्यन्यत्र
विषयंद्रष्टव्यं। अपराह्ण्यापिन्याऽउत्तरतिथर्ग्राह्यतामाहाहा

रीतः। अपराह्णःपित्र्यंतुयापराह्णव्याप्तिनी। सायाह्नःपित्र्यकार्ये
तुनपूर्वास्तावुयाप्तिनीति। उभयत्रापराह्णव्याप्तित्वंहेधाभिधी
तोएकदेशानस्पर्शनेचेति। एवादेशव्याप्तिश्चेद्धाभिधीतविषम्ये
णसाम्यनचेति। तत्रविषम्येणादेशव्याप्तीमहत्त्वनिर्णेतव्यं। तथाचस्मृतिः। अपराह्णेहयग्याप्यन्यस्मावास्यायां
क्षवेतत्रात्यंतत्वहत्त्वाभ्यांनिर्णयःपित्र्यकर्मणीतिमा
हुर्यास्त्यप्यपायः सचशिवरात्रेर्वसंवादेस्पष्टमभि
हितः। अत्यापराह्णेयाद्यासायाह्नास्यादधिकाभवे
दिति। साम्येनैकदेशव्याप्तौखर्वादित्वंनिर्णयः॥ ११२५॥
नोभयत्रैकदेशव्याप्तिश्चेत्तिथिगतेरेवहेत्वसाम्ये
सेधाभिधीयते। तथाहि। पूर्वेद्युरपराह्णस्यद्वितीयघटि
कामारभ्यपरेद्युरपराह्णस्यचरमघटिकांहित्वासर्व

त्रासुपंचघटीकासुयदातिथिर्वर्त्तत। तदापूर्वापराह्णस्य
प्रथमघटिकाद्वितीयापराह्णचरमघटिकाचेविहायनि
शासुपंचसुवर्तमानत्वात्साम्येनैकदेशव्याप्तिर्नवीतितिथि
श्चेत्तदाघटिकाचतुष्टयेनवर्द्धतेतदापूर्वापराह्णस्यचरम
घटिकायांउत्तरापराह्णस्यप्रथमघटिकायांवर्त्ततेतदापि
साम्येनैकदेशव्याप्तिर्नवर्तीतिघटिकाचतुष्टयेनतथातिथिःक्षी
यतेयदापूर्वापराह्णस्यचरमघटिकात्रयद्वितीयापराह्णस्य
प्रथमघटिकात्रयंतदासाम्यैकदेशव्याप्तिस्तदवस्थातिथिस्त
न वर्द्धतेनापिक्षीयतेकिंतुसमेवेदृशविषयेखर्वदर्पवाक्या
न्निर्णयः। तच्चखर्वादिवाक्यंसर्वतिथिसाधारण्येनप्रवृत्तत्वा
दमावास्यायामपिप्रवर्त्ततेतथामावास्यायामपिविशेषान्नि

वराध्वसंवादेसएवदृश्यते॥अमावास्यातुसादृश्यमस्मि
न्दिनेक्षणसिनीवालीसंसृष्टास्यादपराह्णदर्शेसमाक्षयेपूर्वोप
राह्णोसाम्येपिवपरास्मृतेतिस्मृत्यन्तरेपि॥तिथिक्षयेसिनीवा
लीतिथिवृद्धौकुहूर्मता॥साम्येपिवकुहूर्ज्ञेयावेदवेदागवेदिभि
तिवतुर्दशीमिश्रासिनीवालीप्रतिपन्मिश्राकुहूः॥तथाचव्यासः॥
दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुहूःस्मृतेति॥कात्यायनोपयंचा
पराह्णव्याप्तावपितिथिवृद्धौत्वकुहूरेवग्राह्यायदादिनद्वय
यपराह्णनस्पृशतितदासाग्न्यग्निकर्मदेनव्यवस्थादृष्ट
यातदाहशंखावर्तिः॥अपराह्णहयाव्याप्तियदिदर्शस्तिथि
क्षयो॥आहिताग्नेःसिनीवालितिनिरग्न्यादकुहूमत
ति॥आदित्यपुराणेपिक्षयेपूर्वेतथोत्तरेसाग्निकैःपित्र्यकर्मणि॥स्मृति

अमावास्या १०

सूत्रैःकुहूःकार्यातथाचानग्निकैर्हविरिति॥एवंशास्त्रार्थव्य
वस्थितेसतियान्यनेकविधानिवचनानि॥सर्वाण्यपि
तेषुमाद्यास्याभेदेनन्यतमविषयत्वेनयथायोग्यं यो
जनीयानितथाहि॥तत्रतावद्वौधायनआहामध्याह्नात्परतोय
त्रचतुर्दश्यतुवर्ततेसिनीवालीतुसाज्ञेयापित्र्यंतुनिष्फ
लेति॥बृहस्पतिरपिमध्याह्नात्पमावास्यापरस्तात्संप्रव
र्त्ततेऽतस्तद्विद्धातुसाज्ञेयानसायंचदर्शेनिवेदिति॥अत्रमध्या
ह्नाद्ध्वमपराह्णमतिक्रम्यपरस्तादमावास्याप्रवर्त्ततइतिव्याख्या
यांतदेवतद्ध्वनंपरेद्युरेवापराह्णव्याप्तौयोजनीयं॥यत्तुका
त्यायनवचनंपिंड्यान्वाहार्यकंश्राद्धंक्षीणेराजनिशास्पतावास
रस्तृतीयंनोनातिसंध्यासमीपइतिपिंड्यानापिंडपित्र्ययज्ञागरू

तानामनुपश्चाद्दीयते क्रियत इतिपिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं मम
वास्यां यां तत्क्षीणेराजनीदौ कर्त्तव्यं वासरस्यतृतीयेशइत्य
नेचैषन्यूनापरालः सायान्हसद्दितोभिधीयते तत्रतातिसं
ध्यासमीपत इति सायाह्नस्यप्रतिषेधेसत्यपराह्नः कर्मकाल
त्वेन परिशिष्यते तथाचकर्मकालव्यापिनीतिथिर्ग्राह्येयु
क्तं तत्रेदक्षयुग्यचतुर्दश्याअष्टमप्रहरेप्रारंभःअमावा
स्यायाःसप्तमेप्रहरेसमाप्तिःतदेतदुनयंकात्यायनएवा
हअष्टमेशेचतुर्दश्याःक्षीणेनवतिचंद्रमाःअमावास्याष्ट
मासचपुनःकिलनवेदप्युरितिायनुजाबालिनोक्तं प्रतिपद्य
प्पमावास्यापूर्वाह्नव्यापितीयदिनृतविद्धेवसाकार्यापित्र्य
कर्मणिसदेतिअत्रपूर्वाह्नव्यापिनीतिविशेषकथनादप
राह्नव्यापिलेनास्तीतिगम्यते तादृशीचद्विविधापूर्वेद्युरपराह्नव्या

चंद्रदर्शना
त्र.

पिनीतइहतावत्आद्यपक्षेसर्वैरपिनृतविद्धाकार्यादितृती
यपक्षेसाग्निकैरवश्यंनृतविद्धाकार्या तच्चहारीतनोक्तं पूर्वाह्ने
चेदमावास्याअपराह्नेचेदनुसाप्रतिपद्यप्येवंचैकर्त्तव्येश्राद्धं
श्राद्धविदोविदुरितितद्दिनद्वयेप्यपराह्नव्यापित्वानावसतिनिर
ग्निकविषयं यदपिहारीतनोक्तं नृतविद्धापमावास्याप्रति
पन्मिश्रितापिवापित्र्यकर्मणिविद्धेयाद्याकुतपकालिकी
तितदेकोद्दिष्टविषयं एकोद्दिष्टस्यकुतपप्राधान्यंप्रतिपत्प्र
करणेप्रपंचितंयदाप्रतिपन्मिश्रायांअपराह्नव्याप्तौपार्वणे
वमुख्यःकल्पःकुतपव्याप्तिरनुकल्पःतथावमुख्यासंभवेअनु
कल्पस्योपादेयत्वात् निरग्निकःप्रतिपन्मिश्रागृहीतुंशक्यानृ
तविद्धायांतुकुतपकालिकत्वेसत्यापराह्निकत्वमर्थसिद्धं

तथा सतिमुख्यानुकल्पयोरुभयोरपि सङ्गवानुकुतपस्य
प्रारंभकालत्वाच्च प्रत्याब्दिकप्रकरणादाहृतदेवस्वामिवच्च
नानुसारेणकर्मोपसंहारकालव्याप्तिर्दर्शिता नवति।तच्चा
त्रदृष्टांतत्वेनोपन्यस्यतेयथाकुतव्यापिनीन्यूनविद्धोपाद
यातथाप्रतिपद्विद्धापिकुतपव्याह्यापादयाह्नवतिय
त्रैवबौधायनआह।घटिकाद्वयंमावास्याप्रतिपत्सुन
चेत्तदाऽन्यूनविद्धैवसाग्राह्यादेवपित्र्यंचकर्मणीतिप्रतिप
त्सुघटिकाद्वयंपिकर्मकालसंबंधिनीयदिनस्यादित्यर्थः।त ११२०॥
देतद्वचनंपूर्वघटेवापराह्णव्याप्तौदृष्टव्यंअस्मिन्नेवविष
येजाबालिराह।प्रतिपद्युप्यमावास्यापूर्वाह्णव्यापिनीयदिन्यून
विद्धैवसाग्राह्यापिष्टकर्मणिसर्वदेतियत्तुहारीतवचनाकन्या

मकरमीनेषुतुलायांमिथुनेतथाऽन्यूनविद्धैवसर्वेषांएज्यानव
तियत्नइति।तद्व्रतविषयंतथाजाबालिः।तुलायांमकरेमीने
कन्यायांमिथुनेतथाऽन्यूनविद्धाव्रतेयाह्याशेषेतुप्रतिपद्धने
ति॥इतिपंचदशीनिर्णयः॥अथेष्टिकालोनिर्णीयते।नचेष्टेः
प्रतिपदिकर्त्तव्यतयापूर्वप्रकरणएवकृतोयंनान्निहितइति
शंकनीयंपर्वविप्लुतौशास्यापिप्रतिपदइवेष्टिकालत्वात्।
पर्वप्रतिपत्संधिसापेक्षत्वाच्च।अतःपर्वनिर्णयानंतरमस्यावं
सरइतिइदानींनिर्णीयते।तत्रेदंचिंत्यते।किंपर्वप्रतिपदोः
संधिरिष्टिकालः।किंवासंधेर्ऊर्ध्वोपार्श्वेविति।तदर्थंप्रथम
संधिस्वरूपंनिरूपणीयंनिरूपणेचपर्वणोदाधीनंअतःपर्व
णोदानिरूप्यते।पर्वचद्विविधंपौर्णमास्यमावास्याचतिथ

नुप्रतिपद्मारभ्य चतुर्दश्यंतानां तिथीनां शुक्ल
पक्षयोर्नास्ति भेदः। पंचदश्यंतु किमर्थं येनाम
भेदइतिचेत्। तयोरपि स्वभावतापनायेतिब्रूमः। अम
यमद्वितीयादीनां चंद्रकलानां भेद्यसंख्याकलाक
लावद्भेदात्संख्यया शुक्लैकतिथिर्व्यवह्रियते कृ
ष्णपक्षे क्षीयमाणायाः तस्याः कलायानाम्नानतिथेव्य
वहारः। तेनन्यायेनात्यतिथेरपि पक्षद्वये पंचदशीत्येवव्य ॥२०९
वहारः तत्र शुक्लायां पंचदश्यां चंद्रमंडलं स्वकलाभिः सर्वा
भिरापूर्यते सेयं मंडलपरिपूर्त्तिः पूर्णिमेत्यनेनाम्नायते।
तदेतदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणमत्स्यपुराणयोः कलाक्षयव्यतिक्रां

ते दिवा पूर्णोपरस्यरं चंद्रादित्यौपराह्णेतु पूर्णत्वापूर्णिमा
स्मृतेति। अह्नः परोभागः पराह्णः सूर्यास्तमयकालइत्य
र्थः। तत्रयथादित्यः संपूर्णमंडलः सन्नुदारितिदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावं
विवक्षित्वाह योरादित्यचंद्रयोरुपन्यासः यथामंडलपूर्ण
त्वविवक्षयापौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते। तदुक्तंभविष्योत्तरे
पौर्णमासीमहाराजसोमस्यदयितातिथिः पौर्णमासीत्वे
द्यस्मात्पौर्णमासीततःस्मृतेति। पौर्णमास्यमावास्ययो
र्विकल्पेयन्मासांतत्वंमासप्रस्तावदर्शितं अमावास्ये
त्यनेननाम्नावक्तव्यार्थः कथ्यते। तत्रामावास्यस्यत्वारार्थः
सहनावः कन्यासूर्यरश्मिः चंद्रकलावेतिवसुनाद्यस्यचत्वा

रोर्थः। इंद्रश्चंद्रः पितृविशेषो निवासश्चेति तत्र सह भावो वा नि
नमा शब्द इंद्रो वा चिनोतेर्वसुशब्दवत्परिकृत्य निर्वचनमेव
प्रवर्त्तते अमावसुरस्यां स्तोत्यमावास्येति। अयमर्थः। वृत्र
वधानंतरं प्रेषितेंद्रे समागमे संतुष्टदेवाः परस्परमेवं
वंतअद्यास्माभिः सहायमिंद्रो निवसतीति। अतस्तस्यदि
नस्यामावास्यात्वमिति। अयमर्थः। श्रुतपथब्राह्मणेदृश्यते
वैर्णमास्येवा अब्रुवन्नहमावा इमान्वसुर्वसतीयान्नः
प्रावात्सीदिति। तैत्तिरीयब्राह्मणेपिस्पष्टमयमेवार्थः श्रूयते
इंद्रोवृत्रंहत्वा परांपरावतमगच्छदपराधमितिमन्यमानस्तं
देवताप्रेषमैच्छन्नित्यारभ्यपठ्यते। सामावास्यांप्रत्यागच्छन्तंदेवा
मिसमागच्छन्त अमावैनोयवसुवसतीतींद्रोहिदेवानांवसुतद

मावास्यायाअमास्यात्वमिति। परावतमत्यंतदूरदेशमि
त्यर्थः। अपराधद्रोहमकार्षीयदावसुशब्दश्चंद्रवाचीतदाप
माशब्दस्यसहभावमेवोररीकृत्यैवनिर्णेतव्यंऽन्यथोभिः
सहचंद्रोवसत्यस्यांरात्रावितिअमावास्यासोयमर्थः श्रूयत
पथब्राह्मणेश्रूयतेएषवैसोमोराजादेवानामन्नंयच्चंद्रमाःस
यत्रैषएषांरात्रिंनपरस्तान्नपश्चादुदेतीदमेवैकमागच्छति
तदाहुःपश्चोषधीरनुप्रविशतिसर्वेदेवानांवस्वन्नह्येषांतारात्रि
मिहामावसतितस्मादमावास्यानामेतितथाबृहदारण्यकेचंद्रं
प्रकृत्यपठ्यते। सामावास्यांरात्रिमेतयाषोडश्यांकलायामश्चमि
दंप्राणन्नुदनुप्रविशयततःप्रातर्जायेतेतिअमावसुशब्दोय
दाकन्यापितृयाचिनोतिदानीमेवंनिर्वक्तव्यंअमावसुमे

ऊ द स्यां रात्रा वित्य मावा स्याअ मा रात्र त्ति धेया का वित्क न्या :
त स्यां रात्रौ वसु ना मानं पितरं व व्र सत्य पिता धर्मलो पाद्गीतः स
न् तां कन्या कां ने ख त् सा य मि तिहा सः प द्म पुराणे व र्णि त व्यः
अ मा व सु रात्र्या यदा सूर्यर श्मि नि वा स वा वि नो त दा त दनु सा र
णा नि र्व च नं स्कां दे ना गर ख ड पठ्यते अ मा ना म र वे रा श्मिः
स हस्र प्र मु खः स्मृतः य स्या श्चे त ज सा सूर्यः प्रो क्त स्त्रै लो क्य
दी प क : त स्मि न्वि स ति ये नें दु र मा वा स्या त त : स्मृ ते ति ब्र ह्म ड ॥२११॥
पु रा णे पि अ मा ना म र वे र श्मि श्च द्र लो के प्र ति ष्ठि ता त स्या त्सो
मा व स्त त स्या म मा वा सा त त : स्मृ त ति अ मा व सु रात्र्या : स ह ना
व नि वा स वा यि त्व मा श्रि त्य सं म त्स्य वा यु ब्र ह्मा दि पु रा णे षु नि र्व च नं
कृ त अ मा व स्ता त्र क्षे तु य दा चं द्र दि वा क रौ ए षा पं च द श्यो रा

त्रि र मा वा स्या त त : स्मृ ते ति अ मा रात्र्या श्च न्द्र स्य चं द्र क ला वा रि त स्कां
दे द र्शि तं अ मा षो ड शा ना गा न दे वि प्रो क्ता म हा क ल ति ता क ला मु
प ज्जी व्य नि र्व च नं भ ग व ती पु रा णे र्शि तं क ला व शि ष्टा नि : क्रां तः ८२
प्र वि ष्टः सू र्य म ण्ड लं अ मा यां वि श ति य स्मा द मा वा स्या त त : स्मृ
ते ति अ मा वा स्या रात्र्या श्च प र्या यो दर्श रात्र्यो पि द्व या नि रू प्य ते सू
र्या चं द्र म सौ प र स्प र प श्य तो त्रे ति द र्शः त दु क्तं म त्स्य वा यु पु
रा णयोः आ श्रि त्य ता म मा वा स्या प र स्प र त : सु स मा ग तौ अ न्यो
न्यं चं द्र सू र्यौ तो प्र दा ता द र्शो उ च्य त इ ति न द श्य ते चं द्रो त्रे ति द्वि ती य
नि र्व च नं य द्य पि त दा नी म द र्शो इ ति व क्ष्य ते त था पि वि प रीत ल क्ष
यो द र्शो इ त्यु च्य ते त दे त द्व्या चा र्यै रु क्तं भ रे का त र रात्र्या व दि त्वं

दादर्शनवशात्पथवाक्येनपूर्वमुदाहृतंसयत्रैषएतांरात्रिन
पुरस्तान्नपश्चाद्दृश्यतइति।अदर्शनेकारणंसूर्याचंद्रमस
रत्यंतसंनिकर्षःसतिचतस्मिन्संनिकर्षमहतासौरेणतेजस
चांद्रंतेजोभिभूयते।अतएवपौर्णमास्यांसत्यंतविप्रकर्षसति अ
नभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलंसंपूर्णंविशदंदृश्यते।तावतोसन्निकर्षविप्र
कर्षौगोभिलआह।यःपरोविप्रकर्षःसूर्याचंद्रमसोःसापौर्ण
मासीयःपरःसन्निकर्षःसामावास्यतितदेवं।पर्वाभिधायाः
पंचदश्याःपूर्णिमादिनामनिर्वचनेनस्वभावविशेषाज्ञापि
तोभवतिचपौर्णमास्यमावास्यप्रत्येकंद्विविधेतद्यपुराणदर्श
नं।राकाचानुमतिश्चैवंपूर्णमासिद्विधास्मृता।सिनीवा

लीकुहूश्चैवममावास्याद्विधैवनुइति।एताःपंचचतृसृणां
स्वरूपंकाठकशाखायांविस्पष्टंश्रूयते।यापूर्वापौर्णमा
सीसानुमतिर्यत्तरासाराका।यापूर्वामावास्यासासिनीवा
लीयोत्तरासाकुहूरितिकृत्वासिष्ठोपिराकाचानुमतिश्चैव
पौर्णमासीद्वयंविदुः।राकासंपूर्णचंद्रास्यात्कलानानुमति
स्मृता।पौर्णमासीदिवादृष्टेशशिन्यनुमतिःस्मृता।रात्रिदृ
ष्टेपुरस्तस्मिन्सिनीवालीतिकीर्तितेति।मत्स्यब्रह्मांडपुराण
योः।यस्मात्तामनुमन्यतेपितरोदेवतैसह।तस्मादनुमति
र्नामपूर्णिमाप्रथमास्मृता।अत्यर्थंराजतेयस्मात्पौर्णमा

स्यां निशाकरः रंजनोश्चैव चंद्रस्य राकेति कवयो विदुरिति। कुहूव
रिष्ठः। दृष्टश्चंद्रामावास्यासिनीवालीप्रवक्षते। एतामेव कु
हूमाहुर्नष्टचंद्रांमहर्षयइतितदेवंचतुर्दशः पर्वनेदानिरूपि
तः। तत्रकुहूव्यतिरिक्तानांत्रयाणांनेदानींलघ्वक्षराश्चारण
परिमितःकालःसंधिरित्युच्यते। कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितःका
लस्तदेतदुक्तंनगवतीपुराणे। अनुमत्याश्चराकायाःसिनीवाल्याः
कुहूविना। एतासांदिलवःकालःकुहूमात्राकुहूःस्मृतेति। तत्रल ॥२१६॥
वःस्वरूपंस्मृत्यंतरदर्शितंलघ्वक्षरंचतुर्मात्रंस्मृटिरित्यभि २१३
धीयते। तत्रटिद्वयंलवःप्रोक्तोनिमेषस्तुलवद्वयमितिएवंच
सतित्रटिशब्दोभिन्नेयानांनागानांचतुष्टयंलवद्वयरूपंलघ्व

क्षरसमंभवति। तस्मिंल्लघ्वक्षरपरिमितेकालेएकः पर्व
णोनागः द्वितीयःप्रतिपदस्तदुभयंमिलित्वासंधिर्भवतीत्वा
कुहूःप्रतिपदोःसंधिस्तूपूर्वस्माद्द्विगुणःअक्षरद्वयपरिमित
त्वात्। तामत्स्यब्रह्मांडपुराणयोःराकानुमतिश्चैवसिनीवाली
कुहूःसाम्तथा। एतासांदिलवःकालःकुहूमात्राकुहूस्तथा। कु
हूतिकोकिलेनोक्तयावत्कालःसमाप्यतेःतत्कालसंज्ञितावै
वंअमावास्याकुहूःस्मृता। इत्येषपर्वसंधिनांकालोवा
द्विविधःस्मृतइति। एवंसंधौनिरूपितेसतियांप्रक्रांतो
विचारस्तत्रसंधिरावृष्टिकालइतितावत्प्राप्तंसंधोयजे

तेत्यृतेः। मैवं॥ संधेः सूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुष्ठाना नुपपत्तेः।
कात र्हि ऋतेर्गतिः। पार्श्वद्वयलक्षितिब्रूमः। यथा गंगायां घोष
इत्यत्र गंगाशब्दः प्रवाहेनुपपन्नस्तत्समीपंतीरंलक्षयति त
थासंधिशब्दोपि पार्श्वद्वयंलक्षयति अत एवस्कृत्यंतरं संधिम
नितोयजेतेति बोधायनोपि सूक्ष्मत्वात् संधिकालस्य संधि
विषयउच्यते। सामीप्यं विषयंप्राहुः पूर्वेणापि परेण चेति।
अत्रपूर्वापरशब्दाभ्यां संधेः प्राचीनं पूर्वदिनं प्रतीचीनं प्रति
पदिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्वस्मिन्पर्वदिनेयागप्रारंभः। उत्तरस्मि
न्प्रतिपद्दिनेयागसमाप्तिः। अन्वाधानमिध्मावहिःसंपादनम

ग्निपरियहेउपस्तरणंचेत्येवमादिःप्रयागः प्रारंभः सच
पूर्वेद्युरनुष्ठेयः। तथाचैतत्तैत्तिरीयब्राह्मणेश्रूयते। पूर्वेद्युरि
ध्मबर्हिःकरोतीत्यग्नमेवारण्यगृह्येवोपवसतीति। शत
पथब्राह्मणेपि। पूर्वेद्युरग्निंगृह्णातीत्युत्तरमहर्यजतीति। त
त्राग्नियहणंनामाध्वर्युणाआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि
षुसमाग्नवर्चइत्यादिनिर्ऋग्निःसमिदाधानलक्षणंअन्वा
धानेक्रियमाणेपार्श्ववर्तिनायजमानेनाग्निंगृह्णामीत्यादि
नामत्राणापठनंतदिदंपर्वदिनेक्रियते। प्रतिपद्दिनेतुकर्मणेवं।
देवेभ्यइत्यादिनिरध्वर्युहस्तप्रक्षालनतंदुलनिर्वापपुरोडाश
प्रदानादिलक्षणंप्रयोगंकरोतितदिदंयजनं। एतदेवाग्निप्रे

संधीयाग
प्रकरण

अन्वाध
नप्र

५ पदनुास्त्रयश्च विहितः कालः यतुप्रतिपदश्चतुर्थीग्राःतदेतदहलोगाक्षिः। त्रीतरानो
पवस्तस्यौ
त्येगोनिलआहापक्षांताउपस्तव्याःपक्षादयोपियष्टव्याइति ७०५
अत्रोपवासराद्दनांग्युपस्तरणादिविवक्षितःतस्मिन्क्रिय
माणेयजमानसमीपेदेवतानांनिवासात्तदेवंतन्नरीयब्रा
ह्मणेदर्शितंउपास्मिन्नुधोयक्ष्यमाणेदेवतावसंतियएवं
विद्वानग्निमुपस्तरणतीतिउपवासराद्दाऽधेयस्यैयाग
स्यचतुरोविदुःदावग्नावुत्सृजेदंत्योयागेचव्रतकर्मणी
ति।तमेवयज्ञकालयज्ञाद्याश्चोप्यादः॥पंचदश्याःपरः ॥२५॥
पादःपक्षादःप्रथमास्त्रयःकालःपार्वणयागस्यादर्थांते
नविद्यतइति।वद्यशातातपोपिपर्वणोयश्चतुर्थीग्राःआ
द्याःप्रतिपदस्त्रयःयागकालःसविज्ञेयःप्रातरुक्तोमनीषिभिः॥
स्यैपूर्वदिनेकर्त्तव्यस्यान्वाधानादेःपर्वणिचतुरग्रावतिअद्यास्त्रयोग्राःविहितःकालः
चतुर्थीग्राःयागराद्धाऽधेयस्यपुरोडाशप्रदानादेःपूर्वेद्युःपर्वचतुर्थीग्राप्रति२
उ

अत्रप्रातरितिविशेषणात्सूर्योदयस्योपरिमुहूर्त्तत्रयंयाग
कालइत्युक्तंभवति।प्रतिपदश्चतुर्थीग्रांनिषेधतिकात्यायनः।
नयष्टव्यंचतुर्थीग्रायागेप्रतिपदःक्वचिदपरक्षांसितदिनुपंतिश्र
तिरेषासनातनीति।तदेवंपर्वण्यन्वाधानादिकंप्रतिपादीष्टि
रितिसंधिपार्श्वयोरुभयोःप्राग्रुसमाप्तीव्यवस्थितेषुदाप
र्वप्रतिपदावुदयंप्राप्यसंपूर्णतिथिर्भवतःतदानको
पिसंदेहः॥यदाखंडतिथीतदानिर्णयोनिर्णीयतेतत्रगो
निलःआवर्तनेयदासंधिःपर्वप्रतिपदोर्भवेत्तदूर्ध्वगड्ष्यतपरतश्चेत्परेह्नि।पर्वप्रतिपदोःसंधिरवागाव
र्तनात्यदितस्मिन्नहनियद्दष्टव्यंपूर्वेद्युस्तदुपक्रमः॥आ
वर्तनात्परंसंधिर्यदितस्मिन्नुपक्रमःपरेद्युरिष्टिरित्येषप

र्वेद्यपि निश्चय इति लोगाक्षिरपि पूर्वेल्लेवाथ मध्याह्नेयदि
पर्व समाप्यते उपोष्य तस्मिन्नह निश्चोनूते योग इष्यत इति ए
तेषु वचनेषु मध्याह्नादि शब्दा योगिकाः नन्वेवं पंचधा विभाग
माश्रित्य प्रवृत्ताः तथा सति अह्नो मध्यो मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरा
वर्त्तनं मध्याह्न शब्देनाभिधीयते अतएव गोभिलेनापि नाव
र्तन शब्दः प्रयुक्तः शातातपेनापि मध्याह्न शब्दः प्रयुक्तः पू
र्वेल्ले मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते तदोपवासः पूर्वेद्यु
स्तद्दर्शयोग इष्यते इति अह्नः पूर्वो भागः पूर्वेल्लः अह्नः
परो भागोऽपराह्णः अतस्तान्यां शब्दाभ्यां आवर्त्तनात् पूर्वोत्त
रभागावभिधीयते वाजसनेयिनोविशेष माहुस्तार्थ्यसंग्रा

ह्नकौ रेकारौ मध्यदिनात्परादह्नीहयस्मिन्नाकावर्णः
संधिरियंतृतीया सावर्विकाजोवोसनेयिमत्यातस्या
मुपोष्याय परेद्युरिष्टिरिति आवर्त्तनादूर्ध्वमस्तम
यादर्वाक्यदासंधिर्भवतितदासंधिमतीतिथिः प्रथमारा
त्रौ संधिश्चेत्सातिथिर्द्वियातेउभेअपेक्ष्यपूर्वेल्लेसंधि ती
मतीपर्वतिथिस्तृतीयानवतिःतस्यांतृतीयायांतिथौ
पूर्वकालस्यात्पत्वात्सावर्विकेत्युच्यते शाखांतरा
ध्यायिनामीदृशे विषये पूर्वेद्युरन्वाधानं उत्तरतिथा

विष्टिःएवंचसतिवाजसनेयिनांनक्षापिसंधिदिना
त्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकमस्तिसोयंविशेषः।आवर्त्तने
नतथापुरावायदासंधिर्नवतितदावाजसनेयिव्यति
रिक्तानापर्वचतुर्थीनेष्टिःप्राप्नोति।तत्रविशेषमा
हगार्ग्यः।प्रतिपद्यप्रविष्टायांयदिवेष्टिःसमाप्यतेपु
नःप्रणीयकक्षेष्टिःकर्त्तव्यायागवित्तमेरित्ति॥पर्वण
श्चतुर्थीशाःप्रतिपदस्त्रयोंशायागकालत्वनाभिहिताः॥
तत्रपर्वचतुर्थीशास्यविषयउदाहृतःप्रतिपद्यदंशानांवि
षयउदाह्रियते।ऊषःकालेसंधौप्रतिपदःप्रथमांशोया

गकालः।निशीथेसंधौद्वितीयांशःरात्रिप्रारंभेसंधौ
तृतीयांशः।नन्वेनन्न्यायेनापरह्लेसंधौप्रतिपच्चतु
र्थीशास्ययागकालत्वंप्राप्नोति।तच्चप्रतिनिद्धंनयष्ट्व्यं
चतुर्थीशइतिस्मृतेः।अतस्तादृशविषयेयागएवलुप्यते
तिचेत्।मैवंवादृशातातेनप्रतिप्रसवाभिधानात्॥सं
धिर्यदापरह्लस्याद्यदिप्रातःपरेह्नि।कुर्वाणःप्रतिपद्या
गेचतुर्थेपिनदुष्यतीति।एवंतर्हिप्रतिषेधोनिर्विषयःस्या
दितिचेत्।मैवं।सद्यःकालविषयेचरितार्थत्वात्।तंचविषयंद
र्शयति।कात्यायनः।संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वंप्राक्चेदावर्तनादवेः।सो

पौर्णमासीविज्ञेयाऽसद्यकालविधौतिथिरिति।भाष्यार्थसंग्रहका
रोपि।अन्वाहितिथ्यास्तूपवासात्पूर्वेद्युरेतेखलुपौर्णमास्या
आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिःसद्यस्तदैवक्रियतेसमस्तमिति।
आपस्तंबोपि।पौर्णमास्यन्वाधानपरिस्तरणोपवासःसंधि
वासद्यस्कालायांसर्वेक्रियतइतिसंगमावर्तनयोर्मध्येपौर्ण
मासीप्रतिपदोःसंधौसतिपूर्वेद्युरहतेर्दर्वनेःसंधिदिनात्पूर्वे
द्युरन्वाधानादियत्प्राप्नुतत्रसद्यस्कालवाक्यःसंधिदिनउत्कृष्य
तेनान्वीदृशेविषयसंधिदिनात्परंदिनेयागउत्कृष्यतांत
थासत्यपरेद्युरसंधिश्चिद्वान्वाधानयागयोर्दिनभेदेन
विरुध्यते।अस्तिचात्रदृष्टांतोवाजसनेयिनामीदृशेविषयेअ

न्वाधानोत्कर्षेसतियागस्यापुत्कृष्टत्वात्तामेवं।अन्व
यव्यतिरेकरूपाभ्यांविधिनिषेधास्यांमस्याःशंका
यानिवारितत्वात्तत्रसद्यस्कालविधयोन्वयरूपाःप्रतिप
च्चतुर्थीश्रीप्रतिषेधःव्यतिरेकरूपः।एवंचसतिप्रतिषेधवा
क्यंसावकाशंभवति।अमावास्यायाविशेषमाहाग्नेय
शातातपः।द्वितीयात्रिमुहूर्त्तीचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी॥
अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात्।सोयंविशे
षोनाश्वलायनापस्तंबविषयःकिंतुबौधायनमतानुष्ठाना
विषयःअतएवबौधायनः।द्वितीयात्रिमुहूर्त्तेचेत्प्रतिपद्या
पराह्णिकी।अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात्।च

तुर्दश्यां चतुर्थ्यामाअमावास्यानदृश्येतेश्वोभूतेप्रतिपद्ये
त्यर्थः तत्रैवकारयेत्। चतुर्दश्यांचसंपूर्णायांद्वितीयासयुक्ता
यामी॥ चतुरिष्टिरमायांस्याद्धूतेकव्यादिकीक्रियेतिगृह्य
परिशिष्टवचनानामयमर्थः। अह्निचतुर्दश्यांसंपूर्णअस्तमयादर्वा
ग्मास्यास्वल्पातत एवापराह्णव्याप्तिभावात्। श्राद्धायान्वाधा
नायवापूर्वोक्तरीत्यायद्यपिनिमित्तेनोद्धंनयेत्तथापिप्रति
पदिद्वितीयायांसत्यांचंद्रस्यदृश्यमानत्वात्तदर्शनेचेष्टसि
द्धेस्तिथिक्षयेतायाममावास्यायामिष्टिः। स्वल्पामावा
स्यापितायांचतुर्दश्यांश्राद्धान्वाधानादिकंकर्त्तव्यमितिएत

देवानिष्टेत्यस्मत्यंतरेआदित्येस्तमितेचंद्रःप्रतीच्यामुदिया
द्यदा। प्रतिपद्यतिपत्तिःस्यात्पंचदश्यांयजेतदेति। दृहद्वसि
ष्ठोपिद्व्येनिरस्तेयेपोसिपुरस्तादुदितेविधौ। यद्वैगुप्यंदुते
तस्मिन्यश्चादपिहितद्वेदिति। अस्यायमर्थः संपूर्णचतुर्द
श्यामविचारेणामावास्यांबुद्धिंकृत्वाअन्वाधानादिकंकृत्वा
हविर्निर्वापनंकरोति। कृतेतस्मिन्पुनः काळेपूर्वस्यांदिशिचंद्र
माःउदेतितदानदर्शकर्मनिवर्तयितुमर्हति। दर्शकालस्यप्रा
धान्यात्किंतुकालापराधंनिमित्तीकृत्यदर्शदेवताअपनीय
दात्रादिगुणविशिष्टाग्न्यादीनिदेवतांतराणुद्दिश्यहविःशे

BHAU DAJI

क्षपोविहितःतदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणेस्मृयतेायस्यहविर्निरु
प्तंपुरस्ताच्चंद्रमाअभ्युदेतित्रेधातंदुलान्विनजेद्यमध्य
मास्यस्तातनयदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालंकुर्यात्तंनि
र्वायपदात्रेदर्भस्तंबेयक्षादिष्टाला × परस्तविणास्ता×
न्विक्षुवेनिरपिविष्टायवृतेचरमितिसोयंदृष्टांतइति
षिनिरूपितेसतितऊर्द्ध्वंस्यादिन्दावुदितेसतिदर्शे
कर्मविधेर्दैवुप्यसुक्तरीत्याव्यवस्थितोतदुदेवेगुण्यं ॥२२०॥
होमयस्मिन्नहनिपुरस्तात्यश्चासोमोनदृश्यतेतदहर्यजे
तेतिअयमर्थःस्त्रीनीवाल्यापुरस्ताच्चंद्रोदर्शेनवतिदि
तियायुक्तायांप्रतिपदिपश्चाच्चंद्रोदृश्यतेतयोरुभयोर्मध्ये

वर्त्तिन्यांकुहूंद्विविधमपिचंद्रदर्शेनास्तिअतप्रायश्चि
त्तमाहकात्यायन॥यजनीयेद्विसोमश्चेद्दारुण्यांदिनिरि
क्ष्यतेतत्रव्याहृतिभिर्हुत्वादेवंददत्वाद्विजात्योइतिचंद्र
दर्शनरहित्यमेवाभिप्रेत्यबोधायनकारिकापश्यतोइ
ष्टेनलंप्रतिपदोनाद्यःसप्तास्वायत्रनवंतितत्स्यात्
क्षीणासुनदीसुदिनस्यपूर्वेःकल्पोथदद्यावनवद्वितीं
यइतिअयमर्थःअमावास्यासंवधिनीषुडीनीषुक्षी
णासुसतीषुतस्मिंदिनेस्तमयात्पूर्वंप्रतिपत्संबं
धिन्योनाड्यःसप्तास्वायदिनवंतितदातदिनमिष्टिलं
योग्यंसोयमेकःपक्षःअमावास्याप्रतिपदोयदाद्वैतेत

दाद्वितीयंकल्पान्नवेत्। अमावास्यायामन्वाधायसोम
दर्शीनरहितेप्रतिपद्दिनेयागःकर्त्तव्यः। स्मर्य्यतेऽपि।
अर्वाग्स्तमयाच्चन्द्रदर्शोयातुप्रदृश्यतेऽतत्रयागंनकु
र्वीतविश्वेदेवाःपराशुरुवाइति। बोधायनमतानुसारि
णामन्वाधानवद्दर्शश्राद्धमपि स्वल्पामावास्यांवा
यांचतुर्दश्याकर्त्तव्यंतथाचबोधायनेनोक्तं। यदाचतुर्दशीया
मंतुरीयमनुपूरयेत्। अप्रमावास्याक्षीयमाणातदेवश्राद्ध ॥२२॥
मावरेत्। चतुर्दश्यांचतुर्थामेअमायत्रनदृश्यते। श्वोभूतेप्र
तिपद्यत्रक्रतेकर्म्मादिकीक्रियतिचतुर्थामेअमावास्यासंपूर्णा
नदृश्यते। किंत्ववसानेस्वल्पासाचपरदिनेक्षीयतेतदानीच

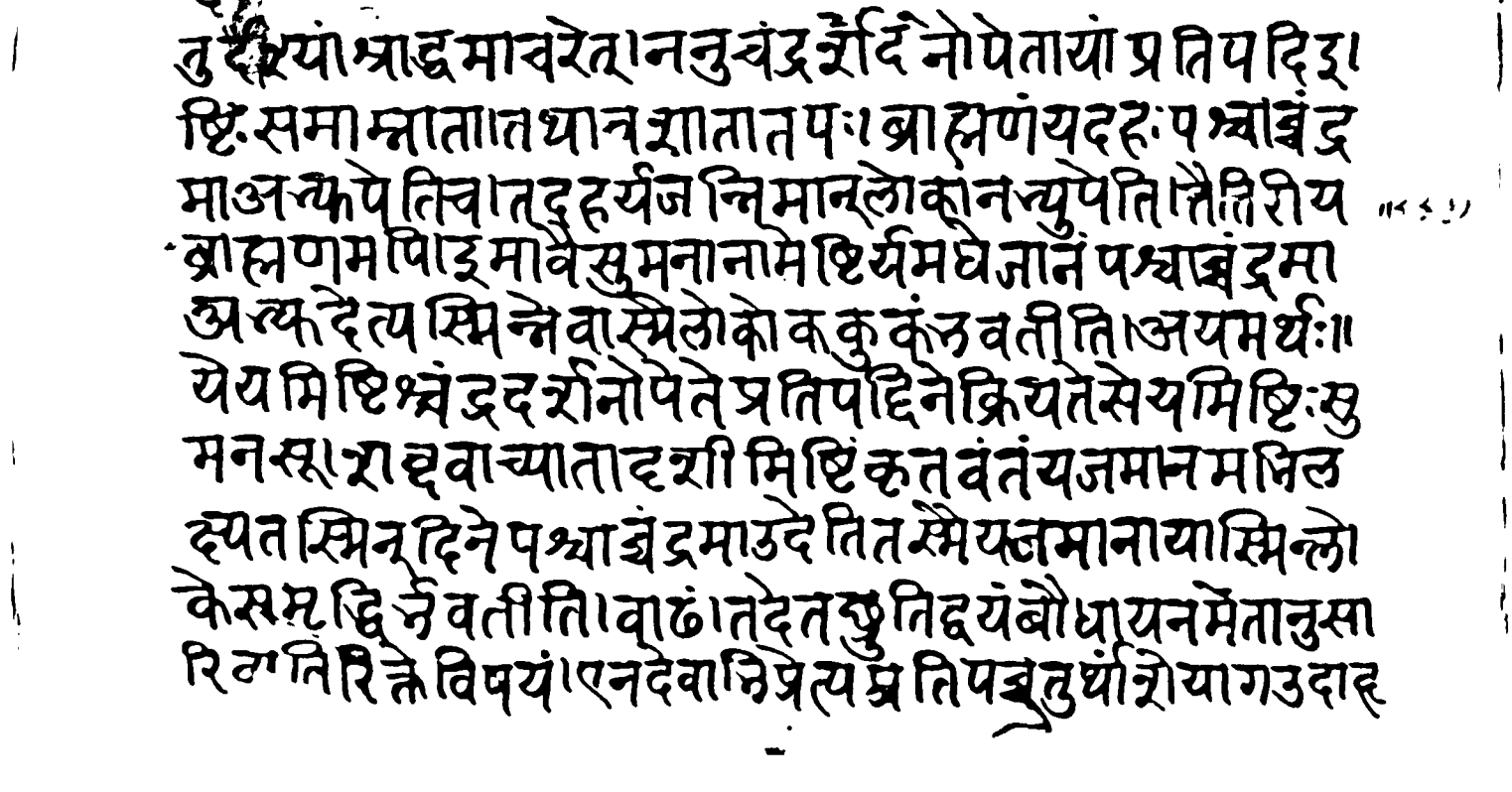

तुर्दश्यांश्राद्धमावरेत्। ननुचंद्रदर्शेदिनोपेतायांप्रतिपदिइ
ष्टिःसमाम्नाताऽतथानुज्ञाताऽतपरंब्राह्मणंयदहःपश्चाच्चंद्र
माअस्यकेपतित्वाऽतदहर्यजन्निमान्लोकान्नव्युपेतिनैतिरीय ॥२३॥
ब्राह्मणमपिइमावेसुमनानामेष्टिर्यमघेजानंपश्चाच्चंद्रमा
अस्यकेत्यस्मिन्नेवास्मिलोकेकंकुरुवतीति। अयमर्थः॥
येयमिष्टिश्चंद्रदर्शनोपेतेप्रतिपद्दिनेक्रियतेसेयमिष्टिःसु
मनस्त्वाद्वाच्यातादर्शीमिष्टिंकृतवंतंयजमानमभिल
क्ष्यतस्मिन्दिनेपश्चाच्चंद्रमाउदेतितस्मैयजमानायास्मिन्लो
केसमृद्धिंनेवतीति। वाढं। तदेतत्सुनिदृयंबौधायनमेतानुसा
रिणांतिरिक्तेविषयं। एनदेवाभिप्रेत्यप्रतिपच्चतुर्थीत्रोयागउदाह

तः। ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चंद्रदर्शन योग्यं द्वितीयायु
तं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धं तथा च स्मृतिः पर्वणोस्तोयेतु
कार्यनिष्टिर्द्विजोत्तमैः। द्वितीयासहितं तस्मादृषयस्त्वाश्वलाय
नाः। तदेतदावर्तनात्पूर्वकालयोः संधौ सतिद्रष्टव्यं। अपरा
ह्णादिसंधिषु एवं चतुर्थ्यष्टअप्राप्तत्वात्। तदेवं प्रकृतिरू
पायाइष्टेः कालो निरूपितः। विकृतेस्तु कालो निरूप्यते। तत्र
कात्यायनः। आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वातु तस्मित्र ॥२२२॥
कृतिविकृत्यातत्रैवयागःपरतोयदि स्यात्तत स्मिन्न विकृत्या
प्रकृतेःपरेद्युरितिआवर्तनेततःपुरावापर्वसंधौतस्मिन्दिने।
प्रथमंविकृतियागकृत्वापश्चाद्विकृतिसंबंधीयागःकर्तव्यःप

र्वावर्त्तनात्परतः संधिस्तदाकेवलविकृतियागः संधिदिने
कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तुसंधिदिनात्परेद्युरनुष्ठेयइत्यर्थः। आ
वर्तनेततःपूर्वकालेपरकालेवा संधिरित्येतेषुत्रिष्वपिपक्षेषु
संधिदिनएवविकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तुपूर्वोक्तरीत्यासंधिदि
नेपरेद्युर्वानुष्ठानंव्यवतिष्ठतेइष्टिनांसर्वासांप्रकृतिर्दर्श
पूर्णमासौपैंडाग्रमेकादशकपालंनिर्वपत्प्रजाकामइत्यादयः। क
ण्डांतरपठिताःकाम्येष्टयोःविकृतयःतत्र प्रकृतिवद्विकृतिः
कर्त्तव्येसतिसंधिदिनात्परेद्युःकदाचिदनुष्ठानप्राप्तं। तदेतदु
दाहृतेनवचनेननिवार्यते। इष्टिकृतिन्यायःपशुविकृतिषु
विकृतेरपिद्रष्टव्यः। पशूनांसर्वेषामग्नीषोमीयःपशुःप्रकृ

तिः वाय्यं श्वेतमालभेतेत्यृतिकामइत्याद्याः कोटांतरपठिताः॥
काम्यपशवो विकृतयः सोमयागानां सर्वेषामग्निष्टोमप्रकृतिः।
उक्थ्याषोडश्यतिरात्रादयो विकृतयः। त्रिविधानामिष्टिपशुसो
मविकृतीनां पर्वैककालः। तदेतदापस्तंबआह। यदीष्टयाय दिव
सेनायदि सोमेनयजेतामावास्यांपौर्णमास्यांयजेतेति। अत्रापि
पूर्ववत्प्रतिपदिकदाचित् इष्टिप्राप्तौतद्यावर्तयेपुनः कालोविधीय
तेतस्माद्विकृतीनांपर्वैककालइतिस्थितं। ननुप्रकृतेयथोक्तका
लात्कालांतरंकथंचित्स्मार्यतेषोडश्यादिग्रहन्यूनेष्टिर्मध्यापंचदश्या
हनीति। चतुर्दश्यांजघन्येष्टिःपापासप्तदश्याहनीति। चतुर्दश्यां
जघन्येष्टिः पापासप्तदश्याहनीति। अयमर्थः। पूर्वप्रतिपदिनमा

रभ्यगणनामागामिप्रतिपद्दिनंषोडश्यवति। तत्रेष्टिरभी
ष्टिरुत्तमात्तःपूर्वस्मिन्पंचदश्यांदिनेमध्यमातःपूर्वदिनेज
घन्यात्देवंकालत्रयंविहितंउत्तमकालात्षोडश्यादिना
दृर्ध्ववृत्तिनिसप्तदश्यादिनेप्रतिषिद्धावाढं। तत्रोत्तममध्यमपक्षौ
स्त्रीयोतिथीनांद्वयक्षयाभावेसतिउत्तमपक्षःप्राप्नोति।
एकस्मिन्दिनेक्षीयोसतिमध्यमपक्षःप्राप्नोतिजघन्यपक्ष
स्तुनस्यास्त्रीयःदिनद्वयक्षयाभावात्। अतोजघन्यग्राह्योनि
षेधविवक्षयाप्रयुक्तः। नन्वरेकार्यपक्षांतरविवक्षया। ननुति
थीवृद्धाविष्टिःसप्तदश्यांतिथिः। तत्कथंपापःसप्तदश्याहनी
तीप्रतिषेधः। नायंदोषः। अल्पतिथिवृद्धौयदाषोडश्यादिनेऽमा

वास्यादर्शचटिकासप्तदशदिनेप्रतिपद्दर्शतोतदानीप्रतिपच्च
तुर्थीशास्येष्टिकालत्वाच्चानुष्ठानप्रसक्तौअनेननिवर्त्य
तेतृतीयन्यायेपूर्वाह्लसंश्लेषेतदिन एवेष्टेःकर्तव्यत्वेननि
र्णीतत्वात्पयदातुमहत्यादृश्यापोडशादिनऽमावास्यासंपू
र्णासमदर्शेनप्रतिपत्संपूर्णोतदानप्रतिषिध्यतेतनुबोधाय
नेदंत्रयोदशासप्तदशदिनयोरन्वाधानंप्रतिषिध्यतेयत्रो
पवसथंकर्मयजनीयत्रयोदशंचेत्सप्तदशंवापितत्प्रय
त्नेनवर्जयेदितिअत्रजनेयीयंप्रतिपद्दिनमास्त्यपंचदश
दिनमौपवसथस्यमुख्यःकालःतिथिक्षयेचतुर्दशादिनं
तिथिवृद्धौषोडश्यदिनंतथासतित्रयोदशासप्तदशयोःप्रस

कालांतर इष्टिप्र॰

क्तिरेवनास्तितत्कथंप्रतिषिध्यइतिचेत्एवंतर्हिअप्रसक्तप्र
तिषेधोनित्यानुवादोऽस्तिचाप्रसक्तिप्रतिषेधरूपोनि
त्यानुवादोनपृथिव्यांनांतरिक्षेनदिव्यग्निश्चेतव्यइतिश्रुतेः।
पर्वत्रयपर्वप्रतिदोषेसंधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालोव्यवस्था
पितोऽत्रतिथिक्षयवृद्धोःसंधिविषयकिंविद्दिशेषमाहाका
त्यायनःपरेद्युश्चटिकान्युनास्तथैवाल्याधिकाश्चयाःतद
कृत्स्नेपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रकल्पयेदितिकात्यायनोगार्ग्यक्षिरपिःतिथेःप
रस्याश्चटिकास्तुयाऽप्युनास्तथावान्यधिकास्तुतासांअ
र्द्धंवियोज्यंचतथाप्रयोज्यंद्वीसवृद्धौप्रथमेदिनेतदितिः।
पूर्वेह्नेरमावास्यापंचदशचटिकापरेह्नःप्रतिपदेतावतीतदा

यथा स्थित त्वमेवोपजीव्य संधिर्विज्ञेयः। यदानुप्रतिपदः षड्
घटिकाः क्षीयंते तदा घटिकात्र यद्वा सोमावास्यायां योजनीय
तस्मिन्योजिते द्वादश घटिका मावास्या भवति। तदा अवर्त्त
नात्पूर्वसंधिः संपद्यते अनेनैवन्यायेन घटिकात्र यद्वा
योजितायामष्टादश घटिका मावास्या न भवति। तथा सत्या
वर्त्तनादूर्ध्वसंधिर्न भवति। तदेवं संधिं विज्ञाय तदनुसारेणान्या
नेष्वप्यनुष्ठातव्येष्विष्टिकालनिर्णयः॥ ॥नन्विष्टिकाल
वद्ग्रहणकालोप्यत्र ह्वेणेतव्यः पूर्वप्रतिपत्संध्युपजीवने
नप्रवृत्तत्वात्॥ तथा यद्वद्गार्ग्यः। पूर्णिमाप्रतिपत्संधौरा
हुः संपूर्णमंडलोग्रसते चंद्रमर्कोदर्शप्रतिपदंतर इति॥

ब्रह्मसिद्धांते। यावत्कालः पर्वणोंते तावत्प्रतिपदादिमत्। रवी
दुग्रहणेऽनेदासपुण्येमिश्रणात्स्ववत इति। अनेकहाका
लः। वाढं। यद्यपि संध्युपजीवनंतथापि निर्णेतव्योरास्य
तिथिविषयस्याभावात्। अस्मिन्प्रकरणेयुगे। कर्त्तव्यवि
शेषस्तूपरितेनप्रकरणेनिरूपयिष्यते॥ ॥इतिश्रीमाधवीये
कालनिर्णयेद्वितीयादितिथिनिर्णयाख्यंचतुर्थंप्रकरणं॥
तृतीयचतुर्थाभ्यांप्रकरणाभ्यांप्रतिपदाद्याःपंचदशतिथयः
सर्वास्तिथयोनिर्णीताः। अथप्रकीर्णकरूपेपंचमप्रकरणेन
क्षत्रयोगादयः कालविशेषुकर्त्तव्यविशेषाश्चसंक्षेपेण
निरूप्यंते। अत्रापितिथिवत्संपूर्णनक्षत्रसंदेहाभावा

त्रखंडनक्षत्रे निर्णयोग्येक्ष्यते सच निर्णयोदर्शितो विष्णुधर्मोत्तरे उपोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्नस्तमियाद्रविः युज्यतेत्रवारामनिशीथेशशिनासहेति अत्रास्तमययोगोनिशीथयोगश्चेतियोगद्वयंप्रयोक्तं अस्तमयायागोमुख्यःकल्पः निशीथयोगोऽनुकल्पः योगद्वयलब्धेसत्यनुष्ठानंप्रशस्तंः यदापूर्वविद्धःकेवलोनिशीथयोगः परविद्धःकेवलोस्तमययोगःतदामुख्यकल्पानुसारेणपरविद्धरेवोपवासःतथाप्रातःसंकल्पकालेनक्षत्रसङ्गोवापि लभ्यतेनिशीथेशशिनायुतदुक्तिर्ज्योतिःशास्त्रसिद्धस्य शशियोगस्यविहितत्वात्नक्षत्रसङ्गमात्रमभिधीयत इत्यवगंतव्यं दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगानावनिशीथयोगेन

पूर्वविद्धरेवोपवासःतदाहसुमंतुः यत्रार्द्धरात्रादर्वाक्तु नक्षत्रं प्राप्यतेतिथौतत्नक्षत्रव्रतंकुर्यादतीतेपारणंनवेदितिनात्रतिथिश्चिवैकनक्तंनक्षत्रयोर्मध्यानप्रदोषव्याप्तिन्यूनानिर्णयः किंतूपवासनक्षत्रेएवतदुभयेकर्त्तव्यं तदुक्तंस्कंदपुराणे तत्रवोपवसेत्नक्षेयन्निशीथादयोनवेत्नउपवासेयदक्षंस्यात्तद्दिनक्तेकनक्तयोरिति यत्तुविष्णुधर्मोत्तरे सातिथिस्तद्वनक्षत्रंयस्यामभ्युदितोरविः तयाकर्माणिकुर्वीतद्वासवृद्धीनकारणमितितदुपवासव्यतिरिक्तव्रतादिविषयंयदपिबोधायनवचनंसातिथिस्तद्वनक्षत्रंयस्यामभ्येतोरविःवर्द्धमानस्यसूक्तस्य

हा ने स्त्व स्तमयं प्रति। तु पित्र्यकार्ये विपर्ययं दापि मार्कंडे
येनोक्तं। तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तं गतो रविः। यस्मिन्नु
देति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेदिति। अस्यायमर्थः। वि
हितो विधो नक्षत्रसंबंधी कालविशेषः। अहोरात्रं दिनवत्
त्रोदितकर्मापि हि विधं। अहोरात्रविशिष्टनिष्पाद्यं
भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं तथाविधमस्मिन्नहोरात्रे भोज
नांतरस्यैकभक्तादिनियमधातिथ्यभोजनांतरपरित्याग
सहितस्यैव सहभोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वाद्दोरा
त्रसाध्यत्वमविरुद्धं दिनमात्रसाध्यातिथ्यादिव्रतश्राद्धा
नितेषामहन्यृतत्रोपवासादीनां क्षत्राहोरात्रो गृहीतव्यः।
व्रतादीतु नाक्षत्रं दिनं गृहीतव्यं। अहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वं सू
वविधानात्

र्यास्तमयकाले नक्षत्रव्याप्तासंपद्यते। दिनस्यतु नाक्ष
त्रत्वं सूर्योदयव्याप्त्यापेक्षयेति। यद्यपि यस्मिन्नुदेति स
वितेत्यनेन नक्षत्रसद्भावमात्रं प्रतीयते। नतु परिमाण
विशेषः तथापि त्रिमुहूर्तपरिमाणस्यातिथ्यादेः कृत्स्नत्वान्न देवा
त्रानुसंधेयं। ननु दानव्रतवत्श्राद्धेपि नक्षत्रं दिनस्वीका
रे प्रातःकालेमात्रव्यापिनक्षत्रेपि श्राद्धं प्रसज्येत। मैवं।
अपराह्णस्यपार्वणश्राद्धकालत्वेनतद्व्याप्तेरपेक्षितत्वा
द्यथाचस्मृतिः। नक्षत्रेखंडितेयेनव्याप्तः कालस्यैस्तुक
र्मणः। नक्षत्रेकार्यिण्यत्रैव तिथिकर्मतथाप्यते। नत्वनेन
न्यायेनैकभक्तेमध्याह्नव्यापिनक्षत्रं ग्राह्यमिति शंकनीयं।

उपवासनक्षत्रएकैकउक्तेप्रतिपदोक्तत्वात्तदपिस्मृति
वचनंतिथीनामितिमाभागस्तिथिकर्मसुपूजितःऋक्षाणांपू
र्वभागस्तुऋक्षकर्मसुपूजितः।तत्रतिथ्यंतपूज्यत्वंदान
व्रतादिविषयंनक्षत्रपूर्वभागादिपूज्यत्वंमुपवासादिवि
षयंउपवासादिव्यतिरिक्तेतुदेवेकर्मणिनक्षत्रस्याप्यं
त्यभागपूज्यत्वंद्रष्टव्यं।नक्षत्रविशेषतुपूर्वरूपस्यलिंग
स्यश्रवणानुयकर्मउत्तराषाढसंयुतंसंवत्सरततोध्या
यूक्तक्षणादेवनश्यति।धनिष्ठासंयुतेकुर्यात्श्रावणंक
र्मयत्पुनावेत्तत्कर्मसफलंविधादुपाकरणासंभवमिति
नविरुद्धात्तयोगेषुतुकस्यचिल्लिंगस्यपूर्वद्युर्निशीथमा

त्रव्याप्तिंप्राप्तस्त्वकलात्सायंकालादिव्याप्तिर्ग्राह्यादियो
गःस्यैद्युर्निशीथमात्रंव्याप्नुयात्तदापरेह्नरहतिपारणंनप्रा
प्नुयात्।रात्रौपारणस्यनिषिद्धत्वात्।अतोह्न्येवव्यतिपातां
तरपारणंवुवच्छास्त्रपूर्वेद्युर्दिवसेसायंकालादियोगंप्र
योजकंस्त्वयति।तस्मादिक्षाद्यादियोगवत्उपवासादौ
पूर्वविद्धोग्रहीतव्यः।दानव्रतयोरुदयव्यापीपरिग्राह्यःभा
द्रस्यतुकर्मकालव्यापीनिर्णेतव्यंववबालवादिकरणा
नांतिथ्यर्द्धपरिमितत्वेनदिनद्वयव्यापित्वासंदेहोनास्ति।त
स्मादुदयस्तमयेवायस्मिन्दिनेकरणसद्भावस्तस्मिन्नेव
दिनेतत्रकर्मानुष्ठेयं।यदातुसायंसंध्यामारभ्यपरेह्नरुदया

त्रागेव करणं समाप्येत तत्र कथमिति चेत् नद्याकरणोक्त
न्यायेन सर्वकरणेषु निर्णय इति क्रमः नद्याकरणन्यायेषु
च निर्णयोऽस्माद्विष्णुरहस्यपुराणेऽस्माभिर्व्याख्यातः पद्मते यस्मिन्दि
ने नवैवेद्यात्तस्मिन्नहनि नारत उपवासस्य नियमं कुर्या
न्नारी नरोऽपि वा यदि रात्रौ नवैवेद्यं दृष्टिश्चेत् एकनक्तं दिनद्वयेऽपि का
र्यं तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः प्रहरस्योपरि य
दास्या दृष्टिः प्रहरत्रयं उपवासस्तत्कार्य एकनक्तं ततोनधो
ति उदयान्नाद्यारभ्य यावदस्तमयं विद्धैर्नवति तदाऽस्त
दिनव्याप्तनद्या अन्यावेध्यैकदेशव्याप्तेः सद्भावादुपवासो
नुष्ठेयः अन्यथैतन्नैकदेशव्याप्तेरप्यवोभौ विवक्षितः
तस्मिन्पक्षे समनन्तरातीतवत्रिनादिनद्वयेऽपि एकनक्तकार्यं यस्तु

नतां नुक्तिगर्भेऽहन्याचमेशन जायते अथवान्ने पिनद्या याः काम्यतोवाग्यतः
नद्याव्रतं संकल्पाहोरात्रमुपोषितुन शक्नुयात् असौ नद्या
युक्तघटिकासुजोजनंत्यजेत् नद्यारहितकालेतु त्यक्तोपवासं
न्त्रीयतेतथाचास्माभिर्व्याख्यातत्वात् स्नातःसंपूजितामेव ब्राह्मणं
चस्वशक्तितः शुचिः नकिंविद्धक्षयेत्प्राज्ञोयावद्धद्राप्रवर्त्तते
इति अहश्चरमनागेयदानद्राप्रवेशः तदानीमेकदेशेन न
द्रायोगिनोदिनस्यतद्व्रताईत्वात् अशक्तस्य नद्राप्रवेशात्पा
गेवभोजनेप्राप्तेसतिअयुक्तेनपूजादेरनुष्ठयत्वान्नद्यारहि
तेपिकालेपूजादिकंनविरुद्ध्यतेयदातुनद्रायाअंतेसुक्तेतदाकर्म
कालव्याप्तिशास्त्रत्वात्प्रदोषतकालएवपूजादिकंकर्त्तव्यं
पक्षद्वयेपिनद्रायुक्तघटिकासुनकिंविद्धक्षयेत् तावतानद्राप

वासःपूर्यते।बवादिकरणपुक्स्यापिविशेषस्यशास्त्रेनानु
क्तत्वात्॥उद्दायांष्टकृत्स्यन्यायस्यातिक्रमेकारणाभावाच्चा
यंनिर्णयप्रकारःसर्वोपियोजनीयःनक्षत्रनचतिथियोग
करणानांपंचागांतःपातिनानिर्णयंकृत्वानदतःपातीशास्त्री
यकर्मोपयोगात्वारःकृतउपेक्षितइतिशंकनीयं।अहोरात्र
परिमितत्वनियमेनवासरसंदेहाभावात्।तदेवनक्षत्रयोगक
रणानिनिर्णितानि॥॥अथसक्रांतिनिर्णीयते॥॥मेषादिषुद्वा
दशराशिषुक्रमेणसंचरत्सूर्यस्यपूर्वस्याद्राशेरुत्तरराशौ
संक्रमणंप्रवेशःसंक्रांतिः।अतस्तद्राशिनामपुरःसरंसासंक्रा
तिर्व्यपदिश्यतेराशयश्चमेषवृषभमिथुनकर्कटकसिंहकन्या
तुळावृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीनंनामकाःतेषुद्वादशसुवलारिति

कारणिनवंतितत्रैकस्मिन्त्रिकेक्रमेणचरस्थिरद्विस्वभावास्त्रि
योराशयःतथाचचतुर्थत्रिकेषुयेमध्यमाःषभसिंहवृश्चिककुं
भनामकाःस्थिरराशयश्चत्वारस्तेषांविषुपदंनामस्मृतिषुप्र
सिद्धं।येत्वंतिमामिथुनकन्याधनुर्मीनिनामकाद्विस्वभावाराशा
यस्तेषडशीतिमुखसंज्ञकाःयेपुनःप्रथमेमेषकर्कटतुळाम
करूपाश्चराशयस्तेषुमेषतुलेविषुवसंज्ञकेकर्कटमकरावय
नसंज्ञकौ।तदेतत्सर्ववृद्धवसिष्ठआह।अयनेद्वेविषुवेद्वेचतस्रः
षडशीतयः।चतस्रोविषुपद्यश्चसंक्रांत्याद्वादशास्मृताः॥कर्कट
संक्रांतीद्वेउदग्दक्षिणायने।विषुवेतुतुलामेषौगोलमध्येततः
परं।कन्यायांमिथुनेमीनेधनुष्यपिरवर्गतिषडशीतिमुखाःप्रोक्ता

षडशीतिगुणाःफलैःवृषवृश्चिकसिंहेषुकुंभेचैवरवेर्गतिः।ए
तद्विषुपदंनामविषुवादधिकंफलैरिति।विषुवान्त्यायनान्या
युक्तंराशिचक्रगोलइत्यभिधीयते॥तत्रमेषाख्यस्यविषुवस्य
कर्कयख्यस्यायनस्यमध्येविषुपदसंज्ञकोवृषऊः।षडशीतिसं
ज्ञकंमिथुनंवर्तिष्टति।तथाचकर्कटायनस्यतुलाविषुवस्यच्म
ध्येसिंहकन्येस्थिते।एवमप्यन्युदाहार्यंयथोक्तं।गालवोप्या
हास्थिरेविषुपदंषडशितिमुखंद्वितनुंचतुलामेषविषुवं
तुर्यंदक्षिणायनमृगेसौम्यकंसूर्यइतिनराद्दावाच्यराशिः।
स्थिरराशिस्थितेसूर्येसतिविषुपदंभवति।द्विस्वभावराशौसू
र्यस्थितेसतिषडशीतिमुखंभवतिचतुलामेषद्वयेसूर्यस्थि

तेसतिविषुवंभवतिचतुर्थेकर्कटकेदक्षिणायनंमृगेमक
रेसौम्यकंसोमदिङ्नामकंउत्तरायणंतैरेतैःसज्ञाभेदैःरा
शयोव्यवह्रियंतेतद्राशिसंबधात्तासंक्रांतिनामपितान्ये
वनामानितासुचसंक्रांतिसुहोमस्नानादिकंअन्वयव्यति
रेकाभ्यांवचनाच्यो।शातातपः।संक्रांतीयानिदानानिह
व्यकव्यानिदाहविः।तानिनित्यददात्यर्कःपुनर्जन्मनिजन्म
निरविसंक्रमेणपुण्येनस्नायाद्यदिनमानवः।सप्तजन्म
सुरूपीस्यादुःखभागीहतायते।स्नानदानाद्यंगभूतसं
क्रांतिकालेमुख्यकालस्यासंभवादनुकल्प्यएवादर्तव्यः।त
दाहदेवलः।संक्रांतिसमयःसूक्ष्मोदुर्ज्ञेयःपिशितेक्षणैःतद्योगा

दप्यधश्चोर्द्धं त्रिंशन्नाडयुपविशतइति दिवसधानरात्रित्य
नात्मसंश्लिष्टयोःपूर्वोत्तरराश्योर्मध्येसूर्यःपूर्वराशिंपरित्य
ज्ययावतीकालभेदेनोत्तरराशिंप्रविशतिसतेशोयोगदृष्टिं
विनामांसदृश्यादुर्लक्ष्यः।अतोनुष्ठानेमुख्यसंक्रांतिकालासं
भवात्तत्संक्रांतिसंबंधिनौपूर्वोत्तरकालौगृहीतव्यौसंक्रांतेः
पूर्वोत्तरयोःकालयोःएकैकस्मिन्त्रिंशद्घटिकाःपुण्याइति
सामान्येनोक्तं।तत्रविशेषमाहचंद्रवसिष्ठः।अतीतानागते २३२।।
पुण्येदेहदग्दक्षिणायने।त्रिंशत्कर्कटकेनाऽऽमकरविंश
तिःस्मताइति।उदगयनतीमतंसतुण्यनवतिःदक्षिणाय
नमनागतंपुण्यत्रिंशदित्यादिनातदेतत्स्पष्टीक्रियते।कर्क
टाख्यादक्षिणायनात्प्राचीनात्रिंशद्घटिकाःपुण्याःमकरा

ख्योत्तरकालीनाविंशतिघटिकाःपुण्याः।बृहस्पतिरपि
अयनेविंशतिःपूर्वीमकरेविंशतिःपरावर्तमानेतुलामेष
नाऽस्तुभयतोदशेति।नचात्रत्रिंशद्घटिकावादिनासा
मान्यवचनेनविरोधःशंकनीयः।सामान्यावचनस्याभ्य
नुज्ञापरत्वात्।विशेषवचनोक्तोघटिकासंकोचएवप्रश
स्तः।यामाःसन्निहितानाऽभ्यस्तास्तःपुण्यतमाःस्मता
इतिदेवलोनानुलोमात्।केनापिनिमित्तेनसंन्निहितघटि।।
काद्यनुष्ठानासंभवेत्रिंशद्घटिकाःपरमावधित्वेनाप्यनु
ज्ञायंतेषडशीतिमुखतोपिदीर्घमवधिमाहवृद्धवसिष्ठः।

षडशीत्यामनीतायांषष्टिस्थत्वासुनाडिकाइतिविष्णुप
द्यांप्रशस्तंकालंसएवाहपुण्यायांविष्णुपद्यांचप्राक्प्रशस्यादि
पिषोडशीतिसंक्रांतीनांपूर्वोत्तरौपुण्यकालौनिर्णीतौतथा
श्चसंक्रांतयःकदाचिदह्निभवंतिकदाचिद्रात्रौभवंतितद्दि
नानुष्ठानमेदमाहबृहद्वशिष्ठोअह्निसंक्रमणेपुण्य
महःकृत्स्नंप्रकीर्तितंरात्रौसंक्रमणेभावोदिनार्द्धस्नानदा २३१
नयोः।अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्यापरिक्रिया॥उर्द्ध
संक्रमणेचोर्द्धमुदयात्स्मरेदयं॥पूर्णेचेदर्द्धरात्रेतुयदा
संक्रमतेरविः।प्राङ्मुहूर्तंदिनंहयंपुण्यंमुक्तामकरकर्कटाइति।
अह्नियदासंक्रांतिर्भवतिकृत्स्नस्यापुण्यत्वंवदतावचनेना

र्थोद्वात्रौस्नानदानादिकंप्रतिषिद्धतेएवंसदुदयानंतरस्ताविनि
उत्तरायणेनपूर्वभागेप्रशस्तेवाधिकोत्तरभागेनुष्ठानंस
वति।अस्तमयप्राचीनक्षणत्वाविमुत्तरायणेचोत्तरभाग
प्राशस्त्यंपरित्यज्यपूर्वभागेनुष्ठानंयंउत्तरभागप्राशस्त्यं
तुमध्याह्नादिसंक्रमेणविषयंतत्राहन्येवहेयोपादेययोः
पूर्वोत्तरभागयोसंज्ञावादनेनैवन्यायेनकर्कटेपितामध्याह्नो
विनिपूर्वभागप्राशस्त्यंभवति।अस्तमयप्राचीनत्वाविष्णुषडशी
तिमुखेष्वपिउत्तरभागप्राशस्त्यंमकरज्यायेनपूर्वभाग
प्राशस्त्यंविधातव्यंउदयानंतरत्वाविषुमध्याह्नत्वाविषु
वतेषुवचनोत्तरविरोधेनोत्तरभागएवानुष्ठानसंज्ञावात्तद्दिर

र्द्धं पूर्वनागप्राशस्त्येन विधीयेते उत्तरनागप्राशस्त्ये घेतेषु वि
षुवत्विष्णुपदेषुमध्याद्ऊनाविषुपूर्वोत्तरत्रवास्वेच्छयानुष्ठा
तव्यं उदयानंतरनाविषुतेषु पूर्वप्राशस्त्यंबाधतेअस्तमय
प्राप्तेषुतेषूत्तरप्राशस्त्यबाधदृष्टेति विवेकः एतद्वचनानुसारेण
यस्यसंक्रमणस्ययस्मिन्नागेऽनुष्ठानंतस्मिन्नेवनागेव्यव
हितानाद्यःपुण्याद्दृषत्संन्निहिताःपुण्यतराःअत्यंतसंन्निहि २३४।
ताःपुण्यतमाइतिद्रष्टव्याःयदारात्रेर्नानोःसंक्रमणंभवति।
तदातस्यारात्रेःपूर्वस्योत्तरस्यवादिनस्यार्द्धप्रहरद्वयस्यानदा
नयोःपुण्यंकुतःपूर्वदिनंकुत्रोत्तरदिनमितिवीक्षायांतदुभय
मर्द्धरात्रादित्यनेनव्यवस्थाप्यते।रात्रेरर्द्धमर्धरात्रःद्वितीयप्र

नानुग्रहलाभात्तत्रैवानुष्ठातव्यंविष्णुवयोर्विष्णुपदेषुमा
तिथिकवचनंनियामकतयवचनस्यपूर्वोत्तरनागयोः
साम्येनप्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात्प्रकृतंवचनंचपूर्वोत्तर
दिनसाम्येनवित्तेतस्मात्पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वास्वेच्छया
नुष्ठानमितिविकल्पते।अमनयोस्तुप्रकारांतरवक्ष्यते।अ
यनव्यतिरिक्तासुदशासुसंक्रांतिषुमध्यरात्रादूर्द्धंप्रवृत्तासु २३५।
रेष्वनुष्ठानमित्यत्रनकोपिसंदेहः।अर्धरात्रात्पूर्वंप्रवृत्ता
सुदशासुमध्येषडशीतिव्यतिरिक्तानीषणांपूर्वदिनेनुष्ठान
मित्यत्रापिनास्तिसंदेहःषडशीत्यानुप्रकृतवचनेनपूर्वद्यरनुष्ठा
नंप्राप्तंषष्ठिघटिकाप्राशस्त्यप्रतिपादकप्रातिस्विकवचनेनपर
द्यः प्राप्नोतिअतःसंदेहेसतिपूर्वद्यरनुष्ठानमितिद्रष्टव्यो निर्ण

स्यवरमघटिकात्तीयप्रहरण्यप्रथमघटिकेत्येवंघटिका
द्वययुक्तःकालःतस्मादर्द्धरात्रादधःसंक्रमणेसतिपूर्वदिने
मध्याद्दूस्थापरितेप्रहरद्वयक्रियाकार्या।अर्द्धरात्राद्दूर्द्ध्व
संक्रमेणेसतिउत्तरस्मिंकालीनादुयोर्दूर्ध्वप्रहरद्वयंपुण्य
पूर्णेर्द्धरात्रेयथोक्तघटिकाद्वयेसंक्रांतौपूर्वोत्तरदिनद्वयंक
स्मात्पुण्यंतदुक्तंनविरोधात्तर।संक्रमस्तुनिशीथेस्यात्पश्चामाः
पूर्वपश्चिमाःसंक्रांतिकालोविज्ञेयस्तत्रस्नानादिकंवेदिति
अत्रेयंव्यवस्था।अर्द्धरात्रेयदाषडशीतिःस्यातदानीमेतद्व
नानुसारेणपूर्वोत्तरदिनद्वयस्यपुण्यत्वाद्यथेस्मिंकोविकल्पः
प्राप्नोतितथापरदिनेषष्टिघटिकाप्रतिपादकप्रातिस्विकत्व

यःकुतःविष्णुपद्योधनुर्मिनिर्यायुर्व्यासुवैयदा॥पूर्वोत्तरम
गतेरात्रौनानोःसंक्रमणंनवेत्।पूर्वोल्लंघनाज्यःपुण्याःप्रोक्ता
मनीषिभिः।अपरोल्लंघनेपंचैवस्मृतैःस्नानेचकर्मणीतिस्मृतेः
यदारात्रौपूर्वेनागतेविष्णुपदीषडशीतिसंक्रमणंनवेत्तदा
पूर्वेद्युरपरोल्लंघनेपंचघटिकाःपुण्याउत्तरेनागतेसंक्रमणेपरेद्युः
पूर्वोल्लंघनाज्यःपुण्याःनचैवंसतिप्रहरद्वयपुण्यत्वविरोधइतिवाच्यं।पंचनाडिकावचनेपु
ण्यातिशयस्यविवक्षितत्वात्।अतःप्रहरद्वयवाक्यंपु
ण्यमात्राभिप्रायमेतस्मिन्नेवविषयेदेवीपुराणेपठ्यते।
असंपूर्णेऽर्द्धरात्रेतुउदयेपिच॥नानाह्नेनास्करेपुण्यमपू

र्वीदले। अर्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतं।
संपूर्णेऽनयोर्जयमतिरिक्ते परेह नीति। अत्र सास्कर
श्च द्वौ न सूर्ययुक्तं दिनमुपलक्ष्यते यदा नास्कारश्चा
न सूर्यरूढः किंतु यौगिकः नासंकरातीति न्यज्यत्तिसंज
वात्। तथा चसूर्यइवदिवसेपि सास्कर श्चोमुख्यत्तस्या
पि नासंप्रत्यधिकरणकारकत्वात् सास्करे दिवसे विद्यमा
नंप्रमाणं प्रहरत्रयतुष्टयंतस्याद्धं प्रहरद्वयं। आदित्यास्त ।३६।
मयस्योपरितनः आगामिसूर्योदयात्प्राचीनः कालोरा
त्रिः उदस्योपरिअस्तमयात्प्राचीनः कालोदितं। उदयास्त
मयकालौसंधिरूपतयापूर्वोक्तयोरात्रिदिवसान्यापृथगि
त्येकं। रेखामात्रस्यापिसूर्यमंडलाशयस्यदृश्यमानतया

दिवसांतःपतितावित्यपरे। सर्वथापिरात्रौनतयोरंत
र्नीवः। सारात्रिस्त्रिधानिद्यतेमध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्म
कंरकोनागः। तस्मात्पूर्वोत्तरौभागौ॥ तत्रपूर्वभागोऽसं
पूर्णोऽर्द्धरात्रेइत्यनेनविवक्ष्यते। तस्मिन्यदासंक्रांतिर
स्तदानींसूर्योस्तमयेप्रत्यासन्नंयत्पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धंतत्पुण्यं
अपूर्णेरात्रौदलेइत्यनेनार्द्धरात्रानंतर्नीवीरात्रिभागेविव
क्षितः पूर्वोत्तरयोर्निशीथदलयोरेकैकस्याघटिकायाअर्द्ध
रात्रकालार्थंपृथक्कृत्वादसंक्रांतिरंगंतव्यः तस्मिन्घटिका
न्यूनेपरभागेयदासंक्रांतिस्तदानींनाविसूर्योदयेप्रत्यासन्न
दिनार्द्धंपुण्यं। अयमेवार्थोद्वितीयश्लोकेनप्रपंच्यते। घटिक

न्यूनत्वेसंपूर्णरात्रेः पूर्णसागेयदासंक्रमणंभवतितदाय
द्यपिदिवासंक्रमणमेनागतंतथापित्स्यादिवसस्यात्तरा
र्द्धंपुण्यंसंपूर्णोऽर्द्धरात्रेघटिकाद्वयात्मकेनिशीथेसंक्रमणं
नचेत्तदानीपूर्वोत्तरयोर्दिनयोःपुण्यंज्ञेयं।अतिरिक्तपरमा
गेसंक्रांतौपरेहनिपूर्वोर्द्धंपुण्यंदिवलोपि।आसन्नसंक्रमंपु
ण्यंदिनार्द्धंस्नानदानयोः।रात्रौसंक्रमणेभानोर्विषुवत्पयने
दिवेति।रात्रौभानोःसंक्रमणंविषुवन्नामकेजातेसतिसं
क्रमणप्रत्यासन्नदिनार्द्धंपुण्यं।पूर्वरात्रसंक्रमणपूर्वद्यु
नस्यपूर्वार्द्धमकरेउत्तरार्द्धं।एतच्चमध्यंदिनायनविषयं।
उदयास्तमयप्रत्यासन्नेअयनेपूर्वोत्तरभागप्राशस्त्यापे
क्षयाकृत्स्नदिवसपुण्यत्वनिर्णयःपूर्वमेवोक्तः।अयनन्यति

रिक्तेषुदशसुसंमेक्रमेणषुरात्रिगतेषुयोनिर्णयः।तंसर्वे
पर्युदसितंतद्वचनशेषमुक्तामकरकर्कटाविवित्तिव
त्तिं।यायासन्निहितानाड्यस्तास्ताःपुण्यतमाइत्युक्तं।
नसामान्यवचनेनसर्वेषुरात्रिसंक्रमणेषुरात्रावेवानुष्ठा
नंप्रसक्तंतयोर्यदशसुसंक्रांतिषुदिवानुष्ठानविधायमकर
कर्कट्योस्तत्पर्युदासेसतिपूर्वप्रसक्तंरात्रावनुष्ठानमेवपर्यव
स्यति।एवंसतिरात्रौसंक्रांतिस्नानमप्यपगच्छतीयाज्ञवल्क्य
वचनस्यापिकश्चिद्विषयःसंपद्यते।तथाचयाज्ञवल्क्यः।राहुद
र्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु।स्नानदानादिकंकार्यंनिशीथो
म्यव्रतेषुयेति।सुमंतुरपि।रात्रौस्नानंनकुर्वीतदानंचैवविशेषतः।

नैमित्तिकंवकुर्वीतस्नानंदानंवरात्रिषुः यज्ञेविवाहयात्रायांया
त्रार्थिप्रेरेषुवश्रवणेवतिहासस्यरात्रौदानंप्रशस्यते।ननु
यथोक्तपर्युदासानुगृहीतेःपुण्यमत्ववादिदेवयाज्ञवल्क्यसु
मंतुववचनैमकरेकर्कटयोनिरयनुष्ठानप्रापणंशास्त्रांतर
विरुद्धंतथावसविष्णुतरः।मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यदिस्यादंशु
मालिनः।प्रशस्तेवानिशीथेवाकुर्यादहनिपूर्वतः।कार्मुकंतु
परित्यज्यनरंसंक्रमतेरविः।प्रदोषवार्द्धरात्रेवास्नानंकुर्या
त्परेहनीनि।वद्धगार्ग्योपि।यदास्तमथवेलायांमकरंयाति
भास्करः।प्रदोषवार्द्धरात्रेस्नानंदानंपरेहनि।अर्द्धरात्रंतदू
र्द्धंवासंक्रांतौदक्षिणायने।पूर्वमेवदिनंग्राह्यंयावन्नोदयते
रविरिति।मैवं।नविष्णुतरगार्ग्यवचनेषुराज्यनुष्ठानप्रतिषे

धकल्पनेपर्युदासानुगृहीतवचनानामानर्थक्यंप्राप्नोति।
तस्माच्छास्त्रद्वयेनविकल्पप्राप्तौतत्तद्देशप्रसिद्धिनिष्ठावा
रेपाव्यवस्थाद्रष्टव्या।यथोक्तादशसंक्रांतीनायथोक्तेषु
पुण्यकालेषुमंदादिसंज्ञोपजीवनेनकस्मिंद्विरोषादेवीपु
राणेदर्शितः।द्वादशैवसमाख्याताःसमासंक्रांतिकल्पना।
स्पृधातुप्रयोक्तव्याएकैकंयथाशृणु।मंदामदाकिनीधांक्षी
घोराचैवमहोदरी।राक्षसीमिश्रिताप्रोक्तासंक्रांतिःसप्तधा
क्रमं।मंदाक्रमेषुवित्तेयामहोमंदाकिनीतथा।क्षिप्रेधांक्षां
विजानीयादुग्रेघोराप्रकीर्त्तिता।चरेमहोदरीज्ञेयाक्रूरे
त्वराक्षसीतथा।मिश्रितावैविज्ञेयामिश्रेऋक्षेसंक्रमे

द्विचतुःपंचसप्ताष्टनवद्वादशाएवंचक्रमेणघटिकाज्ञे
यास्तत्पुण्यपारमार्थिकाःअत्रसमाशब्दःसंवत्सरवाची
समासंबधिन्यःसंक्रांतिकल्पनामेषादीनांतावद्वादशैव
समाख्याताःतासुद्वादशसंक्रांतिष्वेकैकामंदादिभिःस
प्तभिर्नामभिर्व्यवहार्याःतानिचनामानिनक्षत्रविशेषोप
जीवनेनप्रवृत्तानितद्यथाःअश्वयुनक्षत्रेषुप्रारब्धासंक्रां
तिर्मंदाएवंमृदुक्षिप्रादिनक्षत्रेषुप्रारब्धासंक्रांतिक्रमणमं
दाकिनीधोक्ष्यादिनामभाग्भवतिरौद्रेपुष्यत्रयंचए
तानिचत्वारिनक्षत्राणिध्रुवाणिरवतिचित्रानुराधामृग
शीर्षाणिचत्वारिमृदूनिहस्ताश्विनीपुष्याश्चिजिनक्षत्रा

णिचत्वारिक्षिप्राणिःउत्तरात्रयंमघावेत्येतानिपंचो
त्तराणिःश्रवणपुनर्वसुस्वातिशतभिषग्निष्ठास्वात्याख्यानिपंच
चराणिःअश्लेषामूलार्द्राज्येष्ठाख्यानिचत्वारिक्रूराणिःकृति
काविशाखाभिन्याख्यानिमिश्राणिःसियसप्तधानक्षत्रव्य
वस्थाज्योतिर्ग्रंथेमदूक्तासोरेपठिताःक्षिप्रक्षिप्रमुग्रंचदा
रुणंचरमेवचःमृदुसाधारणंऋक्षंसप्तनदाःप्रकी
र्तिताःक्रूराश्विनीवाक्रतिनंतथाश्चिजिल्लघूनिपुष्यग
नेविभूषणेहिरण्यगर्भाधिपमुत्तरात्रयंध्रुवाख्यमेते
नवाक्षुनामृक्षंयुतेभानरण्यासहपूर्विकात्रयमघा
तथाग्राख्यमिदंनपंचकंतुजंगमंनैर्ऋतमेद्रमार्द्राभुवंति
तीक्ष्णानिहितानिसर्वदाःचराश्चपंचश्रवणपुनर्वसू

जले स्नानंवासवमानिलंतथा। मृदुनिपोक्षंसुरवर्द्धकी
श्वरंतथानुराधामतरस्मिदेवं। दुतोशनक्षेणसहस्त्रिदि
दैवमुशंतिसाधारणसंज्ञयस्मिन्निति। यथोक्तनक्षत्र वि
शेषोपजीवनेनप्रवृत्तमदादिनिःसृतनामभिर्युतमेषादि
संक्रांतौक्रमेणद्विचतुरित्यादिसप्तविधसंख्यायुक्ताना
ज्यःपुण्याइतियत्पुण्यंतत्रनास्तिसंदेहः। इत्यस्मिन्नर्थपा
रमार्थिकश्राद्धःप्रयुक्तः। मंदायाप्रत्यासन्नघटिकाद्वयं
पुण्यं। मंदाकिन्याघटिकाचतुष्टयंधोक्षजपंचदोरायांस
प्तकं। महादर्यामष्टकंराक्षस्यांनवकमिति। तायादशा
कंमेकसंक्रांतावुदाहृतः। सोयंप्रकारोवृषभादिषुकादश
सुसंक्रांतिष्वनुसंधेयः। दिविपुराणोदाहरणान्नाचीनग्रं
थः

द्येतत्तत्संक्रांतिषुपुण्यकालोनिर्णीयते। तस्मिन्नेवकेवलदे
वीपुराणोक्तद्विचतुरित्यादिकःपुण्यातिशयप्रतिपादकोवि
शेषादृष्टव्यः। नीलमतेषुसंक्रांत्यादीनांपुण्यकालेषुयत्कर्त्त
व्यंस्नानादिकंसर्वमेवशातातपवचनद्वयेनोदाहृतं। ब्रह्मपुरा
णेपिनित्यद्वयोरनयास्तथाविषुवतोर्द्वयोः। चंद्रार्कयोर्ग्रहणयो
र्व्यतीपातेषुसर्वसु। अहोरात्रोषितःस्नानमर्घ्यदानंजपादिकं
यत्करोतिप्रसन्नात्मातस्यस्यादक्षयंचतत्। अयनेविषुवेचैव
चंद्रसूर्यग्रहेतथा। कृतोपवासःसुस्नातःसर्वपापैःप्रमुच्यते॥
वृद्धवसिष्ठोपि। उपोष्यैवतुसंक्रांतौसुस्नातान्यर्चयेद्दिवा। प्रातः
पंचोपचारेणसकाम्यफलमश्नुते। अयनेविषुवेचैवत्रिरात्रो

षोषितो नरः। स्नात्वायः पूजयेद्धरिंसर्वान्कामान्समश्नुते। सप्तोपो
ष्य रवेर्वीरानादौस्नात्वातु संक्रमे। अर्कमभ्यर्चयेद्यस्तु सदु
रवी सुखमश्नुते। अयनातीपः। अयनादौसदादेयंद्रव्यमित्य
गृहेचयतः षडशीतिमुखेचैवविमोक्षश्चंद्रसूर्ययोरितिऊ
र्ध्वस्नानादिकर्तव्यस्यसंक्रांतिविशेषमुपजीव्यकालविशेष
माह। शातातपः। कुर्यात्सदायनेमध्येविषुपद्योर्विशेषतः। प
डशीत्यामतस्यानागस्नानादिविधिमाहतइति। गालवोपि।
विषुवतिदानंविषुपदेदक्षिणायनेवादोषडशीतिमुखेती
तेतथोदगयनेचसूरिफलमिति। अयनादिषुयत्रयावान्पु
ण्यकालःपूर्वैर्निर्णीतः। तत्रतावंतंकालंत्रिधाविभज्यमध्ये

विषुवतीत्याद्यवगंतव्यंतस्मिन्नपिमध्यादिभागेःसन्निहि
तानांपूर्वोदाहृतवचनेनपुण्यत्वंद्रष्टव्यंसंक्रांतिषुफलमा
हःनरद्वाजः। षडशीत्यांतुयद्दानंयद्दानंविषुवद्वये। दृश्यते
सागरस्यांतस्तस्यांतेनेवदृश्यतइति। चंद्रवसिष्ठः। अयने
कोटिपुण्यंचसहस्रंविषुवेफलं। षडशीत्यासहस्रंतुफलं
विष्णुपदेपुनरिति। मेषादिसंक्रांतयोयस्मिन्दिनेभवंतितस्मा
दिनात्पूर्वस्यैकादशादिनेभ्यः प्राचीनेदिनेमेषायनंवृषना
यनेमित्येवंतत्तन्नामांकितमयनंभवतितस्मिन्नयनेस्नाना
दिपुण्यकालमाह। जाबालिः। संक्रांतिषुयदाकालस्तदीये
प्ययनेतथा। अयनेविंशतिःपूर्वेमकरेविंशतिःपराइति।
मकरसंक्रांतिसंबंधिषुषयनेषुतत्तत्संक्रांतिवत्पुण्ये

व्यतिरिक्तेकादश

कालो वर्णतव्यः।मकरसंक्रांतिसंबंधिनिलयनेसंक्रांतिवैल
क्षण्यं।तद्यथा।मकरायनेप्राचीनाविंशतिर्घटिकाःपुण्या
मकरसंक्रांतेःपाश्चात्याविंशतिर्घटिकाःपुण्यानकेवलमादि
त्यस्यैवसंक्रमायनेपुण्यकालः।किंतुसर्वेषामपियहाणां
नक्षत्रराश्योरविसंक्रमेस्युर्वीक्षारस्तादृसर्वदृनाड्यःपु
ण्यास्तथेंदोस्त्रिधराफलेयुर्गएकेवनाडीमुनिभिःप्रभोक्ता २४२।
नाड्यश्चतस्रःसपलाःकुजस्यबुधस्यतिस्रःपलविंशयु
क्ताः।अर्धार्धनाड्यःपलसप्तयुक्तागुरोश्चतस्रःसपलाश्च
शुक्रोदिनागनाड्यःपलसप्तयुक्ताःशनेश्चरस्यानिहिताश्च
पुण्याः।आद्यंतमध्येजपहोमदानंकुर्वन्नवाप्नोतिसुरेंद्रधामे

ति।अयमर्थः।आदित्यस्यराशिनक्षत्रगमनेऽर्वाक्परतश्च
षोडशघटिकाःपुण्यकालः।तथाबुधस्यतिस्रोघटिकाश्च
तुर्दृपुण्यकालः।बृहस्पतेरपिसार्द्धचतस्रोघटिकाःप
लानिसप्तचपुण्यकालः।शुक्रस्यचतस्रोघटिकाःपलमेकं
चपुण्यकालः।शनैश्चरस्यद्वेशीतिर्घटिकाःपलानिसप्तच
पुण्यकालः।इतिकोदेनागरखंडेएकोनेतेमयाप्रोक्ताः।
कालाःसंक्रांतिपूर्वकाः।नेतेषुविद्यतेविघ्नायतश्चाक्षयसंज्ञि
ताः।अश्रद्दयापियद्दत्तंकुपात्रेभ्योपिमानवैः।अकालेपिहि ज्यो
तत्सर्वंसत्यमक्षयंव्रजेदिति।इतिसंक्रांतिनिर्णयः॥ ॥५॥
अथग्रहणं॥तत्रबृहज्जार्ग्यः।पूर्णिमाप्रतिपत्संधौराहुःसंप्र

र्णमंडलेग्रसतेचंद्रमेर्कवद्दर्शप्रतिपदंतरेतितत्र प
र्वणोऽतिमभागःस्पर्शीकालःप्रतिपद आद्योभागो मो
क्षकालश्चातदुक्तंब्रह्मसिद्धांते। यावत्कालःपर्वणोंतेता
वत्प्रतिपदादिमःरवीदुग्रहणानेहासपुण्यामिश्रणा
नवेदितिग्रहणानेहाग्रहणकालःतत्रकर्त्तव्यमाह॥
दृद्ववशिष्ठःगंगातोयेतुसंप्राप्तेइंदोःकोटीरवेर्दशगु
णांकोटिप्रयत्नेनसम्यग्दत्तेनयत्फलंगंगास्नानेतत्फलस्या
द्राहुग्रस्तेनिशाकरे॥पुनस्तत्रदशासंख्यमुदाहृतमितिअ
स्यश्लोकद्वयस्यप्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेणयोजनीयं
तद्यथा।इंदोर्ग्रहणसंप्राप्तेसतिगंगातोयंअवगाहनंगादा

नकोटिसमंभवति।रवेर्ग्रहणेततोदशगुणंफलं।अयमेवा
र्थउपरितनेनार्द्धेनस्पष्टीकृतः।व्यासोपि।इंदोर्लक्षगुणंपुण्यं
रवेर्दशगुणंततः।गंगातोयेतुसंप्राप्तेइंदोःकोटीरवेर्दशगु
णांकोटिसहस्रस्यत्फलंलभतेनरः।तत्फलंजाह्नवीस्नानं
राहुग्रस्तेनिशाकरे।दिवाकरेतुस्नानस्यदशासंख्यमुदाहृतं।
चंद्रसूर्यग्रहेचैवयोवगाहेतजाह्नवीं।सस्नातःसर्वतीर्थेषुकिम
र्थमटतेमहीं।गंगाव्यतिरिक्तमहानदीतोयेलक्षगुणदशलक्ष
गुणत्वं।गंगातोयेतुकोटिगुणदशकोटिगुणत्वं।ब्रह्मपुराणे
पि।तिस्रोनद्योमहापुण्यावेणीगोदावजाह्नवी।गोहरीशां
घ्रिकात्प्राप्तागंगेतिहिकीर्तिताहरिश्चर्द्दशाच्चहरीशो।अ

धिः पादः कंधिरः ॥ अं धिश्च कंच अधिकहरी त्यपोरं धिकंहरी
त्यां धिकोहरेः पादादीश्वरस्य शिरसः गोत्रमिं प्राप्ता गंगा
यद्यपि जाह्नव्येवं तादृशी ॥ नतु वेणी गोदेतथापि क्षत्रिणो
गच्छंतीतिन्यायेन जाह्नव्यासहनिर्दाष्टयोस्तयोरपि गंगा
त्वमविरुद्धं ॥ यद्वा जाह्नवीजलमेवकेनचिन्निर्मलेब्राह्मगि
रिवायुगियोरुद्भूतमितिकुलातयोरपि मुख्यमेवगंगा
त्वं ॥ तासुगंगासुस्नानंमुख्यतदसंभवेनूद्यतरेषुस्नाया २७॥
तूक्तमहाभारतेः गंगास्नानंप्रकुर्वीतग्रहणेचंद्रसू
र्ययोः महानदीषुवान्यासुस्नानंकुर्याद्यथाविधीतिमहान
द्योब्रह्मपुराणेदर्शितः गोदावरीनीतुंगभद्राचवेणिकाता

परथी ।

पीपयोस्तीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः ॥ नागिरथीनर्मदाच
यमुनाचसरस्वती ॥ विशोकावितस्ताचविंध्यस्यात्तरस्तथेति ॥
महानद्यस्तुवेकल्पांतराण्याहुः शंखः ॥ वापीकूपतडागेषुगि
रिप्रस्रवणेपिवा नद्यांनदेदेवखातेसरसीष्वेतांवुनिऊलो
दकेनवास्नायात्ग्रहणेसोमसूर्ययोरितिएतत्सर्वमनित्यप्रत्या
हाव्यासः सर्वगंगासमंतोयंसर्वेब्रह्मसमोद्विजः सर्वेन्ने
मिसमंदानंग्रहणेसोमसूर्ययोरिति ॥ उल्लोदकस्यातुरविषय
त्वंव्याघ्रआहाआदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंचवह्निना ॥ अतो
व्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेवोष्णवारिणीति ॥ गंगातोयमारब्ध्यं
उल्लोदकांतेष्वुत्तरोत्तरस्यानुकल्पत्वमुक्तं ॥ एतदेवाभिप्रेत्यो

क्षोदकादिषु समुद्रजलांतेषु उत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह कैर्म
दुक्तैः शीतमुष्णोदकात्पुण्यं मपारक्यं परोदकात् ॥ मिष्टमु
द्धतात्पुण्यततः पुण्यं महानद्यंबु पावनं ॥ प्रश्रवणोदकं ततोपि
सारसं पुण्यंततः पुण्यनदीजलं ॥ तीर्थतोयंततः पुण्यमहानद्यं
बु पावनं ॥ ततस्तातोपि गंगांबु पुण्यं पुण्यस्ततो बुधिरिति ॥ मास
विशेषेण नदीविशेषादीपुराणेलिहितः ॥ कार्त्तिकेग्रहणं श्रेष्ठ
गंगायमुनसंगमे ॥ मार्गेसुग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुनेः ॥
पौषेतुनर्मदापुण्या माघेसन्निहतासुना ॥ फाल्गुणेवरुणा
पुण्या चैत्रेपुण्या सरस्वती ॥ वैशाखेतुमहापुण्या चंद्रभाग
सरिद्वरा ॥ ज्येष्ठेतुकौशिकीपुण्या आषाढेतापिकानदी ॥ श्रा

वणेसिंधुनामातुतथा भाद्रेतुचंद्रिका ॥ आश्विनेसरयूःश्रे
ष्ठा ॥ तथा पुण्यातुनर्मदेति ॥ ग्रहणविशेषस्त्वेवं निहितः ॥
गोदावरीमहापुण्या चंद्रेराहुसमन्विते ॥ सूर्येचराहुणाग्र
स्तेमाघ्रतेमहामुने ॥ नर्मदातोयमासंस्पृश्य कृतकृत्यास्त
र्वंतिते स्नानवस्मरणादिष्वपिपुण्यमाहुः ॥ स्मृत्वाशत्रुफलं
दृष्ट्वा सर्वौघनाशनं ॥ स्नातमेघजलेवा गोमधपुण्यतुपी
त्वासौत्रामेलेनेतरस्नात्वावाजिमखंपुण्यं प्राहुर्याद्वि
चारतः ॥ रविचंद्रोपरागेतु अयनेवोत्तरेतथा ॥ क्षत्रविशेष
माह ॥ गंगाकनखलेपुण्यं प्रयागःपुष्करंतथा ॥ कुरुक्षेत्रंमहा
पुण्यं राहुग्रस्तेदिवाकरे ॥ इति ॥ ग्रहणेश्राद्धं विहितं लिंगपुरा

णे व्यतीपातक्षणे यावान्चंद्रसूर्यग्रहक्षणः गजच्छाया
तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयमिति महाभारतेपि सर्व
स्वेनापि कर्त्तव्यश्राद्धं वै राहुदर्शने अकुर्वाणस्तु नास्तिक्या
त्पंकेगौरिव सीदतीइति ऋष्यशृंगोपि चंद्रसूर्यग्रहयुक्त
श्राद्धं विधिवदाचरेत् तेनैव सकलादत्ता पृथ्वी विप्रस्यवेक
रइति विष्णुपुराणेपि राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकं
गुणवत्सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठतइति ग्रहणेरात्रावपि
स्नानादेर्निषेधः तथाच स्नातातपः स्नानं दानंतपः श्राद्ध
मनंतं राहुदर्शने आसुरीत्रीणि रन्यत्रतस्मात्तु परिवर्ज
येत् इति देवलः [illegible] दानंच सूर्यस्यग्रहणे दिवा सोम
स्यापि तथारात्रौ स्नानं विधीयते इति श्राद्धकृत्यं कूर्मपुराणेपि न

तथा स्नानंच २ पानं

मित्तिकंतु कर्तव्यंग्रहणे सोमसूर्ययोः बांधवानांतु मरणेनार
की स्यादतोन्यथा काम्यानिचैव श्राद्धानिरात्रौ स्यंतेग्रहणादि
ष्वितिवारविरुषयोगे फलातिशयमाहव्यासः रविग्रहेसू
र्यवारे सोमसोमग्रहेतथा चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानंतफ
लंभवेत् वारेष्वन्येषुयत्पुण्यंग्रहणेसोमसूर्ययोस्तत्पुण्यं को
टिगुणितंग्राससंज्ञेपुण्येस्मृतमितिअतिथिप्राप्त्यादिवत्ग्र
हणस्यापि श्राद्धकालत्वमाहमार्कंडेयः विशिष्टब्राह्मणे प्रा
प्तेसूर्येंदुग्रहणदिनेजन्मर्क्षग्रहपीडासुश्राद्धंकुर्यात्तथेत्यर्थ
तिअत्रश्राद्धंनान्नेनकिंतुहेमादिनातदाहबोधापनंअन्यानावे
द्विजानावेप्रवासेपुत्रजन्मनिहेमग्राहंसग्रहेवकुर्यात्क्षुद्रःसदेव
द्विजःस्नातातपःआपद्यनाप्नोतीर्थेचंद्रसूर्यग्रहेतथाओमस्रा

द्विजोदद्यात्सदोदद्यात्सदेवहि। आशौचिनोपिग्रहणस्ना
नादिनिषिद्धंतथाचवृद्धवशिष्ठः। सूतकेमृतकेचैवनदोषा
राहुदर्शने। तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यतइति॥इयं
चश्रुतिःसर्वस्मार्त्तविषया। एतदेवाभिप्रेत्यव्याघ्रपादः। स्मा
र्त्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतके। श्रौतकर्मणितत्कालंस्ना
तःशुद्धिमवाप्नुयादितियुनुग्रहणनिमित्तमाशौचंतत्स्नान
न विरुध्यते। तदुक्तंब्रह्मपुराणे। आशौचंजायतेतस्मात्सग्रहणंव २७।
दंसूर्ययोः। राहुस्पर्शेतियोःस्नात्वास्नानादीकल्पतेनरइति। ष
ण्ढोन्मत्तेपि। सर्वेषामेववर्णानांसूतकेराहुदर्शने। स्नात्वाकर्मा
णिकुर्वीतिश्रुतमन्नंविवर्जयेदिति। आर्द्रतयोःस्नानंविहितं।
स्मृत्यंतरेपि। ग्रस्यमानेनवेस्नानेग्रस्तेहोमोविधीयते। मुच्य

मानेनवेदानंमुक्तेस्नानंविधीयतइति। होमदानदेवार्चनमपिस्ना
नवद्यमध्येकार्यं। तदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते। स्नानंस्यादुपरागादौमध्येहो
मःसुरार्चनमितितत्कालेस्नापादिकेनकुर्यात्। तदुक्तंशिवरहस्ये।
सूर्यस्यग्रहणंयावत्तावत्कुर्याज्जपार्च्चनं। नस्वपेन्नचभुंजीत
स्नात्वाभुंजीतमुक्तयोः। मोक्षानंतरमावियत्स्नानंतस्यशुध्यर्थ
तयासचैलंविधेयं। तदाचवृद्धवशिष्ठः। सर्वेषामेववर्णानांसू
तकेराहुदर्शने। सचैलंतुवैनंस्नानंसूतकान्नंतुवर्जयेदिति।
ग्रहणकालेतत्तःपूर्वंयावत्पक्वंतत्सूतकान्नंतदुपस्पृश्यादपिन
भुंजीत॥आदिमध्यावसानेषुयदिहितंतत्स्यफलोतिश्रयउक्तो
ब्रह्मपुराणे। उपमर्दंलक्षगुणंग्रहणेसोमसूर्ययोःपुण्यंको

द्विगुणं मध्ये मुक्तिकाले नंतकमिति। अत्र ग्रहणे यद्दानं तत्सपात्रे कर्त्तव्यं। तदुक्तं महाभारते। अयने विषुवे चैव ग्रहणे सोमसूर्ययोः। पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षणामिति। पात्रलक्षणं महायाज्ञवल्क्येन। विद्यया केवलया तपसापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते। पात्रमुख्यानुकल्पावाह। बोधायनः। श्रोत्रियाय श्रोत्रियो वापि पात्रं वापात्रमेव वा। विप्रब्रुवोपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति। अत्र भूमिषड्वादीन्यपि देयानि। तदुक्तं महाभारते। भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदिप्सितं। तत्सर्वं ग्रहणे देयं मात्मनः श्रेयमिच्छतेति। प्रतिग्रहीतृदानेन फलतारतम्यं दक्षणोक्तं। समस्मै ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणाय वै। श्रोत्रिये शतसहस्रं पात्रे

स्नानत्यमशक्तौ इति। अङ्गिरसः सूर्यग्रहणे रात्रौ चंद्रग्रहणे चैत्यवं प्रसिद्धिः सर्वजनीनात्। दृश्यग्रहणे यदुक्तं व्यंतदुक्तं। यत्तु कालविपर्ययेण प्राप्यमाणं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानदानादिकं न कार्यं। तदुक्तं निगमे। सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तदा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न चैव हि। इति यस्तु मयोजाबालिराह। संक्रांतौ पुण्यकालस्तु षडशीतिमुखः कालः। चंद्रसूर्योपरागस्तु यावद्दृश्यो न गोचर इति। ग्रस्तास्तमयनपर्यंतं दृश्यो न गोचरत्वात्तावत्पुण्यकालोऽवधिः। ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह। मनुः। चंद्रसूर्यग्रहे स्नात्वा दद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः। अमुक्तयोस्तु कुर्वाणो याति दृष्टो न शुद्धतीति। ग्रहे ग्रहणकालस्य शीघ्रत्वमोक्षपर्यंतो ग्रहणकालः। तस्मिन्काले न भुंजीत किंतु राहु

पावंद्रसूर्ययोर्मुक्तयोःस्नातोःपश्चात्स्नात्वाभुंजीतायदातु
ग्रस्तास्तमयस्तदापरेद्युर्विमुक्तौतोदृष्ट्वाभुंजीतनकेवलं
ग्रहणकालेभोजनाद्यावः।किंतुग्रहणात्प्रागपिपीतदाहव्या
सःनाद्यात्सूर्यग्रहात्सर्वमहिसायंरात्रौग्रहात्।ग्रहणका
लेचनाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयादिमुक्तयोःमुक्तेनिशिनभुंजी
तयदिनस्यान्महानिशाअमुक्तयोरस्तगयोर्दद्याद्द्वापरे
रुनीतिःपूर्वकालेभोजननिषेधविशेषमाहवृद्धवशिष्ठः॥२७॥
ग्रहणंतुरवेर्दिवाःप्रथमादर्धयामतःभुंजीतावर्तनात्सू
र्येपश्चिमप्रथमादर्धःरवेस्तावर्त्तनाद्ध्रुवमेवागेवनिशी
थतःचतुर्थेप्रहरेचेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादर्धेतिप्रथमयामा
त्पूर्वंग्रहणंचेत्।आवर्तनात्मध्याह्नात्सर्वंभुंजीतरात्रिप

श्चिमयामेचेद्रात्रिप्रथमयामादर्वाग्भुंजीतअद्रसूतीय
प्रहरेचेद्विग्रहस्तदापूर्वदिनस्याद्रात्रौप्राग्भुंजीतअ
द्रचतुर्थप्रहरेरविग्रहणंचत्रात्रेश्चतुर्थप्रहरादर्धेभुं रा२
जीतेत्यर्थः।निशीथोमध्यमरात्रः।शशिग्रहणेयामत्रयेण
व्यवधानमपेक्षितं।सूर्यग्रहणेतुयामचतुष्टयेनेतितात्प
र्यार्थः।तथाचवृद्धगौतमः।सूर्यग्रहेतुनाश्नीयात्पूर्वयामा
मावतुष्टयं।सोमग्रहेतुयामास्त्रीन्बालवृद्धातुरेविनेति।बा
लवृद्धातुरविषयेमत्स्यः।अपराह्णेनमध्याह्नेमध्याह्नेन
तुसंगवेःभुंजीतसंगवेचेत्स्यात्तूपूर्वंभुंजीमावेरितिः।
समर्थस्यभोजनप्रायश्चित्तमुक्तंकात्यायनेनाचंद्रसूर्य

ग्रहेनुक्ताप्राजापत्येनशुध्यति।तस्मिन्नेवदिनेनुक्ताचिरात्रे
णोवशुद्ध्यतीति।शशिग्रहणेयामत्रयस्याप्यपवादमाहवृद्ध
वशिष्ठः।ग्रस्तोदयेविधिःसूर्येनाहर्भोजनमाचरेत्।ग्रस्ता
स्तमयेविशेषमाहवृद्धगुरुः।ग्रस्तावेवास्तमानंतुरात्रौदृष्ट्वा
नुभोजयेत्।परेह्यरुदयेदृष्ट्वास्नात्वान्यंवहेन्नरइतिवृ
द्धगार्ग्येपिसंध्याकालेयदाराहुर्ग्रसतेनिशानाकरो।
तदहर्नैवभुंजीतरात्रावपिकदाचनेति।विशुद्धमाम्रतेपि।
अहोरात्रंनभोक्तव्यंचंद्रसूर्यग्रहेयदा।मुक्तिदृष्ट्वातुभो
क्तव्यंस्नानंकृत्वाततःपरमितिनतुमेद्यंतद्दानंवा २५०॥
क्षयदृश्यंनसंभवतीत्येवंनादर्शनंग्रहेनशास्त्रज्ञान
स्यविवक्षितत्वात्।तदाहवृद्धगौतमः।चंद्रसूर्यग्रह्य

लोकपालाश्चग्रहदेवाधिदेवताश्चतेसर्वेतस्मिन्यातुगोपुरद्वारकृत
र्णाताविघ्नदेवास्तथादित्याःसाध्याश्चैवमरुद्गणाःक्षेत्रपीठो
पपीठानिनद्यश्चसागराःपातालेनागपत्न्यश्चनागाश्चैवक्ष
सर्वताःपिशाचावाग्रुह्यकाःप्रेतागंधर्वागणराक्षसाःपृथिव्या
पश्चतेजश्चवायुराराकाशंमरुद्वादिविनुव्यंतक्षेत्रंयत्रपातालवा
सिनःशिवाशिवस्तथाविष्णुःसिद्धिर्लक्ष्मीःसरस्वतीतपोधनाश्च
भगवान्ब्रह्मकःपरमेश्वरःक्षेत्रौषधिलतावृक्षावनस्पत्यधिदे
वताःकपिलःशंखनागश्चतक्षकोनंतएवच।अन्येजलचराजी
वाअसंख्याताश्चनेकशः।चतुर्दशयमाश्चैवयवान्येयवान्ययमकि ॥२५५
कराःसर्वेपियक्षराजानःपक्षिणःपशवस्तथा।स्वेदजोद्भिज्ज
जीवाश्चांडजाश्चजरायुजाः।अन्येकेवनजीवायेदृश्यानिर्गवि
हारिणः।अजागावोमहिष्यश्चयवान्येपशवस्तथा।तेसर्वेपि

श्रीः। अथेत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तिकामोगोदानम
हंकरिष्यतदर्थं ब्राह्मणपूजनंवरणंचकरिष्येपात्रं संपूज्यतु
म्यमग्नांददामिदक्षिणेदक्षइत्यनेनपात्रहस्तेजलंदद्यात्। ब्राह्मणै
र्वंदनादिभिरभ्यर्थ्यअमुकशर्माखाध्यायिनमसुकशर्माणं
संप्रदानत्वेनत्वामहंवृणेवृतोस्मिइतिप्रतिवचनं। देयंद्रव्यंप्रो
क्ष्यगांसवत्साप्रोक्ष्यसंजयेत्। गवांमंत्रेषु। आवाहनंमयादत्तं
सुरभ्यैवसुनिर्मलं। सरभिर्वस्त्रदानेनप्रीयतांपरमेश्वरी तिव
स्त्रं। गावोममपुरतःसंतुगावोमेसंतुपृष्ठतः। गावोहृगवांमध्ये
वसाम्यहं। प्रदक्षिणांकृत्वा। सुरभिस्त्वंजगन्मातर्देविविष्णुपदे
स्थिता। ग्रासंगृहाणमदत्तंगोमातस्त्रातुमर्हसि। ग्रासंदत्वागोप
दंतर्पयेत्। पित्रादितर्पणंविधायब्रह्माणंयादेवताःसर्वाःऋषय
मुनयस्तथा। असुरायातुधानाश्चयमातरश्चंडिकास्तथा। दिक्पाला

...स्मन्नहनिपूर्वतःरोहिर्मुक्तिंविज्ञायस्नात्वाकु
र्वीतभोजनंइतिएवंतर्हिपरश्वःदद्यात्प्रागपिशास्त्र
विज्ञानसंभवात्। तदेवभोजनेप्रसज्यतेतन्नापरेद्यु
रदपेभ्यवहरेत्। अतोरात्रंनभोक्तव्यमितिवचनद्वयेनन
सतेनेमनुस्कंदपुराणेयदाचंद्रग्रहस्तातनिशीथा
तीनवेत्। भोक्तव्यंतातपूर्वेह्युःपरेह्युर्नक्तं
वैनिशीथाद्ग्रहणंयदाचंद्रस्यवैभवेत्तातत
भोजनंशिवेवाह्नेतिनदिवायामत्र
तुयामास्त्रीतिविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वे
कामोयहणदिनमुपवसेत्तदाह प

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017